

И.Қ.Назаров

ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Тошкент-2013

910/075)

H-18

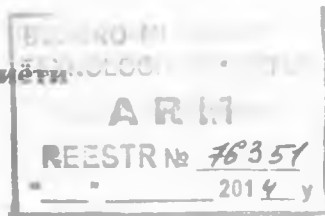
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

И.Қ.Назаров

ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2012 йил 26 декабрдаги 507-сонли
буйруғига асосан география таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия
этилган. Рўйхатга олиш рақами: 507-004.

Тошкент
“Мухаррир” нашриёти
2013

УЎК: 910 (075)

КБК 26.8

Н-18

Назаров, Исроил.

Н-18 География фанининг асосий муаммолари (укув қўлланма): Назаров, И./
Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Тошкент:
Мухаррир, 2013. – 212 б.

Географик борлик, жараён, ходисалар ва улар ҳақидаги тушунчалар инсонларнинг қўндалик ҳаёти ва иш фаолияти билан шундай чамбарчас боғланиб кетганки, бир қараишда бу фан жуда тушунарли, содда ва осонгинадек туюлади. Аслини олганда, мутлақо бундай эмас. География-гурли қўламдаги ҳудудларга бағишланган фан. Ҳар бир ҳудуд (геосистема) эса, ўзига хос бир дунё. У ўзининг борлиги, бир бутунлиги билан бошқа ҳудудлардан фаркланади ва катта тизимнинг (Коинот, Географик қобикнинг) ажралмас қисми ҳисобланади. Модда ва энергия алмашинуви туфайли вужудга келган мазкур боғланиш ва фарқлинишлар моҳиятини билиш-жула мураккаб географик вазифа. Ушбу вазифани бажариш диалектик мантик ва умумгеографик синтез асосида тегишли ҳулосалар чиқаришни талаб қилади. Бу география фанининг кўп қиррали ва мураккаблигидан бир нишонандир. Ушбу ўқув қўлланмага асл (тор) маънодаги, яъни комплекс географияга тегишли бўлган бир неча долзарб муаммолар киритилган ва бу борадаги вазифаларга урғу берилган.

Мазкур ўқув қўлланма университет ва педагогика институтлари, география таълим йўналишларининг битирувчи курс талабалари, магистрантлар, географиядан ўқитувчи ҳамда академик лицей, коллеж ва умумтаълим мактабларининг география ўқитувчиларига мувожазланган.

УЎК: 910 (075)

КБК 26.8

Масъуд муҳаррир:

Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети география факультети, табиий география кафедраси мудири, г.ф.н., доц.

М.Т. Мирахмалов

Тақризчилар:

Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети география факультети, ижтимоий география, минтақавий иқтисодиёт ва демография кафедраси профессори, г.ф.д., Ўзбекистон География жамияти президенти

А.С.Солиев

Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети география факультети табиий география кафедраси доценти, г.ф.н.

Ш.С.Зокиров

Низомий номидаги ТДПУ география ва уни ўқитиш методикаси кафедраси мудири, г.ф.н., доцент

Н.Р.Алимуқолов

ISBN 978-9943-25-261-5

MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
BUKHARA STATE UNIVERSITY

I.K. Nazarov

THE MAIN PROBLEMS OF THE SUBJECT GEOGRAPHY

This text book is recommended to publication as a text book for the students of the department of geography according to order №507 on December 26 2012 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan. The registration number is 507-004.

Tashkent
"Muharrir"
2013

Geographic environment, process, events and notions about them are so deeply connected with everyday life and jobs of people that it may seem that this subject is very understandable, simple and easy. But in fact it is not so completely. Geography is the subject devoted to different regions. Each region (ecosystem) is a special world. It differs from other regions with its surroundings. Entirety and it is considered to be inseparable part of the huge chain (of space, geography outer covering). This connection and differences have come out because of substance and energy change, to know essence of them is a very complicated geographic task. This task can be fulfilled according to dialectic logics; it demands common geographic synthesis and concrete conclusions. This shows geography being multifunctional and complicated. A number of important problems belonging to complex geography and their task solutions are included in the following text-book.

This text-book can be useful for geography department students of Universities and Pedagogical Institutions, for scientific researchers, graduates, graduate students geography teachers of academic lyceums, colleges and schools.

Responsible editors:

Uzbekistan National University by name Mirzo Ulugbek, Geography Faculty, the head of the department "Natural Geography and geographic education methods", g.d.

M.T.Mirakmalov

Reviewers:

Uzbekistan National University by name Mirzo Ulugbek, Geography Faculty, the head of the department "Social Geography, continental economics and demography", the president of Uzbekistan Geography Society, g.d., professor

A.S.Soliyev

Uzbekistan National University by name Mirzo Ulugbek, Geography Faculty, docent of the department "National Geography"

Sh. S. Zokirov.

Tashkent state Pedagogic University by name Nizomy, the director of Geography кафедра, docent

N.R.Alimkulov.

География – ҳудудлар фалсафаси. Муаллиф.

КИРИШ

Мамлакатимизда иқтисодий-иҷтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида, шу жумладан, олий таълим соҳасида ҳам туб ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда. Давлатимиз томонидан қабул қилинган “Таълим тўғрисидаги қонун” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни (1997) амалга ошириш йўлида тизимли ва узлуксиз тадбирлар амалиётга жорий этилмоқда. Айниқса, олий таълимда ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш Концепцияси асосида қатор методик қўлланма, дарсликлар яратилди ва яратилмоқда. Шунга қарамасдан, айрим фанлар бўйича давр талабига жавоб берадиган ўқув адабиётлари ҳозиргача етарли эмас. Айниқса, фанларнинг назарий асосларига бағишланган ўқув адабиётлари ҳозирги давргача тўла-тўқис яратилмаган. Мавжудлари эса, биринчидан, фаннинг айрим соҳаларига бағишланган, иккинчидан эса маънавий эскирган. Жумладан, 5440500 – География олий таълим йўналиши бўйича намунавий ўқув режасида “География фанининг асосий муаммолари” ўқув фани IV босқич талабаларига иккига бўлиниб (табиий ва иқтисодий-иҷтимоий география тарзида) ўқитилади. Шундан иқтисодий-иҷтимоий географияни асосий муаммолари бўйича А.Солиев, Л.Қаршибоева (1999) ва А. Солиев, Р. Маҳаммадалиев (2002) томонидан ёзилган ўқув қўлланмалари мавжуд. “Табиий географиянинг асосий муаммолари” ўқув фани бўйича эса ҳанузгача ўзбек олимлари томонидан дарслик у ёқда турсин, бирорта ўқув қўлланма ҳам яратилган эмас. Собиқ Иттифок даврида рус олимлари томонидан ёзилган ўқув адабиётлари эса биринчидан,

маънавий эскирган, иккинчидан, мазкур адабиётлар ўз моҳияти билан асосан Россия ҳудуди ва табиати мисолида битилган.

“География фанининг асосий муаммолари” номли мазкур ўқув қўлланма қуйидаги илмий-услубий асосларга эга:

1. Намунавий ўқув режада табиий географияга тегишли бўлган 20 соатли маъруза соатларини инобатга олган ҳолда 10 та мавзу танлаб олинди.

2. Ёритилган мавзулар тор(асл) маънодаги, яъни комплекс географик мазмундаги энг долзарб муаммоларга бағишланган.

3. Ўқув қўлланмани умумгеографик маънода номланишига асосий сабаб ёритилган 10 та мавзудан 8 таси умумгеографик мазмунга эга, қайсики бу мавзулар бир қарашда табиий географияга тегишлидек қўринса-да, моҳиятига қўра ҳам табиий, ҳам иқтисодий-ижтимоий географияга тегишлидир.

4. Мавзуларни ёритишда географик қонуният, ғояларни қўндалик амалиёт билан боғлаш имкониятларига урғу берилди. Чўнки яхши назария амалиётни самарали ташкил қилиш қалитидир.

5. Фалсафий-диалектик қонуниятлар, категориялар барча фанларнинг ривожланиши учун методологик қўролдир. Шу боис фалсафа фани билан географиянинг ўзвий боғлиқлиги, айниқса, географик тадқиқотларда диалектик мантиқ асосида ёндашиш зарурлигига эътибор қаратилди.

6. “Тизимли ёндашувсиз география фани йўқ”. Бу муаллиф учун асосий таянч ғоя. Барча мавзуларда географ-тадқиқотчи қайси мавзуга қўл урмасин, умумгеографик синтезга интилиши стратегик йўл эканлиги қайд қилинди.

7. Муаллифнинг 44 йил давомида (шўндан 23 йил кафедра мудири сифатида) Бўхоро давлат университетида

орттирилган илмий-педагогик тажрибалари, айникса, унинг учун кадрли бўлган ЎзМУ географ-олимлари билан илмий-педагогик ҳамкорлиги ушбу қўлланмани ёзиш имкониятларидан бири бўлди.

Қайд қилиш жоизки, география- куп қиррали мажмуали фан. Унинг тор (асл) маънодаги, яъни комплекс мазмундаги муаммолари жуда куп. Уларни битта китобда жамлашнинг имкони йўқ. Бундан ташқари, географияга тегишли кенг маънодаги тармоқ фанларнинг муаммолари эса сон-саноксиздир. Уларни замонавий талаблар асосида ёритиш навбатда турган вазифалардандир.

Қайд қилиш жоизки, комплекс мазмундаги муаммолар ҳақида ёзиш жуда қийин. Чунки географик тизимлар ута мураккаб тузилишга эга. У жонсиз, жонли табиат ҳамда иқтисодий-ижтимоий борлиқ билан узаро боғланган, бир бутунликдан иборат. Мазкур тизимли тузилмаларни урганиш тизимли ёндашувни, аниқроғи, умумгеографик синтезни талаб қилади. "Географик синтез географик-тадқиқотларнинг олий босқичи. Бу эса жуда қийин", -деб ёзган эди машҳур иқтисодий географ Ю.Г.Саушкин (1980, 206-бет). Шу боисдан бўлса керак республикада география фанининг асосий муаммоларига бағишланган ўқув қўлланмалар, дарсликлар йўқ ҳисобида.

Сизга ҳавола этилаётган мазкур ўқув қўлланма албатта камчиликлардан холи эмас. Бу уринда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, академик Бўрибой Аҳмедовнинг қуйидаги фикрларини келтириш kifоя: "Ҳар қандай илмий тадқиқот, тадқиқотчи илмининг даражаси, унинг назарий ва амалий савиясига, ахборот берувчи манбанинг тўлалиги, сифати ва сонига ҳам боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам юз фоиз тўла, мукаммал ва тамоман хатодан холис китобнинг узи бўлмайди" (1994, 6-бет). Ушбу ҳикматомуз

фикр сизларга ҳавола қилинаётган ўқув қўлланмага ҳам тўла тааллуқлидир. Мутахассисларнинг қўлланма шаънига билдирилган холисона танбеҳ, камчилик ва истакларни муаллиф қабул қилади ва уларга ўз миннатдорчилигини билдиради. Муаллифда ушбу ўқув қўлланмани ўқув дарслиги даражасига етказиш ниятлари ҳам бор.

Қўлланманинг масъул муҳаррири, тақризчиларига ва ушбу китобни яратилишида ўз маслаҳатлари ва кўмагини аямаган, ЎзМУ география факультети, қуруқлик гидрологияси кафедрасининг мудир, г.ф.д., профессор Ф.Х.Ҳикматовга ва БухДУ фалсафа кафедрасининг мудир, ф.ф.н., доцент Р.Ў.Шокировга ҳамда мустақил изланувчи Г.С.Ҳалимовага муаллиф ўзининг самимий миннатдорчилигини билдиради.

1 - мавзу: ФАН, ФАНШУНОСЛИК. ГЕОГРАФИЯНИНГ ФАНЛАР ТИЗИМИДАГИ УРНИ

1. Фан ҳақида тушунча.
2. Илмий мактаблар.
3. Фаншунослик ва у билан боғлиқ илмий муаммолар.
4. Географиянинг фанлар тизимидаги урни.

Фан – борлиқ олам ҳақидаги чин (объектив) билимлар тизими, ижтимоий онг шаклларида бири. У катта ва юксак илмий салоҳиятни, ижодий куч-қувватни бирлаштиради, илмий дунёқарашни шакллантиради, иқтисодий-ижтимоий тараққиёт ва маънавий баркамол инсонни тарбиялашнинг илмий асосларини яратади. У мамлакатда қудратли илмий-интеллектуал жамоани яратишга хизмат қилади. Фан ижтимоий ҳаётнинг энг мураккаб ва юксак ақлий меҳнат талаб қиладиган нуфузли соҳасидир.

Тарихий-ижтимоий тараққиёт давомида фан ҷамиятнинг ишлаб чиқариш кучларига айланиб боради. Фан тараққиёт пойдевори сифатида ҷамиятта хизмат қилади.

Инсон ўз кузатишлари ва ҳаётий таҷрибалари асосида ўзини ўраб турган табиат, борлиқ олам ва унда содир бўладиган ҳодиса ва жараёнлар ҳақида маълум даражадаги билимга эга бўлади. Вақт давомида бу билимлар тобора кенгайиб ва такомиллашиб боради. Ниҳоят, борлиқ ҳақида одамларда илмий тушунча ва дунёқараш шаклланади. Файласуфлар дунёқарашни уч шаклга ажратадилар. Булар мифологик (афсонавий), диний ва ниҳоят илмий-фалсафий. Демак, ҳаётий билимлар ижтимоий тараққиёт туфайли илмий мазмунга эга бўлиб боради. Билим борлиқ, дунё ҳамда муайян соҳаларга оид умумий тушунчалардир. Илм эса, ўқиш-ўрганиш ва тадқиқот, таҳлил этиш билан

эришиладиган билимдир. Билим кенглиги, илм эса чукурлиги билан фарк қилади, деган тушунчалар бор. Илм – тартибга солинган билимдир, деган эди машхур инглиз файласуфи ва социологи Г.Спенсер (1820-1903).

Фаннинг илк куртаклари кишилик жамиятининг шаклланиши билан пайдо булган. Фанларнинг шаклланиши ва ривожланиш учоғи “Кўхна дунё”, яъни Юнонистон, Ўрта денгиз соҳиллари эканлиги илмий жамоатчилик томонидан тан олинган. Дастлабки, антик даврда барча фанларга тегишли булган билим ва илмлар фалсафа таркибида булган.

Табиат, жамият ва маънавият ҳақидаги илмларнинг такомиллашуви туфайли алоҳида фан соҳаларининг пайдо бўлиши рўй беради. Фанларни алоҳида соҳаларга ажратишга (классификациялаш) эҳтиёж туғилади.

Такомилнинг чеки йўқ бўлганидек, борлиқни билиш узлуксиз жараёндир. Натижада изланишлар боис, янги билим ва гояларнинг яратилиши ва нихоят янги фанларнинг келиб чиқиши рўй беради. Шу боис барча фанларнинг “отаси” булган фалсафадан янги фанларни бирин-кетин ажралиб чиқиши содир булган. Файласуфларнинг таъкидлашича, милоддан аввалги I-II ва милоднинг I-II асрларида математика, геометрия, астрономия, X-XIV асрларда геология, геодезия, тиббиёт, фармокология, XV-XVI асрларда механика, XVI-XVII асрларда физика, кимё, биология, XVIII-XIX асрларда эса гуманитар ва ижтимоий фанлар мустақил фан сифатида ажралиб чиққан (Фалсафа, 1999). XX асрнинг 90-йилларида 2000 дан ортиқ фан ва уларнинг соҳалари мавжудлиги расмий адабиётларда қайд қилинган. Фанларнинг табақаланиши бундан кейин ҳам давом этаверади.

Лекин, қайд қилиш жоизки, борлиқ олам бир бутун. У модда, энергия ва ахборот алмашинуви туфайли мустаҳкам боғланган яхлит тизимдан иборат. Уни урганиш учун ҳам тизимли ёндашув асосида иш курадиган ягона фан бўлиши керак. Квант назариясининг асосчиси М.Планк 1966 йилда: "Фан бу ички бир бутунликка эга. Уни турли фанларга ажратиш ички табиатидан эмас, балки инсоннинг билиш қобилиятининг чекланганлигидандир", –деб таъкидлайди (Жекулин, 1989, 7-бет). Аниқроқ қилиб айтганда, фанлар уртасида кескин чегара йуқ. Ҳар бир фан уз усули, ёндашувлари асосида борлиқни турли томондан урганади. Ҳар бир фан ўзининг методологияси, урганиш объекти, предмети ва усулларига эга. Фанларнинг тобора табақаланиши тўхтатиб бўлмайдиган диалектик жараёндир. Бу уз навбатида борлиқ дунёни янада чуқурроқ билиш имкониятини беради. Шунинг билан бир қаторда фанлар томонидан қўлга киритилган ютуқларни синтез қилувчи, умумлаштирувчи, ҳулосаловчи фанлар ҳам зарур. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий муаммоларни бирорта фан доирасида ҳал қилиб бўлмайди. Бу ўринда фанлар, интеграциясини таъминловчи фанлар бўлиши зарур. Бундай фанлар энг аввало, табиат ва жамият муносабатларини оқилона ташкил қилиш ва уларни илмий бошқариш асосларини ишлаб чиқиш учун хизмат қилади. Мазкур тоифага "фанларнинг отаси" фалсафа ва унинг бағрида шакланган синергетика киради. География ва умумий экология фанлари ҳам ўзига хос интеграцион қудрати билан ажралиб туради. Ҳар қандай фан назарий ва амалий аҳамиятга эга. Назария бу тадқиқотлар асосида аниқланган қонуниятлар, тамойил ва концепциялар бўлиб, қундалик амалиёт учун илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилади. "Амалиёт учун яхши назариядан кура афзалроқ нарсаси йуқ",

-деган эди ўз вақтида инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон (1561-1626).

Яхши назария кундалик амалиёт учун методологик асос бўлиб хизмат қилади ва амалиётнинг самарадорлигини таъминлайди. “Ҳар қандай амалий фаолият мустаҳкам илмий назарияга асосланмаса, салбий оқибатларга олиб келиши мумкин” (“Қомусий луғат”, 2004, 389-бет). Амалиётсиз фан қуруқ сафсатадир. Фаннинг бош мақсади кишиларнинг фаровон турмушини таъминлашга хизмат қилишдир. Бу борада машҳур етти Пирларнинг бири бухоролик Ҳазрат Саййид Амир Кулолнинг (1287-1370) “Илм амал билан булгандагина хазинага айланади. Билимсиз амалиёт қуп ранж келтиради” деган хулосалари инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқатдир (Ҳасанов, Наврӯзова, 2003, 24-бет).

Фанларни, илмий дунёқарашни ривожланиш жараёни ва унинг йўналишлари турли жойларда турлича кечган. Улар ҳар доим ижтимоий талаб ва яратилган шароитга мос ҳолда ривожланиб такомиллашиб келган. Тарихий даврлар мобайнида давлат раҳбарлари раҳнамолигида турли давр ва ҳудудларда ташкил қилинган илмий марказлар (академиялар) фаолият курсатганлиги ҳаммага маълум. Ҳар бир фаннинг ривожланиш тарихи таҳлил қилинар экан, бу мураккаб бўлган жараёнда айрим истеъдодли, ташкилотчи, ташаббускор, илмпарвар, устоз олимлар яратган илмий жамоа ва уларнинг илмий ютуқлари кўзга ташланади (қўшимчага қаранг).

Академия, илмий марказ, жамиятлар одатда олий ўқув юртлари бағрида шаклланган, бундай илмий жамоаларнинг айримлари илмий мактаб мақомини олиш даражасигача етиб боради. Илмий мактабларнинг шаклланиши ва раванқ топиши учун, энг аввало, қуйидаги шарт-шароитлар бўлиши лозим:

. борликни ва мавжуд муаммоларни урганишга булган ижтимоий талабнинг мавжудлиги. Фан эса уз навбатида доимо илгарилаб, ривожланиб боради, бу унинг ички қонуниятидир;

.фаннинг ривожланиши учун яратилган илмий муҳит, эркин ракобат, холисоналик, жамоанинг ижод қилишга "тортиш кучи", жуда қулай психологик муҳит, шароит;

.юксак аклий қудратга эга булган, ташаббускор, меҳнат-севар, талабчан, инсонпарвар, янгиликларга интилувчи етакчи илмий раҳбарнинг бўлиши,

.илмий жамоанинг замон талабларига жавоб берадиган, дастурга ва уни амалга ошириш учун истиқболли методологик ва услубий имкониятларга эга бўлиши;

.килинган меҳнатнинг рағбат топиши шароитлари.

Алоҳида фанлар бўйича яратилган илмий мактабларнинг етуклик даражаси ва илмий салоҳиятини баҳолаш мезонлари тула ишлаб чиқилмаган.

Шундай бўлса-да, тула шаклланиган илмий мактаблар куйидаги асосий тамойилларга муносиб бўлмоғи лозим:

1. Илмий мактабнинг манзили, шаклланиши ва вояга етишига имкон берган илмий ташкилот, марказ аниқ бўлмоғи лозим.

2. Илмий мактабнинг асосчиси ёки асосчиларининг нодир иқтидори, ташкилотчилиги, инсонпарварлиги, холисоналиги, янгиликларга интилиши, юксак инсоний фазилатларга эга бўлиши.

3. Илмий мактабнинг ижод маҳсули, унинг салоҳияти, назарий, амалий аҳамияти, замонавийлиги ва келажак учун дахлдорлиги.

4. Илмий мактаб салоҳиятини ўз ватани ва хорижий давлат олимлари томонидан тан олинганлиги.

5. Мактаб томонидан тайёрланган истиқболли кадрларнинг мавжудлиги ва уларнинг муносиб ворислиги ва бошқалар.

Илмни ҳаракатлантирувчи куч албатта ижтимоий талаб бўлса-да, лекин уни амалда бажарувчилар истеъдодли олимлардир. Олимлар ва ижод аҳлининг маҳсулдорлиги эса шахсий истеъдод, ижтимоий муҳит ва илмни кадрланишига боғлиқдир. Ҳозирги даврга қадар география фани соҳасида бир неча илмий мактаблар яратилган (қушимчаларга қаранг).

Фаншунослик фанларнинг фани ҳисобланади. У фанларнинг вазифаси, тарихий тараққиёт қонунлари, таснифи (классификацияси), бу соҳада фаолият курсатувчи тизимлар, фанларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни каби муаммоларни тадқиқ қилувчи илмий соҳадир. Илк бор фаншуносликни, яъни уларни классификация қилишни бошлаб берган юнонистонлик олим, “биринчи муаллим” Аристотелдир (мил. авв. 384-322). У борлиқ олам, одам ҳақидаги билимларни таҳлил қилиб, уларни 11 та фанга ажратади. Булар мантиқ, физика, биология (руҳшунослик ҳам), фалсафа (метафизика), этика, риторика, социология, сиёсат, тарих фанларидир (географик билимлар физика таркибида бўлган).

Фаншуносликни ривожлантиришда хорижий олимлар билан бир қаторда ўрта осийлик олимлардан Ал-Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Кошгарий (“Девону луғатит турк”), Абдуллоҳ ал-Хоразмийларнинг хизматлари катта бўлган.

Фаншунослик билан боғлиқ илмий тадқиқотлар кейинги даврларда тобора ривожланиб бормоқда. Коинот,

глобал экологик муаммолар, ахборот ва замонавий технология каби устувор илмий йўналишлар халқаро илмий муносабатларни таҳлил қилиш ва ривожлантириш лозимлигини тақозо этмоқда.

1970 йилдан бошлаб Варшавада йилига бир марта Европа Иттифоқи Кенгашининг "Фаншунослик муаммолари" ("Проблемы науковедения") туплами нашр этиб келинмоқда. Мазкур тадқиқотлар бошқа фанлар қатори географияга ҳам бевосита тегишлидир.

Географиянинг фанлар тизимидаги ўрни

Юқорида қайд қилинганидек, ҳозирги даврда фанлар одатда уч гуруҳга, яъни табиий, ижтимоий-гуманитар ҳамда техника фанларига ажратилади. Дастлабки даврлардан буён, ҳатто ҳозиргача ҳам расмий классификаторларда география табиий фанлар қаторига киритилади. Лекин география фани таркибида иқтисодий ва ижтимоий география соҳасининг бўлиши унга фаншунослик нуқтаи назардан бошқача ёндашувни талаб қилади. Аниқроқ қилиб айтганда, география фани табиий ва иқтисодий-ижтимоий мазмунга эга.

Машҳур файласуф Б.М.Кедров томонидан амалга оширилган фанлар классификациясида "табиий география" табиий ва техник, "иқтисодий география" эса социал фанлар тоифасига киритилган.

Рус географ олими В.С.Жекулин (1989) география тизимидаги фанларни табиий, социал, табиий-социал (комплекс географик) ва умумгеографик ("сквозные") гуруҳларга ажратади.

Таниқли олим Н.Н.Баранский (1881-1963) ўз вақтида география табиий ва ижтимоий фанларни бириктирувчи "куприк", деб эътироф этган эди. Тан олим Жойзки,

география мазмун-моҳиятига кўра мажмуали фан бўлиб, бу унинг нодир (феноменал) хусусиятларидан биридир.

А.Солиев, Р.Маҳмадалиевлар: “География фанлар орасида қулай “географик урин”га эга, яъни табиий ва ижтимоий фанлар қиррасида жойлашган, бу унинг интеграцион салоҳиятининг кучлилигини таъминлайди. “Иқтисодий географиянинг ҳаддан ташқари “ўнган” кетиши, четлашуви, унинг яқин “қариндоши” табиий географиядан шунча узоқлаштирадики, бу ҳам хавфлидир. Бинобарин, иқтисодий географ бир қўли билан қушни, қирравий йуналишларга интилса, иккинчиси билан албатта табиий географияни маҳкам ушлаб туриши керак”, –деб таъкидлайдилар (2002, 5-, 24-бетлар).

Бир бутун география деган ғоя билан яшаган Н.Н.Баранскийнинг шогирди В.А.Анучин (1913-1984) география фанининг ўрганиш объекти жуда мураккаб, яъни уни ҳудудий комплекслар ҳақидаги фан деб аташ мумкин. Шу боисдан географик тадқиқотлар турли сифат моҳиятига эга бўлган туртта қонуниятларни ўрганади:

- жонсиз табиатнинг ривожланишини белгиловчи қонуниятларни (булар физика-кимё фанларига тегишли);
- жонли табиатга тегишли бўлган қонуниятларни (булар биология фанларига тегишли);
- инсоният жамияти ривожланишини белгилайдиган қонуниятларни (буларни ижтимоий фанлар ўрганади);
- география – географик муҳитнинг ривожланиш қонунларини.

Бу қонунлар географияни фалсафа билан бевосита боғлайди. Мазкур қўл қиррали ва ўта мураккаб масалаларни ўрганиш жараёнида география фанининг кучлилиги ва кучсизлиги намоён бўлади. Кучлилиги шундаки, у турли

фанларга тегишли маълумотларни синтез қилиш орқали географик қобикни ташкил қилган ҳудудий комплексларни урганадики, бунга бошқа фанларнинг имкони йук. Кучсизлиги шундаки, бошқа фанларга тегишли маълумотлардан фойдаланиш натижасида баъзан географияни тарк этиб, ёндош фанларга ўтиб кетишга, тадқиқотларнинг географик моҳиятини йўқотишга тўғри келади (Анучин, 1960, 142-бет).

В.А.Анучин, 1960 йилларда географиянинг табиий ва ижтимоий фанлар ўртасидан жой олганлигини тан олиш керак, шу боисдан фанларнинг янги такомиллашган классификациясини ишлаб чиқиш зарур, бу эса фалсафанинг энг долзарб вазифаларидан биридир, – деб таъкидлаган эди (1960, 141-бет). Лекин, бир бутун география учун курашиб, яшаб утган олимнинг орзуси ҳанузгача ушалмай келмоқда.

Юқорида қайд қилинганидек, биз яшаб турган борлиқ, макон аниқроғи табиат ва жамият модда, энергия, ахборот алмашинуви туфайли бир бутун ва ута мураккаб тизимдир. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Шундай экан, табиат ва жамият муносабатларини ҳудудларда ўрганиш ва уларни самарали ташкил қилиш умумгеографик синтезни талаб қилади. Бу география фанининг “нони” ва асосий тадқиқот усули бўлмоғи лозим. Жамиятнинг ҳудудларда оқилона ташкил қилиш ва уни такомиллаштириб боришда география фанлар орасида фалсафа фани каби юқори нуфузга эга бўлмоғи зарур.

Таянч тушунчалар:

Фан, борлиқ олам, билим, илм, фалсафа, файласуф, антик давр, “Кўҳна дунё”, илмий мактаблар, академиялар, фаншунослик, табиат-жамият муносабатлари.

Назорат учун саволлар:

1. Фан ва унинг мазмун-моҳияти.
2. Билим ва илм тушунчаларининг яқинлиги ва фарқланиши.
3. Фанларнинг ривожланиши.
4. Илмий мактаблар нима?
5. Фан ва амалиёт.
6. Фаншунослик ва унинг моҳияти.
7. Фанлар классификацияси.
8. Географиянинг фанлар орасида тутган ўрни.
9. География фанининг асосий вазифаси.

1-қушимча.

Академиялар – илмий мактаблар

Академия – юнонча Academia – афсонавий қаҳрамон Академ номи ҳамда Платон (мил.авв. 427-347 йиллар) ўз таълимотидан дарс берган, Афина яқинидаги кичик ўрмон номидан олинган.

Ҳозирги кунда Академия – илм-фан ёки санъатни ривожлантириш учун тузилган, юқори малакали олимларига эга бўлган олий илмий муассаса.

Тарихий даврларда, турли масканларда бир неча академиялар фаолият курсатган. Шулардан айримларини келтирамиз:

1. Платон академияси. Юнон олими Платон (Афлотун) асос солган файласуфлар мактаби. У милoddан аввалги 385 йил атрофида Афинада ташкил қилинган ва милoddнинг 1521 йилигача унинг аъзолари турли жойларда диний-фалсафий муаммолар билан шуғулланганлар.

2. Халифа Хорун ар-Рашид (786-809) ва унинг тахт вориси Халифа ал-Маъмун (813-833) даврида Бағдодда ташкил топган “Байт ал-Ҳикма” (“Ҳикматлар уйи”) ўз

замонасининг академияси бўлган. Бу машҳур академияда 500 дан ортиқ олиму фузалолар фаолият курсатган. Шуларнинг 90 фоизи Мовароуннаҳр ва Хуросондан бўлган. Шу олимларнинг 75 фоизи Мовароуннаҳр, аниқроғи, Бухоро, Урганч, Самарқанд ва Чоч (Тошкент) фарзандлари бўлган. “Маъмун академияси асосини Бухородан етишиб чиққан олиму фузалолар ташкил этган” (Асқаров, 1996).

3. X асрнинг биринчи ярмида Ирокнинг Мосул шаҳрида “Дорул-илм”, яъни “Илм уйи” фаолият курсатган.

4. 1010 йили Хоразмнинг қадимги пойтахти Гурганжда ташкил топган “Донишмандлар уйи” узига хос академия бўлган. Бу илмий муассаса Маъмун академияси номи билан машҳур бўлган. Унут бўлган бу академия Мустақиллик туфайли 1997 йилда қайта тикланди. Хива шаҳрида фаолият кўрсатаётган юксак нуфузга эга бўлган бу илмий марказ давлатчилик тарихи, биологик муаммолар, миллий қадриятлар каби йуналишлар бўйича фаолият кўрсатмоқда.

5. XV асрда Самарқандда Улугбек академияси шўҳрат топган. Ёзувчи, файласуф Ф.М.Вольтер (1694-1778) Улугбек Самарқандда биринчи академияга асос солди, деб ёзган эди (1769). Бунда 100 дан ортиқ олимлар ишлаган. Президенти Улугбек бўлган (1394-1449). Гиёсиддин Жамшид, Қозизода Румий, Али Қушчи унинг вице-президентлари бўлганлар (Ахмедов, 1994. 142-бет).

Улугбек 1437 йили “Зижи жадиди Курагоний”ни ёзиб тугатган. Унда 1018 юлдузнинг урни ва ҳолатини аниқлаб берган. Унинг иккинчи асари – “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”).

2 - қушимча.

Географик илмий мактаблар

Ф.Н.Мильков (1981) табиий география соҳасида учта йўналишга тегишли бўлган қуйидаги етакчи илмий мактаблар яратилганлигини қайд қилади:

I. Баённомаларга бағишланган етакчи географик мактаблар

1. П.П.Семёнов-Тяншанскийнинг (1827-1914) комплекс география мактаби. Ушбу мактабнинг вакиллари Н.Н.Миклухо-Маклай, Н.М.Пржевальский, М.В.Певцов, Г.Н.Потанин, В.И.Роборовский, П.К.Козлов, А.П.Федченколар.

2. Д.Н.Анучиннинг (1843-1923) география мактаби. 1884 йилда у биринчи бўлиб Москва давлат университетида география кафедрасини ташкил қилган. У 1894 йили “Ершунослик” журнаliga асос солади. Унинг ўқувчилари: Л.С.Берг, А.А.Борзов, А.А.Крубер, А.С.Барков, И.С.Шукин.

3. Б.Ф.Добрининнинг (1885-1951) табиий: мамлакатшунослик мактаби. Ўқувчилар Н.А.Гвоздецкий, Е.Н.Лукашова, Ю.К.Ефремов, М.П.Забродская.

II. Ландшафт йўналишидаги етакчи илмий мактаблар

1. В.В.Докучаевнинг (1846-1903) умумландшафт йўналишидаги мактаби. У географик мухитнинг бир бутунлиги ва зоналлиги қонуниятларини кашф қилган. Ушбу мактабнинг етук вакиллари: А.Н.Краснов, Г.И.Танфильев, Г.Н.Высоцкий, Г.Ф.Морозов, С.С.Неуструевлардир.

2. Л.С.Бергнинг (1876-1950) ландшафт-география мактаби. Унинг таниқли шогирдлари: С.В.Калесник, С.П.Суслов, А.Г.Исаченко.

3. А.А.Григорьевнинг (1883-1968) ландшафт-геофизика мактаби. Унинг шогирдлари: Г.Д.Риттер, М.И.Будико, Д.Л.Арманд, В.И.Прокаев.

III. Биогеографик йўналишдаги етакчи илмий мактаблар

1. А.Н.Бекетовнинг (1825-1902) ботаника-география мактаби. 2. Н.И.Кузнецовнинг (1864-1932) ботаника-география мактаби. 3. В.Н.Сукачевнинг (1880-1967) биогеоценология мактаби. 4. Л.А.Зенкевичнинг (1889-1970) денгиз биоценология мактаби. 5. А.Н.Формозовнинг (1899-1974) экология-зоогеография мактаби.

Таниқли иқтисодий географ Ю.Г.Саушкин (1980) собиқ Иттифок даврида география фани бўйича етти та илмий мактаб яратилганлигини асослайди. Улар қуйидагилар:

1. Л.С.Берг (1876-1950) ва А.А.Борзовнинг (1874-1939) табиий-географик илмий мактаби. Бу олимлар Д.Н.Анучин илмий мактабининг давомчилари бўлиб, табиий комплексларни урганиш, ландшафтшунослик йўналишининг асосчилари сифатида тан олинади.

2. Н.И.Вавиловнинг (1887-1942) маданий ўсимликлар географияси ва ўсимлик ресурслари бўйича илмий мактаби. Олим 1931-1940 йиллар давомида СССР география жамияти президенти лавозимида ишлаб, маданий ўсимликлар ватанини урганишга алоҳида эътибор беради.

3. Б.Б.Полиновнинг (1877-1952) географик-геокимё мактаби. У В.И.Вернадский тадқиқотларининг давомчиси сифатида кимёвий элементларнинг "ҳаётини" урганади ва ландшафтлар геокимёси илмий йўналишига асос солади.

4. В.Г.Глушков (1883-1939) ва С.Д.Муравейскийнинг (1894-1950) географик-гидрология мактаби. Олимлар дарё оқимини урганишда комплекс ёндашув зарурлигини амалда

асослайдилар. Уларнинг фикрича, оқим табиатнинг ривожланишида қудратли омил ҳисобланади.

5. Ю.М.Шокальский (1856-1940) ва Н.Н.Зубовнинг (1885-1960) океанология мактаби. Тадқиқотчилар Дунё океанини ва қуруқликларни бир бутун тизим деб ҳисоблайдилар ва уларни комплекс ёндашув усули асосида ўрганишни йўлга қўядилар. Улар қуруқликларни ўрганишда табиий географик ёндашув бўлганидек, айнан уни океаншуносликда қўллаш асосида илмий мактаб яратадилар.

6. В.Н.Сукачев (1880-1967) ва Б.В.Сочаванинг (1905-1978) биогеографик мактаби. Олимлар биоценозларни ўрганишда тизимли ёндашувни амалда қўллайдилар. В.Б.Сочава узок йиллар давомида Сибирь ва Узок Шарқ География институтини бошқаради (Иркутск). Олим география ва экология фанларнинг узвий боғлиқлиги ҳамда геосистемалар ҳақидаги таълимотнинг асосчиси ҳисобланади.

7. Н.Н.Баранский (1881-1963) ва Н.Н.Колосовскийнинг (1891-1954) иқтисодий география мактаби. Ушбу мактабнинг илмий йўналишини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

- ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий тизимларини комплекс тадқиқ қилиш;

- географик меҳнат тақсимооти иқтисодий географиянинг асосий “ўзаги” эканлигини асослаш;

- география фанининг бир бутунлиги ғояси асосида тадқиқотларни амалга ошириш;

- географик таълим ва географик билимларни оммалаштириш, яъни географияни умумхалқ фанига айлантириш ва бошқалар.

Ўзбекистонда илмий географик мактабларнинг шаклланиш тарихи ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетида хизмат курсатган географ олимлар фаолияти билан боғлиқ.

Мазкур университетнинг 90 йиллиги юбилейида (2008) ушбу нуфузли олий даргоҳ бағрида 3 та илмий географик мактаб шакллانганлиги тан олинди (жами 42 та илмий мактаб асосланган):

1. Л.Н.Бабушкин (1902-1976) ва Н.А.Когай асос солган табиий география – ландшафтшунослик мактаби. Олимлар Р.И.Аболин (1886-1929), В.М.Четиркин (1892-1958) гоёларига таянган ҳолда Ўрта Осиё ва Ўзбекистон ҳудудини комплекс табиий географик районлаштириш масалалари билан узоқ йиллар жиддий машғул бўлдилар. Улар табиий географик районлаштиришда ландшафт-типологик карта-ларнинг таҳлили асосида иш тутишган. Олимлар томонидан амалга оширилган тадқиқотлар регионал ландшафт-шуносликнинг энг катта ютуғи деб баҳоланди ва келгуси тадқиқотлар учун назарий асос бўлди (Зокиров, 2008). Мазкур илмий мактаб шаклланишининг дастлабки йилларида доцент Н.Д.Долимов (1906-1977), профессор О.Ю.Пославская (1914-1996) фаол иштирок этган бўлса, кейинчалик эса П.Н.Фуломов (1932), А.А.Рафиқов (1939-2003), И.А.Ҳасанов, Ш.С.Зокиров, А.Зайнутдинов, А.Соатов (1943-2005) каби олимлар томонидан давом эттирилди ва давом эттирилмоқда (Зокиров, 2008).

2. З.М.Акрамов (1923-2004 й), А.Солиев (1943) томонидан асосланган Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси илмий мактаби. Мазкур мактаб Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) илмий жамоаси таркибида фаолият кўрсатган икки олимнинг мустақил ижоди натижа-сидир.

З.М.Акрамов 1953 йилда профессор Ю.Г.Саушкин илмий раҳбарлигида (Москва) номзодлик, 1962 йилда докторлик диссертациясини ҳимоя қилади. 1958 йилда ЎзФА да география бўлимини ташкил этиб, уни 15 йил

давомида бошқаради. 1970-1984 йилларда ЎзМУ география факультетининг иқтисодий география кафедрасига етакчилик қилади. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1987) З.М.Акрамов 1996-2003 йилларда Ўзбекистон География жамиятининг президенти лавозимида фаолият кўрсатади. У 200 дан ортиқ илмий ишлар муаллифи, 20 дан ортиқ фан номзоди, 2 нафар фан докторига илмий раҳбарлик қилган.

А.С.Солиев 1969 йилда ЎзМУнинг география факультетини тугатган. 1973 йилда номзодлик (Тошкент), 1986 йилда эса собиқ Иттифокнинг География институтида (Москва) докторлик диссертациясини ҳимоя қилади. 1984-2009 йилларда ЎзМУ география факультети иқтисодий география, 1998 йилдан ижтимоий география ва минтақавий иқтисодиёт деб номланган ушбу кафедра мудири, 2003 йилдан ҳозиргача Ўзбекистон География жамияти президенти лавозимида фаолият кўрсатиб келмоқда. А.Солиев 300 га яқин илмий ишлар муаллифи, 40 дан ортиқ фан номзодлари, 4 нафар фан докторларига илмий раҳбарлик қилган олим. У "Чўлларни ўзлаштириш муаммолари" халқаро илмий-амалий журналнинг (Туркменистон) таҳририяти аъзоси.

Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси илмий мактаби асосан, икки йўналишга эга. Уларнинг бири агрогеографик (қишлоқ хўжалиги географияси), иккинчиси аҳоли географияси ҳамда шаҳарлар ривожланиши, урбанизация жараёнлари, туризм, тиббиёт соҳаси ва олий, урта махсус мактаблар таълимидир.

Ҳозирги кунда ушбу илмий мактаб А.С.Солиев ҳамда устозлар раҳнамолигида вояга етган шогирд-олимлар томонидан ривожланиб бормоқда (Маҳмадалиев ва бошқалар, 2008).

3. Тошкент тоғли ҳудудлар гидрологияси илмий мактаби. Ушбу илмий мактаб ҳам ҳозирги ЎЗМУда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1958), профессор В.Л.Шульц (1908-1976) ва профессор О.П.Шеглова (1911-1981) томонидан асос солинган. В.Л.Шульцнинг илмий фаолияти 1937 йилдан бошлаб университет билан боғланди. 1945 йилда “Қуруқлик гидрологияси” кафедрасининг очилишига ташаббускор бўлади ва 1947 йилда фан доктори илмий даражаси, профессорлик унвонига эга бўлади ва 1949-1973 йиллар давомида кафедрага раҳбарлик қилади. У 1959-1976 йилларда Ўзбекистон география жамиятини бошқарган 100 дан ортиқ илмий ишлар муаллифи, 20 дан ортиқ фан номзодлари ва докторларига илмий раҳбарлик қилган.

О.П.Шеглова 1963 йилда “Ўрта Осиё дарёларининг тўйиниш манбалари ва уларни миқдорий баҳолаш” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. У 1976-1981 йилларда “Қуруқлик гидрологияси” кафедрасига раҳбарлик қилган ва 10 дан ортиқ фан номзодларига (шу жумладан, чет эллик ёшларга) раҳбарлик қилган. Бугунги кунда ушбу илмий мактабдан етишиб чиққан олимлар Ўзбекистон Миллий университети, Гидрометеорология илмий тадқиқот институти, Тошкент ирригация ва мелиорация институти, Сув муаммолари институтларида ишлаб, Орол денгизи ҳавзаси сув ресурслари, жумладан музликлар, дарёлар, қўллар, каналлар, сув омборларининг гидрологик режими қонуниятларини ўрганиш ва сув захираларидан самарали фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш бўйича етук мутахассис кадрлар тайёрлаш борасида фаолият кўрсатиб келмоқдалар (Ҳикматов, Айтбаев, 2008).

3-қушимча.

Илм ҳақида ҳикматлар

- Илм дунёнинг иззати, охирагининг шарофатидир (А.Авлоний).
- Илм – машғала!
- Илм – ўзни билмакдир.
- Илм–ҳеч йўқолмайдиган буюк хазина, Ақл ҳеч эскирмайдиган янги либосдир (Беруний).
- Илм нимадур – ҳақиқатдур, Ҳақиқат нимадур–бори илмдур.
- Бешиқдан қабргача илм изла (Ҳадиси Шарифдан).
- Илм – инсонийлик тожи.
- Ҳунар тирикчилик учун хизмат қилади, Илм ҳақиқат учун хизмат қилади (Баҳоуддин Нақшбанд).
- Илм лаззати ишқ лаззатидан устун.
- Бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши (Ҳадиси Шарифдан).
- Куч – билимда (Сукрот, мил.авв. 447-399).
- Илм изловчи – ҳақиқат изловчидир.

Адабиётлар:

1. Анучин В.А. Теоретические проблемы географии. Москва, Изд-во географической литературы. 1960, 264 стр.
2. Асқаров А. Жаҳон назари тушган шаҳар. “Бухоро ҳақиқати” газетаси, 1996, 25 сентябрь.
3. Ахмедов Б. Мирзо Улуғбек (иккинчи нашри). Тошкент, “Ёзувчи”, 1994, 288-бет.
4. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, Изд. Ленинградского университета, 1989, 272 стр.
5. Мильков Ф.Н. Физическая география. Современное состояние, закономерности, проблемы. Воронеж. Изд. Воронежского университета, 1981, 400 стр.

6. Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг илмий мактаблари. Тошкент, "O'qituvchi" нашриёти, 2008, 344-бет.
7. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. Москва, "Просвещение", 1980, 269 стр.
8. Солиев А., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва социал географиянинг асосий муаммолари. Тошкент, 2002, 72-бет.
9. Солиев А.С. Илмий тадқиқот асослари. Тошкент, "Университет", 2003, 51-бет.
10. Фалсафа. Қомусий лугат. Тошкент, Ўзбекистон фойласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2004, 496-бет.
11. Фалсафа. Тошкент, "Шарк", 1999, 496-бет.
12. Философские вопросы географии. Москва, "Знание", 1974, 48 стр.
13. Ҳасанов Х., Наврузова Г. Ҳазрат Саййид Амир Кулол. Бухоро, 2003, 39-бет.

2-мавзу: ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ, УРГАНИШ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ, ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Режа:

1. География фани ва унинг шаклланиш тарихи.
2. География фанининг табақаланиши ва унинг ҳозирги таркиби.
3. География фанининг урганиш объекти ва предмети.
4. География фанининг асосий тамойиллари.
5. География фанининг методологияси ва тадқиқот усуллари.
6. География фанининг асосий мақсади ва вазифалари.

География-энг қадимги ва истиқболли, кундалик ҳаёт билан чамбарчас боғланган фанлардан бири. “География” атамаси юнон мутафаккири Эратосфен (мил.авв. 272-194 йиллар) томонидан фанга киритилган бўлиб, юнонча “ge” – ер, “grafa” – ёзаман, чизаман деган маънога эга. Ҳақиқатдан ҳам, ўша даврларда географик мазмундаги билимлар қула-ми тор ва мазмунан содда бўлган. Ернинг шакли, катталиги, иқлимий шароитнинг кенгликлар бўйлаб ўзгариши, Ўрта денгиз атрофидаги ҳудудлар, табиий географик ҳодиса ва жараёнлар ҳақида баённомалар ёзилган. Бу даврдаги географик билимлар даражасини академик И.П.Герасимов (1905-1985) хулосалаб “Антик даврда Ер ҳақидаги барча географик билимлардан кўра, ҳозирги мактаб ўқувчиси кўпроқ билади”, деб қиёслаган эди (“Природа и человек”, 1984, №11, 9-бет).

Асрлар давомида география бошқа фанлар қатори ривожланди ва кундалик ҳаёт ва жамият учун хизмат қилиб келди. Дастлабки асрларда география эмпирик моҳиятга эга бўлиб, атроф-борлик ва унинг хусусиятлари ҳақида

баённомалар, тафсилотлар ёзиш билан белгиланган, кейинчалик эса ходиса, жараён ва ҳудудларнинг моҳияти ҳақида хулоса, умумлашмалар қилиш даражасига кутарилган. Ниҳоят, илмий-техника инқилоби туфайли география фани ишлаб чиқариш кучи сифатида кундалик амалиёт билан ҳамбарчас боғланган, табиий муҳит, ҳудудларни ва жамиятни самарали ташкил қилиш ҳамда уларнинг келажагини башорат қилиш даражасига кутарилди.

XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар қатор табиий фанларга тегишли билим ва изланишлар география фани таркибида бўлган. Табиатшунос олимларнинг бир қисми илмий жамоатчилик асосида ташкил қилинган география жамиятлари таркибида фаолият курсатганлар. 1821 йилда Франция (Париж), 1828 йилда Германия (Берлин), 1830 йилда Буюк Британия (Лондон), 1845 йилда Санкт-Петербургда Россия география жамияти, 1897 йилда эса унинг Туркистон бўлимига (Тошкент) асос солинган. Мазкур жамиятлар етук, ташаббускор олимларни бирлаштирган ва халқ ҳужалигини ривожлантириш ва табиатни муҳофаза қилишга қаратилган изланишлар билан шуғулланган.

География фанининг ривожланишида алоҳида олим ва олимлар гуруҳининг ташаббускорлиги муҳим урин тутган. Шу боис 1809 йилда Париждаги Сорбонна университетида география кафедраси ташкил қилинган, 1899 йилга келиб Франциянинг университетларида шундай кафедраларнинг сони бештага етган. Купгина университетларда география профессори лавозими жорий қилинган. 1833-1836 йилларда биринчи географ-профессор А.Маконочи Лондондаги университет коллежида фаолият курсатган. АҚШда биринчи географ профессор А. Гийот, 1854 йилдан бошлаб Принстон университетида ишлаган.

Географиядаги ушбу ижобий ўзгаришлар боис таниқли инглиз табиий географи Кеннет Грегори 1850 йилга келиб география фанининг пойдеворига асос солинганлигини (шу жумладан, табиий географияга ҳам) қайд қилади (Грегори, 1988, 26-бет).

XIX асрнинг биринчи ярмида табиатта бир бутун борлик сифатида қараш инқирозга учрайди, яъни табиатшуносликка тегишли билимларни ўз бағрида мужассам қилиб турган географиядан фанларнинг ажралиб чиқиши рўй беради.

Бу жараён туфайли XIX асрнинг охирига келиб география фани яққол инқирозга юз тутди ва уни таркибида бўлган ботаника, зоология, тупроқшунослик каби фанлар мустақил фан сифатида ривожланиш йўлига қиради. География фанида рўй берган бундай ўзгаришларни машхур тупроқшунос В.В.Докучаев кузатар экан у “география турли томонга тарқалиб кетмоқда, лекин табиий фанлар қўлга киритаётган ютуқлар ва ўзгаришларни синтез қилувчи, умумлаштирувчи (жуда қизиқарли) фан бўлиши керак”, деган ғояни ўртага ташлайди. В.В.Докучаевнинг айнан мазкур орзуси география фанининг келажагини белгилаб беради. Чунки В.В.Докучаевнинг фаншуносликка тегишли бу башорати моҳиятан мажмуали ёндашув, яъни синтез асосида иш тутадиган география фанининг истиқболдаги ривожланиши йўлини очилишига тўртки бўлди. Шу боис В.В.Докучаевнинг замондоши ва фикрдоши Л.С.Берг (1876-1950) В.В.Докучаевни ландшафт ҳақидаги таълимотнинг бошловчиси ва ҳозирги географиянинг асосчиси деб тан олади (Исаченко, 1991, 33-бет).

XX асрнинг бошларида географик тадқиқотларнинг жадаллашуви географияда янги, айниқса, иқтисодий географияга тегишли йўналишларнинг пайдо бўлишига олиб

келди. 1930 йилларга келиб эса табиий ва иқтисодий география уртасида айирмачилик, қарама-каршиликлар юқори поғонага чиқади ва бу жараён 1960 йилларнинг охиригача давом этади. Бу даврда фаолият гўрсатган йирик иқтисодий географлардан Н.Н.Баранский, Н.Н.Колосовский, Ю.Г.Саушкин, айниқса, В.А.Анучин (1913-1984) география фанининг бирлиги, яхлитлиги учун кескин кураш олиб борадилар (Богучарсков, 2004, 424-440-бетлар).

Шунга қарамасдан, кейинги даврларда географик тадқиқотлар икки – табиий ва иқтисодий география мазмунида давом этиб келди. Шу билан бир қаторда, ҳар иккала соҳада ҳам янги илмий йўналиш ва фанларнинг пайдо бўлиши юз берди. Ҳозирги даврда география фани 20 дан ортиқ фан ва йўналишлардан иборат бўлган фанлар тизимидан иборат.

Географияга тегишли фанлар тизимининг чизма тасвири бир неча олимлар томонидан тавсия этилган. Шулар орасида А.Ниғматов (2010) томонидан тавсия этилган чизма эътиборга лойиқ. Бунда географиянинг ёндош фанлар билан узвий боғлиқлиги яққол ўз ифодасини топган. Лекин бу чизмада география фанига бевосита тегишли бўлган айрим фанлар ўз аксини топмаган. Биз география тизимидаги фанларни ҳамда уларни бошқа ёндош фанлар билан ўзаро боғлиқлигини эътироф қилган ҳолда география тизимидаги фанларни қуйидаги соддалаштирилган чизмада ифода этишни лозим топдик (1-чизма).

Ҳозирги даврда география фанлари асосан иккита – табиий география ва иқтисодий география бўлимидан иборат. Табиий географик фанларга умумий Ер билими (умумий табиий география), ландшафтшунослик, палеогеография, иқлимшунослик, геоморфология (геология асослари билан), гидрология (қуруқлик гидрологияси, океанология), тупроқлар, ўсимликлар ва ҳайвонот географияси

кабилар киради. Булар ўз навбатида моҳиятига кура тор (асл) ва кенг маънодаги фанларга бўлинади. Тор маънодаги фанларга комплекс (мажмуали) асосда иш тутадиган ва мажмуали мазмунга эга бўлган: умумий Ер билими, минтақавий (регионал) табиий география, ландшафтшунослик, палеогеография кабилар киради. Қолган табиий географик фанлар эса аналитик ёки тармоқ табиий географик фанлар тоифасига киради (қушимчаларга қаранг).

Иқтисодий-ижтимоий география бўлимида ҳам унга яқин фанлар мужассам. Ушбу бўлимга яна шаҳарлар географияси, иқтисодий-ижтимоий мажмуалар географияси каби йуналишларни ҳам киритиш мумкин. Географиянинг юқорида қайд қилинган икки қисмдан (қаноти) ташқари оралиқ фанлар ҳам бор. Бу фанлар географиянинг ҳар икки қанотига бевосита тегишли бўлиб, умумгеографик мазмунга эга. Ушбу соҳадаги тадқиқотларда гоҳ табиий, гоҳида эса иқтисодий географларнинг етакчилик қилаётганлиги кузга ташланади. Оралиқ фанлардан картография, топонимика, туризм ва дам олиш географияси, тиббиёт географияси, геоэкология, география таълими методикаси каби соҳаларда олиб борилаётган тадқиқотлар нисбатан сезиларли ва эътиборга лойиқ.

Хуллас, бугунги кунда география ҳам табиий, ҳам иқтисодий-ижтимоий мазмунга эга бўлган мажмуали фандир. Бу эса ўз навбатида хоҳлаган муаммони ҳал қилишда мажмуали (комплекс) ёндашувни талаб қилади. Акс ҳолда бирёқламаликка йўл қўйилади ва география фани ўз моҳиятини йўқотади. Шу боис географ кенг мушоҳадали, табиий, ижтимоий-гуманитар билимлар асосини биладиган, фалсафий синтез қобилиятига эга бўлган мутахассис бўлмоғи лозим.

ГЕОГРАФИЯ ТИЗИМИДАГИ ФАНЛАР

“Географ бўлиш осон, лекин ҳақиқий географ бўлиш қийин” деган ҳикматомуз иборанинг моҳияти чуқур маънога эга. Чунки “қаерда?” деган саволга жавоб бериш осон, лекин “нима сабабдан шу ерда?” деган саволга жавоб бериш эса мушкулдир.

География фанининг урганиш объекти ва предмети ҳақида жуда кўп фикрлар бор. Баъзи олимлар унинг урганиш объекти “географик қобик” деса, бошқалари атроф муҳитнинг ҳудудий муаммолари деб талқин қилади (қўшимчага қаранг). Бундай ҳулосалар узига хос асосларга эга. Лекин жамиятнинг, кундалик ҳаётнинг бош талаби нима? Бу ҳудудларда инсон учун қулай табиий ва иқтисодий-ижтимоий, сиёсий муҳитни оқилона ташкил қилишдир. География фанининг урганиш объекти турли қўламдаги ҳудудлардир. Ҳар бир ҳудуд бир дунё, географик воқеликдир. Ҳудудлар эса ўз моҳияти билан фарқланади. География фанининг вазифаси мазкур ҳудудлардаги фарқланишлар моҳиятини очиб бериш ва уни ҳисобга олган ҳолда иқтисодий-ижтимоий ҳаётни яхшилашнинг илмий асосларини ишлаб чиқишдир.

Географик тизимлар катта-кичиклигига кўра маҳаллий, минтақавий, дунёвий мақомга эга. Мазмунига кўра табиий, иқтисодий-ижтимоий, ҳудудий-маъмурий, сиёсий-маъмурий (миллий) бўлиши мумкин. Табиий геотизимларни табиий география, иқтисодий-ижтимоий, сиёсий-маъмурий геотизимларни эса иқтисодий география ўрганади. География фанининг бош мақсади эса, ҳудудларни оқилона ташкил қилишни такомиллаштиришдир.

География фанининг урганиш предмети эса ўрганилаётган ҳудуднинг нимаси, қайси жиҳати ўрганилади демақдир. Бошқача қилиб айтганда, изланишлар олдига қўйилган вазифалар унинг предмети ҳисобланади. География фани

турли куламдаги ҳудудларни (геотизимларни) урганиш давомида қуйидаги тамойилларга таяниши ва унга амал қилиши шартдир.

1. Ҳудудийлик тамойили. Ҳар бир ҳудуд узига хос воқелиқдир. Ҳар бир ҳудуд бошқасидан узининг табиий, иқтисодий-иҷтимоий хусусиятлари билан бошқа жойлардан фарқланади. Кулами катта бўлган ерларда эса фарқланиш ортиб боради. Ҳудуднинг табиий хусусиятлари фарқланар экан, унинг бағрида бунёд этилган иқтисодий-иҷтимоий тизимлар ҳам фарқланади. Ушбу фарқланишларни тулиғича бартараф қилиб бўлмайди. Мазкур фарқланишларни урганиш ва уларнинг моҳиятини очиб бериш география фанининг “нони” дир, акс ҳолда география фани бўлмас эди. Шу боис ҳудудий ёндашувсиз география фани йўқ, десак, ҳақиқатни айтган бўламиз.

2. Мажмуалилик ва синтезлилиқ тамойили. Бу ҳудудий муаммоларни ҳар томонлама урганиш демакдир. Ҳар бир ҳудуд уни ташкил қилган унсурларнинг модда, энергия ва ахборот алмашинуви туфайли бир-бири билан боғланган бир бутун геотизимдир. Демак, геотизим мураккаб тузилишга эга бўлган географик борлиқдир. Уни урганиш ҳам мажмуали ёндашувни талаб қилади. “Тизимли ёндашувсиз география йўқ”, десак тўғри бўлади, акс ҳолда тадқиқотлар географик моҳиятини йўқотади ва бир ёқламаликка йўл қўйилади. Мажмуали ёндашув ҳудуднинг геологиясидан тортиб маънавиятигача, ҳатто келажак ривожланишигача бўлган муаммоларни қамраб олади ва синтез асосида яқунланади. Шу боисдан ҳам “география – ҳудудлар фалсафаси”, деган хулосага келиш бежиз эмас (Назаров, 2006).

Худудийлик, мажмуалилик ва синтезлик географиянинг бошқа фанларда бўлмаган нодир хусусиятларидан хисобланади.

3. Тарихийлик тамойили (Бу уринда худуднинг палеогеографик ривожланиш тарихи ҳам кўзда тутилади). География заминни урганса, тарих замонни урганади. Замину замон эса қўш бирликни ташкил қилади. “Тарих – уттан кунлар географияси, география эса бугунги куннинг тарихидир” деган ҳикматли ибора бор. Худудлар ҳам тарихий давр давомида узгаради. Табиатда тиним йўқ. Бу диалектик қонун. Табиат доимо ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишда. Тарих – ўтмишнинг ойнаси, келажакнинг устозидир, дейилади. Машҳур палеогеограф, академик К.К.Марков: “Географлар ўтмишни ҳозирги давр учун ўрганади, геологлар эса ўтмиш учун ўрганади” ёки “Ёр юзасининг ўтмиши географлар учун, унинг ҳозирги манзарасини билиш учун калитдир”, – деб таъкидлаган эди (Марков, 1986, 114-115-бет.)

Масалан, Зарафшон дарёсининг дельтасида жойлашган чул-яйлов ландшафтларининг асосий майдонлари кумчағилли аллювиал ётқизикларидан иборат. Булар қуйи, ўрта ва қисман юқори тўртламчи даврда тупланган. Ҳозирги кунда бу ерларда Палео-Зарафшон тармоқларининг қуруқ ўзанлари сақланиб қолган, холос. Мазкур палеогеографик ҳақиқатни билмай туриб ушбу ландшафтлар негизини ва келажagini башорат қилиб бўлмайди. Худди шундай тарихий ёндашув иқтисодий-ижтимоий тизимларни урганиш ва уларни оқилona ташкил қилиш учун ҳам зарур. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” деган иборанинг моҳияти ҳам шу хулосани тақозо қилади.

4. Экологик тамойил. Экология атамаси илк бор 1866 йилда немис зоологи Эрнест Геккель томонидан фанга

киритилган бўлиб, дастлаб бу атама физиологик мазмунга, яъни тирик организмлар билан муҳит уртасидаги муносабатларни билдирган. Утган асрлар давомида ушбу тушунчанинг мазмун-моҳияти такомиллашди, узгарди ва ижтимоийлашиб келди. Ҳозирги даврда экология кўп тармоқли, мажмуали фанга айланди. Ҳар бир фан мутахассиси ўз соҳасининг экологидир. Бу уринда географ – ҳудудлар экологи деса, уринли бўлади. Одатда ҳудудлар маҳаллий, минтақавий, глобал, маъмурий, миллий куламда ва мазмунда бўлади. Бунда географиянинг мажмуали фан эканлиги ва мажмуали, синтезли ёндашув усуллари асқотади. Ҳудудлар доирасида олиб борилган географик тадқиқотлар экологик чиғирикдан ўтказилмоғи лозим. Бундай тадқиқотлар бевосита геоэкологик тадқиқотлар сирасига киради. Ҳудудлар ёки геоэкологик тадқиқотлар ҳудудни ташкил қилган табиий ва иқтисодий-ижтимоий компонентлар ва энг асосийси инсон манфаатларига қаратилмоғи лозим. Ҳудудларда соғлом муҳит яратилмас экан, ундаги борлиқни асл ҳолда асраб-авайлаб бўлмайди.

5. Тасвирийлик ёки картографик тамойил. Ўз вақтида машҳур иқтисодий-географ Н.Н.Баранский: “Карта – географиянинг иккинчи тили”, –деб айтган эди. Ушбу хулосани бутунги кунда “Карта – ҳақиқат ойнаси” деса, тўғри бўлади (Назаров, Ҳалимова, 2011). Карта ҳудудларнинг кичрайтирилган нусхаси бўлиб, ҳудудлардаги ўзига хос нарса, ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини очиб бериш имкониятига эга. Ҳар қандай географик тадқиқот ўзининг картографик тасвири билан яқун топмоғи лозим. Ана шунда географик карталар ҳақиқат ойнаси ҳамда илмий-маърифий асар сифатида кундалик амалиётга хизмат қилади.

6. Гуманитар тамойил (инсонпарварлик тамойили). Мамлакатимизда жадал суръатлар билан амалга оширилаётган ислохотлар аввало ким учун? Албатта, энг аввало инсон манфаатлари учун. Географик тадқиқотлар инсоннинг кундалик ҳаёти, унинг иқтисодий-ижтимоий, маънавий дунёсини юксалтиришга қаратилмоғи лозим.

Н.Н.Баранский (1881-1963) ўз вақтида “инсонсиз география”га ашаддий қарши бўлиб, “инсонни унутибмиз!” деб афсусланган эди. Географик тадқиқотлар энг аввало кишиларнинг кундалик ҳаётини яхшилашга қаратилгандагина тўғри йўналишга эга бўлади.

7. Башоратлилиқ тамойили. Башорат–юнонча prognosis сузидан олинган бўлиб, олдиндан кўриш, олдиндан айтиш деган маънони билдиради. Башоратлаш ҳамма фанларга тегишли. Чунки борлиқ доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда. Ҳатто инсон онги, тафаккури ҳам доимо ўзгаришда, такомиллашувда. Шу боис жамият, инсон башоратга эҳтиёж сезади, яъни келгусида рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришларни билишга интилади.

Географик башорат бу турли кўламдаги ҳудудларда турли муддатларда рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришни олдиндан билишдир. Географик башорат тармоқ соҳалар бўйича ва низолат комплекс, яъни ҳамма соҳаларни қамраб олган умумгеографик мазмунга эга бўлади. Бундай башоратлар ҳудудларни оқилона ташкил қилиш учун тузиладиган режалар, инвестицион лойиҳалар учун илмий асос бўлиб хизмат қилади.

География фанининг интеграцион ва синтез қудрати башоратлаш учун бошқа фанларга нисбатан қулай имкониятларга эга. Келгусида башоратлаш география фанининг энг устувор йўналишларидан бири бўлмоғи лозим. Бу эса ўз

навбатида фаннинг амалий аҳамиятини оширади ва унинг ижтимоий нуфузини мустаҳкамлайди.

Хар қандай фан кўзланган мақсадга эришиш учун узининг методологик пойдевори ва методларига эга бўлмоғи лозим. Методология ва методлар эса фан учун билиш қуроли, воситаси сифатида борлиқни билишга ва ечилмаган муаммоларни ҳал қилишга илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Методология атамаси купгина оммавий адабиётларда фанларнинг методлари ҳақидаги таълимот деб талқин қилинади (метод - юнонча *methodos* - усул, йул, *logos* - таълимот). Бизнингча, методология бу борлиқни билишнинг назарий асослари, стратегик илмий йул, билишга ёрдам берадиган таянч назариялардир. Масалан, умумилмий мақомга эга бўлган диалектик қонун ва категориялар ҳамда умумгеографик қонуниятлар. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган кодекс, қонунлар, давлат қарорларини киритиш мумкин. Методлар эса билиш воситаси бўлиб, урганилаётган муаммонинг мақсад ва вазифаларига қараб танланади ва фойдаланилади.

Географик тадқиқотларда асосан қуйидаги методлар асос бўлади: сўров, адабиёт ва ташкилот ҳужжатларини таҳлил қилиш, кузатиш, дала тадқиқотлари (экспедицион, стационар), моделлаштириш, индикацион, географик таққослаш, махсус топогеодезик, картографик, аэрокосмик, тизим-таркиб, статистик, экстраполяция, тарихий-генетик, районлаштириш, географик ахборот тизими (ГИС), диалектик ва бошқалар (бу усуллар моҳияти алоҳида фан сифатида ўқитилади).

Географик тадқиқот усуллари доимо такомиллашиб, замонавийлашиб боради ва унинг самарадорлиги ҳам ортиб

боради. География фани ҳозирги кунда аввало умумтаълим, ўрта махсус ва олий географик таълим учун хизмат қилмоқда. Ю.Г.Саушкин (1980) тили билан айтганда "география қўлга киритган ютуқларини бой бераётган" бўлсада маърифат ва фан йўлида ўз мавқеасига эга. Аммо, қайд қилиш жоизки, бошқа фанларга нисбатан география фанининг маърифий қудрати, амалиёт билан боғлиқлиги, ёшларда ватанпарварлик, миллий ғоя асосларини яратишдаги имкониятлари бекиёсдир. Шу боис Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов: "Ватан тарихи ва маданиятини, жугрофияси ва иқтисодини, қадимий урф-одатларимизни ҳар томонлама ўрганиш долзарб аҳамиятга эга. Боғчалардан тортиб, олий ўқув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимларида мазкур фан ва билимларни ўргатишга муҳим сиёсий вазифа сифатида қаралмоғи лозим"¹, –деб таъкидлаган эдилар (И.А.Каримов, 1996). Афсуски, география фани ҳанузгача умумтаълим, ўрта махсус ва олий таълимда етарлича нуфузга эриша олгани йўқ. Бу борада муаммолар кўп, уларнинг ечимини топиш географ-олим ва мутасадди мутахассисларнинг касбий ва умуминсоний бурчидир.

География фанининг етакчи олимларидан Н.С.Жекулин, С.Б.Лавров 1987 йилда география фанининг олий мақсади "жамиятни ҳудудий ташкил қилишни такомиллаштириш", деб хулосага келган эдилар. Бу ғоя методологик асосга эга. Чунки география фани комплекс ва синтетик фандир. Барча географик тадқиқотлар пировард натижада жойларда инсон ва жамият фаровонлигига йўналтирилмоғи лозим. Хоҳлаган қўламдаги ҳудуднинг "эгаси" география фанидир. География ҳар қандай ҳудуднинг Ер юзидаги ўрни, табиий-иқтисодий-ижтимоий мазмун-моҳиятини, ўзлигини, бош-

¹ Каримов И.А. Танланган асарлар. 3-жилд. Тошкент "Ўзбекистон". 1996. 38-бет

қача қилиб айтганда, “ютук” ва “камчиликлари”ни очиб бера оладиган фандир. Маълумки, география табиий ва иқтисодий-ижтимоий мазмунга эга. Шу асосда ҳозирги даврда географлар асосан табиий ва иқтисодий географлар гуруҳларига бўлиниб олганлар. Олиб борилаётган илмий изланишлар ҳам, ҳимоя қилинаётган диссертациялар ҳам, ҳатто диссертацияларнинг расмий оппонентларини тайинлаш ҳам аксарият соҳалар бўйича олиб борилади. География фани бўйича ўтказиладиган илмий анжуманларда ҳам маърузачилар анъанавий ажратиб қуйилади (2-қушимча).

Фанларда ривожланиш, табақаланиш бўлади, бу инкор этиб бўлмайдиган диалектик қонуни. Лекин география фани туб моҳияти билан комплекс фандир. Унинг “барҳаётлиги” ва самарадорлигини таъминлаб турган илмий узак – куч муаммони тизимли ёндашув асосида урганишдир. Хулоса шуки, географик тадқиқотлар унинг қайси соҳаларида амалга оширилмасин, улар умумгеографик (комплекс, тизимли) ёндашув асосида бажарилмоғи лозим. Географ мутахассис кадрларни тайёрлашда ҳам ушбу тамойилга амал қилиш мақсадга мувофиқ. География фанининг бош мақсади табиат-аҳоли-жамият “учбирлиги”ни ўзаро алоқадорлик ва боғлиқлик тамойили асосида ҳудудларда оқилона ташкил қилиш экан, мазкур “учбирлик” узагида инсон манфаатлари турганлигига амал қилиш лозим. Шундагина география фанининг ижтимоий нуфузи юксалиб боради ва ишлаб чиқариш кучи сифатида инсон фаровонлиги учун самарали хизмат қилади.

Таянч тушунчалар:

Эмпирик, илмий-техника инқилоби, география жамияти, кенг маънода география, тор (асл) маънода география, оралиқ географик фанлар, анализ, синтез, география

фанининг урганиш объекти ва предмети, география фанининг тамойиллари, маконийлик, комплекслилик, синтезлик, тарихийлик, экологиялик, тасвирийлик (карталик), гуманитар (инсонпарварлик), башоратлилик, методология, тадқиқот усуллари, “табиат-инсон-жамият” учбирлиги.

Назорат учун саволлар:

1. “География” фани номининг луғавий маъноси билан ҳозирги моҳияти ҳақида қандай фарқланишлар бор?

2. “География жамиятлари” ва уларнинг вазифаси нималардан иборат бўлган?

3. География фанининг XIX асрдаги “инқирози” нималардан иборат?

4. География фанининг табиий ва иқтисодий географияга ажралиб кетишининг назарий асоси нималардан иборат?

5. Кенг ва тор (асл) маънодаги географиянинг мазмун-моҳиятини изоҳлаб беринг.

6. Оралиқ географик фанлар моҳиятини изоҳлаб беринг.

7. “Географ бўлиш осон, лекин ҳақиқий географ бўлиш қийин” деган иборанинг моҳиятини ифодаланг.

8. География фанининг асосий тамойилларини изоҳланг.

9. География фанининг методологик асослари нималардан иборат?

10. География фанининг тадқиқот усуллари ва уларнинг моҳиятини изоҳланг.

11. Умумгеографик синтезнинг моҳиятини изоҳланг.

12. “Худудларни оқилона ташкил қилиш” деган тушунчанинг моҳияти нималардан иборат?

1-қўшимча.

География фани, унинг ўрганиш объекти ва аҳамияти ҳақида олимлар

1. “Географиянинг бош фалсафий масаласи табиат билан жамият (инсон), унинг ҳудудий хусусиятларини аниқлашдир” (Солиев, Маҳамадалиев, 2004).

2. “Инсон ва жамиятсиз табиий география қанчалик мақсадсиз бўлса, табиий шароит ва табиий ресурсларсиз иқтисодий ва ижтимоий география ҳам шунчалик муаллақ ва асоссиздир” (Солиев, Маҳамадалиев, 2004).

3. “Инсонсиз” табиий географияни, худди шунингдек, “табиатсиз” (табиатга қарши бўлган) ижтимоий-иқтисодий географиянинг бўлиши мумкин эмас” Н.Н.Баранский (И.Н.Шрира, 1979, 12-бет).

4. “Мен ҳозирги географияни атроф-муҳит, унинг ҳудудий хусусиятлари, жамият билан ўзаро боғланишлари ҳамда жамиятни ҳудудий ташкил қилиш ҳақидаги фан деб биламан” (В.М.Котляков. География в школе. 1990, №5).

5. География табиатда тартиб урнатади (Н.А.Максимов, 1974).

6. “Географиянинг бош мақсади жамиятни ҳудудларда ташкил қилишни такомиллаштиришдир” (В.С.Жекулин, С.Б.Лавров, 1987).

7. “Географиянинг энг жозибали хусусияти унинг кўп масштабли, турли миқёс ва куламда фикрлай олишидадир” И.М.Маергойз. (А.Солиев, Ҳудудий мажмуаларнинг назарий асослари. Тошкент, 2007, 7-бет).

8. “География – ҳозирги билимларнинг синтезидир” (П.Хаггетт, 1979).

9. “География–ҳудудлар фалсафаси” (И.Қ.Назаров, 2006).

10. “Табиий географик билимлар иқтисодий географиянинг илдизлари, асослари ҳисобланади” (А.Солиев, 2003).

2-қушимча.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда, география фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ҳимоя қилинган айрим диссертациялар ҳақида маълумот

1-жадвал

Илмий афналиш шифри	Ихтисослиги	Диссертант- нинг исми, шарифи	Диссертация мавзуси ва илмий раҳбари	Ҳимоя қилин- ган йил
11.00.01	Табий география, ландшафтлар геофизикаси ва геокимёси	Кузибоева Озодхон Маҳмудовна	Сух конуссимон ёйилмасини микрорезоналлаштириш ва ландшафт-мелиоратив баҳолаш. Г.ф.д., профессор А.А.Абдулқосимов	2006
11.00.07	Гидрология суши, водные ресурсы, гидрохимия	Айтбаев Лаулетбай Перлебаевич	Оценка эрозийной деятельности и стока взвешенных наносов рек Чирчик-Ахангаранского бассейна. Д.г.н., профессор Ф.Х.Хикматов	2006
11.00.01	Табий география, ландшафтлар геофизикаси ва геокимёси	Алимулов Нусратулло Рахмоикулович	Жиззах вилоятининг ландшафт-экологик шароитини баҳолаш. Г.ф.д., профессор Ҳ.Ваҳобов	2008
11.00.01	Табий география, ландшафтлар геофизикаси ва геокимёси	Тошов Худойназар Рамазиевич	Чўл ландшафтлари ва уларнинг агрономикониятларидан самарали фойдаланиш (Бухоро вилояти мисолида). Г.ф.н., доцент И.Қ.Низаров	2008
11.00.02	Ихтисодий ва ижтимоий география	Сатторов Абдусамат Умаркулович	Сурхондарё вилояти кишлоқ аҳолиси манзилгоҳларининг ривожланиш ва жойлашиш хусусиятлари. Г.ф.д., профессор А.С.Солиев	2009
11.00.07	Гидрология суши, водные ресурсы, гидрохимия	Шодиев Санжар Рўзикулович	Гидрохимия речных и коллекторно-дренажных вод Юго-Запада Узбекистана. Д.г.н., профессор Э.И.Чембарисов	2009
11.01.02	Ихтисодий ва ижтимоий география	Ҳакимов Қўчқор Маҳкамевич	Жой номларини шаклланишида минтақанинг ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари (Жиззах вилояти мисолида) Г.ф.д., профессор С.Қораев	2010

11.00.02	Иқтисодий ва ижтимоий география	Сафарова Насиба Иранкуловна	Иқтисодий географик ўриннинг минтакалар ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсири (Сурхондарё вилояти мисолида). Г.ф.д., профессор А.С.Солиев	2010
11.00.11	Атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш	Шарипов Шавкат Мухаммажанович	Табиатни муҳофаза қилишда геоэкологик ёндашув (Тошкент вилояти мисолида). Г.ф.д., профессор А.Н.Нигматов	2011
11.00.07	Куруқлик гидрологияси, сув ресурслари, гидроклимат	Пирназаров Равшан Топволдисвич	Тўғонли тоғ қўллари ҳолатини комплекс гидрометеорологик баҳолаш ва улар ҳавфини камайтириш чоралари (Қурбонқўл мисолида). Г.ф.д., профессор Ф.Х.Ҳикматов	2011
11.00.11	Атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш	Шамуратова Нигора Тахировна	Ўзбекистонда экологик туризм ва унинг табиий географик жиҳатлари Г.ф.д., профессор А.Н.Нигматов	2011
11.00.02	Иқтисодий ва ижтимоий география	Таштаева Саида Кахаровна	Ўзбекистон шаҳар агломерацияларининг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятлари (Тошкент агломерацияси мисолида) Г.ф.д., профессор А.С.Солиев	2011

Адабиётлар:

1. Богучарсков В.Т. История географии. (Учебное пособие). Москва-Ростов на Дону.Изд-во"МарТ",2004,448 стр.
2. Грегори К. География и географы. Москва, "Прогресс", 1988, 384 стр. Перевод с англ.

3. Джеймс П., Мартин Д.Ж. Все возможные миры. История географических идей. Москва, "Прогресс", 1988, 672 стр. (Перевод с англ. 1981).

4. Жекулин В.С., Лавров С.Б. География и общество. Москва, "Знание", 1987, №6, 48 стр.

5. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Москва, "Высшая школа", 1991, 267 стр.

6. Марков К.К. Палеогеография и новейшие отложения. Москва, "Наука", 1986, 280 стр.

7. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р. Худудларни оқилона ташкил қилиш география фани учун стратегик йўл. Ўзбекистон география жамияти VIII съезди материаллари. Нукус, 2009, 13-17-бетлар.

8. Назаров И.Қ., Ҳалимова Г.С. Географик карталар – ҳақиқат ойнаси: мулоҳаза ва таклифлар. Географик тадқиқотларда картографик методлардан фойдаланиш. Тошкент, 2011, 24-28-бетлар.

9. Ниғматов А. Табиий географик фанларнинг назарий муаммолари. Тошкент, "Fan va texnologiya" нашриёти, 2010, 202-бет.

10. Ниғматов А., Саидов П., Матчанов М. Ватанни сев, тупрогини ўп. Маърифат, 2006, 5 апрель.

11. Соатов А. Табиий географик тадқиқот услублари. Тошкент, 2001, 44-бет.

12. Солиев А. Илмий тадқиқот асослари. Тошкент, 2003, 51-б.

13. Солиев А., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. Тошкент, 1999, 181-бет.

14. Солиев А., Маҳмадалиев Р. Географик тафаккур ва географик маданият ҳақида. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 24-жилд. Тошкент, 2004, 7-10-бетлар.

15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. Тошкент, "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" нашриёти, 2006, 672-бет.

16. Хаггет П. География: синтез современных знаний. Пер.с англ. Москва, 1979. 684 стр.

Режа:

1. Фалсафа борлиқни билишнинг методологик асоси.
2. Диалектика – ҳаракат, умумий алоқадорлик ва боғланганлик ҳақидаги таълимот.
3. Диалектика – ривожланиш (тараққиёт) ҳақидаги таълимот.
4. Диалектика қонун ва категориялари - географик билишнинг методологик асоси.

Фалсафа инсоният тарихидаги энг қадимги фан бўлиб, олам ва унинг яшаши, ривожланиши ва тараққиёти, ҳаёт ва инсон, умрнинг моҳияти, борлиқ ва йўқлик каби куплаб муаммолар ҳақидаги илмлар мажмуидир.

Фалсафа фани борлиқ ҳақидаги барча билимлар тизими сифатида милоддан аввалги VI асрда қадимги Юнонистонда шаклланган (Фалсафа. Қисқача изоҳли лугат. 2004, 326-бет). Фалсафа атамаси юнонча *phileo* – севаман, *sophia* – донолик маъносига эга. Ҳақиқатни англаш билан шуғулланган кишилар файласуфлар, яъни доноликни севувчилар деб аталган. Машҳур математик, файласуф Пифагор (мил.ав. 580-500 йиллар) ҳаётнинг мазмунига оид қарашларга “фалсафа” деб ном берган биринчи донишмандир.

Фаншуносликда фалсафа фани “фанларнинг фани”, “фанларнинг отаси” деб тан олинади. Бунинг энг аввало иккита асоси бор.

Биринчидан, дастлаб антик даврда борлиқ, яъни барча фанларга тегишли билимлар фалсафа фани таркибида бўлган. Олам ва одам ҳақидаги билимларни тупланиши натижасида бошқа фанларни бирин-кетин ажралиб чиқиши рўй беради. Фанларнинг табақаланиши ҳозир ҳам

давом этмоқда. Бу уринда барча фанларнинг илк илдизи фалсафа фани билан боглиқ эканлигини эътироф этиш керак.

Иккинчидан, фалсафа-ҳозирги даврда энг юксак тафаккур кудратига эга бўлган, олам ва одам ҳақидаги назарий фан. Энг муҳими, у барча фанлар учун илмий методологик мақомга эга бўлган фандир. Бугунги фалсафий дунёқараш, фалсафий қонуниятлар, категориялар ҳозирги ва келгуси тараққиёт учун илмий-назарий асос вазифасини ўтаб келмоқда.

Фалсафа барча фанлардан фарқли равишда дунёни бир бутун ҳолда олиб, унинг энг умумий томонларини алоқадорлик ва боғланишларини кенг қамровли фалсафий умумлашмалар асосида очиб беради (Фалсафа, 1999, 20-бет). Фалсафа жаҳон халқлари тафаккурининг дурдонасидир. Барча фанлардаги илмий изланишлар фалсафий асосга эга бўлгандагина, ўз мақсадига етади. Мукамалликка интилувчи ҳар бир фан бир томондан фалсафа, иккинчи томондан эса амалиёт билан боғланиши лозим (Филос.вопр.геогр., 1977). “Илмий – фалсафий назария билан қуролланган олим бошқаларга нисбатан ўз фанининг моҳиятини, истиқболини чуқурроқ била олади”, -деб таъкидлаган эди таниқли файласуф Ж.Туленов (2000, 182-бет).

Шу боис барча фанлар, жумладан, география фани учун борлиқ олами билиш учун фалсафий қонуният ва категорияларидан фойдаланиш зарур. Қайд қилиш жоизки, фалсафанинг мағзи, “юраги” диалектика ҳисобланади. Диалектика – фалсафанинг билиш усулидир. Диалектик қонунлар ва категориялар борлиқни билишнинг илмий қалитидир.

Диалектик усул – оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг узаро боғлиқлиги, алоқадорлиги, ўзгариши ва ривожланишининг сабабларини ва моҳиятини очиб берадиган методологик қуролдир. Диалектика ривожланиш ҳақидаги таълимот, ҳам мантиқ, ҳам билиш назариясидир.

1. Диалектика – ҳаракат, ўзгариш, умумий алоқадорлик ва боғланганлик ҳақидаги таълимот. Табиатда тиним йўқ, деган ҳикматомуз ибора бор. Диалектик тил билан айтганда, табиатда, одамларда, жамиятда, ҳатто инсон тафаккурида ҳам тиним йўқ. Борликда нима бўлса, улар доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда. Ҳаракат – борлиқнинг яшаш шаклидир. Мавжуд бўлмоқ, энг аввало, ҳаракатланмоқ ва ўзгармоқ демакдир. Ҳаракат туфайли ўзгариш рўй беради. Ўзгариш эса турли нарса ва ҳодисаларнинг узаро таъсири натижасида содир бўлади. Юзаки қараганда осойишталик бўлиб туқолган сокинлик, ҳаракатсизлик нисбий маънога эга бўлиб, ҳаракатнинг муайян ҳолатини англатади (Шокиров, Шокиров, 2009).

Ҳаракат инсоннинг хоҳиши ва истаги билан боғлиқ эмас, ҳаракат чин жараёндир. Ҳар қандай ҳаракатнинг манбаи борлиқнинг ўзида. Ҳаракатнинг манбаи нарса ва ҳодисаларнинг узаро таъсирлари ва муносабатларидир. Ҳар қандай жисмнинг мавжудлиги унинг ички алоқадорликлари натижасидир. Географик тил билан айтганда, ички таъсирлар ва алоқадорликлар улардаги тафовут (фарқланиш) орқали содир бўлади.

Одатда ҳаракатнинг бешта шакли (механик, физик, кимёвий, биологик, ижтимоий) ва даражаси ҳамда иккита йўналишини (прогрессив ва регрессив) ажратадилар (1-расм).

1 - расм. Ҳаракат шакллари (турлари),
даражаси ва йўналишлари

Ҳаракат шакллари орасида ижтимоий ҳаракат энг мураккаби ва олийсидир. Истаган предметнинг ҳаракати бошқасига нисбатан содир бўлади. Жисм ва предметлар ҳаракати ички зиддиятли жараёндир, яъни у беқарорлик ва барқарорлик, ўзгариш ва осойишталикнинг бирлигидан иборат (Фалсафа. Қомусий лугат, 2004, 489-бет).

Прогресс – объектни тизимли тузилиши, муҳит алоқасини мураккаблашувидир, регресс эса ҳаракат жараёнида ҳаракатдаги объектда кузатиладиган емирилишлардир. Ҳаракат табиатда ва жамиятда рўй берадиган ҳамма жараёнларни ўз ичига олади. Шу боис Аристотель ўз вақтида ҳаракат моҳиятини билмасдан туриб табиатни ўрганиш мумкин эмас, деб уқтирган эди.

Ҳақиқатдан ҳам нарс ва ҳодисалар ўртасидаги ҳаракатлар пировард натижада борлиқдаги умумий алоқадорлик ва боғланишни таъминлайди. Бу эса ўз навбатида географик тизимларнинг шаклланиши ва бир бутун бўлишига олиб келади. Ушбу геосистемаларни ташкил қилган қисмларининг бирортаси ўзгарса, бу ҳол албатта бошқа қисмларнинг ўзгаришига олиб келади. Демак, бизни ўраб турган олам

турли қўламдаги системалар занжиридан иборат. Агар Қоинот бир бутун система бўлса, у Галактикалар мажмуидан иборат. Бизнинг “Сомон йўли” миз (Галактика) эса ўз навбатида Қуёш системасига ўхшаш тизимлардан, улар ҳам ўз навбатида планеталар тизимидан ташкил топган. Планеталар ҳам ўзига хос яхлит бир бутун геосистемани ташкил қилади. Планетар (глобал) қўламга эга бўлган географик қобик эса минтақавий (регионал) ҳамда маҳаллий (локал) геотизимлардан иборат. Мазкур геотизимлар модда, энергия, ахборот алмашинуви туфайли бир-бири билан боғлиқ бўлган геотизимлар занжиридан иборат. Агар ушбу умумий алоқадорлик ва боғлиқлик (қарамликни) диалектик таълимот асосида фикр юритадиган бўлсак, купгина географик муаммолар ўз-ўзидан ойдинлашади. Масалан, географик қобик, ландшафт қобиғи, геотизимлар чегаралари ҳақидаги маълумотлар нисбий тушунчалар бўлиб, бу борада жиддий мунозаралар олиб бориш мумкин. Бу ўринда алоқадорлик қаерда тигиз, кундалик амалиёт учун уларнинг қайси томонлари зарурлигини билиш муҳимдир.

Таниқли географ Ф.Н.Мильков (1990, 143-бет) ландшафтларни беш боғламли геотизим дефътаърифлайди:

- ландшафт компонентларининг бир-бири билан боғлиқлиги;
- ландшафтни ташкил қилган кичик геотизимларнинг (урочише, фациялар) ўзаро алоқадорлиги;
- Ландшафтнинг қўшни ландшафтлар билан боғлиқлиги;
- ландшафтнинг остки пойдевор – литосфера билан боғлиқлиги;
- ландшафтнинг атмосфера билан боғлиқлиги.

Бунга ландшафтнинг узок ҳудудлар билан боғлиқлиги (Ўрта Осиё улкасига атмосфера ёғинларининг асосий қисми Атлантика океанидан кириб келади ёки қушларнинг келиб кетиши, қўниб кетиши) ҳамда улар бағрида ташкил топган иқтисодий-иҷтимоий тизимлар билан бевосита боғлиқлигини инобатга олсак, ландшафтнинг бешта эмас, етти боғламли геотизим эканлиги маълум бўлиб қолади.

Табиий ва сиёсий-маъмурий, ҳудудий-маъмурий чегаралар масаласини ҳам ушбу диалектик таълимот асосида қўриб чиқиш мумкин. Табиий чегараларнинг нисбийлиги, сиёсий-маъмурий чегаралар эса жамиятни (мамлакатни) бошқариш учун зарурлиги ва ушбу ҳудудлар учун транс-чегаравий муаммолар мавжудлиги равшан бўлиб қолади.

Хуллас, геотизимлар модда, энергия ва ахборот алмашинуви туфайли бир-бири билан боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилувчи турли қўламдаги занжирдан иборат. Бу занжирда қўлами жиҳатидан катта геотизимлар ўз доирасидаги кичик геотизимларнинг яшаши ва ривожланиши учун макон (муҳит) вазифасини ўтайди. Ўз навбатида кичик геотизимларда содир бўлган ўзгаришлар ўзини ўраб турган йирик геотизимларга ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Таниқли олим В.С.Жекулин “Ўзаро алоқадорлик ва ўзаро боғлиқлик (ўзаро қарамлик) география фанининг асосий методологик тамойили”, деб қайд қилган эди (1989: 105-бет). Агар география фанининг нодир хусусияти муаммога комплекс ёндашув бўлса, ушбу ёндашувнинг ўзагини ўзаро алоқадорлик, ўзаро боғланганлик ташкил қилади. Шу боис географик тадқиқотларда тизимли ёндашув зарур (Назаров ва бошқ., 2008; Назаров, 2009). Айниқса, география фани учун стратегик аҳамиятга эга бўлган “табиат-жамият-аҳоли” учбирлиги муносабатлари-

нинг худудий муаммоларини урганишда диалектиканинг умумий алоқадорлик, боғланганлик, тизим-таркиб (бутун ва қисм ҳамда система-структура-элемент) каби категориялари асосида иш тутмоқ зарур. Бу борада системаларнинг умумий назарияси яратилишидан аввал унинг пойдевори фалсафа ҳамда география фанларида шаклланганлигини қайд қилиш жоиз. Кўпгина табиатшунослар, жумладан, географлар ҳам географик муҳитнинг бир-бутунлиги қонуниятини В.В.Докучаев (1846-1903) томонидан кашф қилинганлигини эътироф қиладилар (Кузин, Бабкин, 1979, 7-бет; Мильков, 1981, 308-бет). Лекин борлиқнинг бир бутунлиги файласуфлар томонидан бир неча асрлар аввал асосланганлигини унутмаслик лозим. Бу ўринда француз файласуф-олими Блез Паскалнинг (1623-1662) "Оламдаги барча нарсалар бир-бирига шу даражада боғланиб кетганки, улардан бирини бошқаларсиз ва яхлит ҳолда олмай туриб англаб бўлмайди" деган хулосасини келтириш kifоя. В.В.Докучаев эса ушбу қонуниятни дала тадқиқотлари, тажрибалари асосида амалда исботлаган десак, тўғри бўлади. Бирбутунлик қонуниятига қарамасдан ҳозирги кунга қадар географик тадқиқотларда бирёқламалик, яъни табиий географик ёки иқтисодий-ижтимоий географик ёндашувлар устувор бўлиб келмоқда. Шу боисдан ҳам географик тадқиқотлар натижаларининг пишиқлиги ва бевосита амалий аҳамиятини талаб даражасида деб бўлмайди. Келгусида географ-тадқиқотчи қайси муаммони урганмасин, геотизимларнинг бирбутунлигини ҳисобга олган ҳолда иш тутмоқлиги лозим. Акс ҳолда тадқиқотларнинг бирёқламалиги туфайли уларнинг самарадорлиги чекланган бўлаверади. Географик тадқиқотларда тизимли ёндашувга эришишнинг стратегик йўлларида бири олий таълим тизимидаги намунавий ўқув режаларини такомил-

лаштиришдир. Ушбу ўқув режаларига тизимли ёндашув асосларини ўргатадиган географик фанларни киритиш мақсадга мувофиқ.

Таниқли географлар Э.Б.Алаев (иқтисодий географ), В.С.Преображенский (табiiй географ) 1980 йилдаёқ географик синтез асосида тадқиқотлар олиб бора оладиган географ-мутахассислар ("географ-комплексник"лар) тайёрлаш лозимлигини қайд қилган эдилар (Алаев, Преображенский, 1980). Маълумки, география ўз моҳияти билан комплекс (мажмуали) фан. Шу боис география фанининг "нони" тизимли ёндашувда "тизимли ёндашувсиз география фани йўқ" (Назаров ва бошқ., 2008). "География – ҳозирги билимлар синтезидир" (Хагтет, 1979) деган хулосаларнинг диалектик моҳияти ана шундадир.

Диалектика – ривожланиш ҳақида таълимот

Борлиқдаги ҳаракат ва у туфайли содир бўладиган умумий алоқадорлик, боғлиқлик ва ўзгаришлар пировард натижада ривожланишга олиб келади. Ички ва ташқи боғланишлар замирида модда, энергия ва ахборот алмашинувлари ётади. Ривожланиш бу прогресс, латинча *progresis* – илгарилаб борадиган тараққиёт маъносига эга. Бошқача қилиб айтганда, ривожланиш – муайян тизимнинг муайян вақт ва фазодаги яхлит, комплекс, орқага қайтмайдиган, илгарилама йўналишга эга бўлган миқдорий ва сифатий ўзгаришидир (Фалсафа. Қомусий луғат, 2004, 489-бет). Ривожланиш оддийдан мураккабга, бир хилликдан кўп хилликка, пастдан юқорига қараб боровчи жараёндир. Диалектик концепциясига кўра ривожланиш сифатий ўзгариш билан боғлиқ бўлиб, унинг уч асосий хусусияти мавжуд:

- ривожланиш орқага қайтмайди;

- ривожланиш фақат келажакка йўналгандир;
- ривожланиш зарурийлик билан боғлиқ. Ушбу хусусиятлар мавжуд бўлгандагина, ўзгариш ривожланиш даражасига кутарилади.

Табиатда юз берадиган даврий ўзгаришлар заминида ҳам ривожланиш ётади. Фаслларнинг алмашинуви даврий хусусиятга эга бўлса-да, ҳар бир фасл ўзига хос, навбатдаги ривожланиш зинапоясида бўлади. Ер табиатининг (ландшафтларининг) ривожланишида геокимёшунослар уч босқични ажратадилар.

1) Абиоген босқич (катархей). Агар Ер планетасининг пайдо бўлганига 4,5 млрд. йил бўлган бўлса, бу энг тўнғич - тирик организмлар бўлмаган давр бўлиб, 1 млрд. йилни ўз ичига олади. Бу босқичда атмосфера ва сувда темир ва марганец элементлари етакчилик қилган, атмосферада кислород миқдори йўқ ҳисобида бўлган, қуруқликлар асосан лавали ётқизиклар билан қопланган, тупроқ қоплами шаклланмаган, ландшафтлар ўртасида геокимёвий фарқланишлар катта бўлмаган, қуруқликлар оддий ҳаётсиз чуллардан иборат бўлган.

2) Биоген босқич архей-кайнозой эраларини ўз ичига олади. Бу геокимёвий нуқтаи назардан тикланиш, оксидланиш ва оксидланиш-тикланиш даврларга (стадия) бўлинади. Тўнғич ҳаётнинг сувда пайдо бўлиши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг қуруқликга кириб келиши, уларнинг кейинги даврларда такомиллашуви, органик дунё вакиллари турларининг қўпайиши, атмосферада кислороднинг ортиши рўй беради. Агар девон даврида қуруқликларда ўсимликлар 12000 турни ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич тошқумир даврида 27, юрада 60, неогенда 100, ҳозирги даврда эса 300 минг турдан ошган. Табиат зоналари эса,

асосан, музланишлар давридан сунг ҳозирги қиёфани олган (Перельман, 1975).

3) Маданий (ҳозирги) босқич аксарият адабиётларда антропоген давр деб тилга олинади. Бу босқич инсон омили туфайли Ер юзида модда, энергия ва ахборот алмашинувининг жадал тус олиб бораётганлиги, табиатта антропоген юкнинг ортиб бораётганлиги, табиат ва жамият ўртасидаги муносабат ва зиддиятларнинг тобора мураккаблашиб бораётганлиги билан белгиланади. 1930 йиллардаёқ рус олими академик А.Г.Ферсман “инсон дунёни геохимёвий жиҳатдан қайта ўзгартирмоқда”, деб ёзган эди. Қадимги дунёда инсоният томонидан 18 та кимёвий элементлардан фойдаланилган бўлса, XIX асрга келиб у 19 та элементга кўпайган. Ҳозирги пайтда эса Менделеев даврий системасига кирган барча элементлардан ташқари табиатда учрамайдиган, инсон томонидан яратилган, сунъий кимёвий бирикмалар (жумладан, пластмассалар) яратилдики, уларсиз ҳозирги ҳаётни тасаввур қилиб бўлмайди.

Бундан ташқари, ривожланиш туфайли аҳолининг сони (демографик босим) кўпайиб бормоқда. Агар бундан 40 минг йил аввал Ер юзида 3 млн. аҳоли яшаган бўлса, милоднинг бошларида 250 млн. га етган. Бу кўрсаткич 1820 йилда бир миллиардга, 1999 йилда олти, 2011 йилнинг 27 октябрида етти миллиардга етди. Ҳозирги даврда инсониятнинг Ер табиатига таъсир кучи ҳар 10-12 йилда бир қарра ортиб бормоқда. Инсоннинг ақл-заковати туфайли фан, техника ва ахборот технологиялари тезкор ривожланиб бормоқда. Унинг онги, тафаккур қудрати ортиб бормоқда. Тили, меҳнати, ахлоқи, ҳаёт тарзи, ижтимоий талаби такомиллашиб бормоқда. Жамият ҳам табиатнинг тадрижий тараққиётининг муайян бир босқичида вужудга келган ва доимий ривожланиб турувчи организм сифатида тако-

миллашиб бормокда. Файласуфлар бугунги кунда Ер табиатининг ноосфера (ақл соҳаси) тараққиёт босқичига кирганлигини қайд қилмоқдалар (ИБ. Каримов, 2007, 19-бет). Бу даврда Ер табиатининг келгуси ривожланишида инсоннинг ақл қудрати, яратувчанлик фаолияти муҳим ўрин тутмоғи лозим. Шу боисдан ҳам “табиат-инсон-жамият” учбирлиги коэволюциясини таъминлаш инсоният ва фан учун асосий вазифа эканлигини унутмаслик зарур. Қайд қилиш жоизки, ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосини табиат ва унинг шарт-шароити ва ресурслари ташкил қилади. Табиат, жамиятнинг яшаши ва ривожланиши учун бирламчи имкониятдир. Туғри, табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуниятлари бир-биридан фарқ қилса-да, уларда узаро уйғунлик ва фарқланиш қонуниятлари ҳам мавжуд. Барибир, жамият тараққиёти қай даражада ва қаерда бўлмасин, табиат ва жамиятнинг бир-бирига мос, уйғун, коэволюцион ривожланишига интилоқ, инсоният учун стратегик йўл бўлиб қолмоқлиги лозим. Акс ҳолда табиат ва жамият ўртасида зиддиятлар тобора ҳалокатли тус олиши муқаррар.

География фани турли кўламдаги (дунёвий, минтақавий, маҳаллий, миллий) ҳудудларни комплекс (мажмуали) ўрганиб, уларни оқилона ташкил қилишга бағишланган. Ҳар бир ҳудуд табиий-тарихий ҳосила бўлиб, узига хос табиий-иқтисодий имкониятга эга. Бошқача қилиб айтганда, инсон манфаатларига нисбатан “ютук” ва “камчилик” ларга эга. Ушбу ҳудудларнинг ривожланиш тарихи (палео-географияси, тарихий географияси) умумгеографик ёндашув асосида комплекс ўрганилмоғи лозим. Бундай илмий ёндашувлар ўз навбатида географик ҳудудларни яқин келажакдаги ривожланиш истиқболларини башорат қилиш имкониятларини ҳам беради. Географик башорат эса,

худудларнинг ривожланиш истиқболларини режалаштириш учун илмий асос бўлиб хизмат қилади. Географик башорат эса ўз навбатида диалектик қонун, категория ва тамойилларни билишни тақозо қилади. Ҳар қандай географик тадқиқот фалсафий-диалектик усул асосида бажарилгандагина, назарий жиҳатдан мукамал бўлади ва унинг амалиёт билан боғланиши осон кечади. Диалектик усул – оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги, ўзгариши ва ривожланишининг сабаблари ва моҳиятини фалсафий қонуният ва категориялар асосида очиб берадиган методологик қуролдир.

Таянч тушунчалар:

Фалсафа, диалектика, диалектик қонун ва категориялар, борлиқ, олам ва одам, “фанларнинг фани”, “фанларнинг отаси”, антик давр, фалсафий дунёқараш, диалектик усул, ҳаракат, ўзаро алоқадорлиқ, ўзаро боғланганлиқ, ўзаро қарамлиқ, ўзаро таъсир, тафовут (фарқланиш), прогресс, регресс, “Сомон йўли”, “ландшафт беш боғламли тизим”, “ландшафт етти боғламли тизим”, табиий, сиёсий-маъмурий, ҳудудий-маъмурий чегаралар, трансчегаравий муаммолар, “табиат-инсон-жамият” учбирлиги, тизимли ёндашув, ривожланиш, катархей, Ер сайёраси, абиоген, биоген босқич, тикланиш, оксидланиш-тикланиш, маданий (ҳозирги) ривожланиш босқичи, антропоген давр, ландшафтлар геокимёси, антропоген юк, демографик босим, ноосфера, коэволюция, географик башорат, умумгеографик ёндашув.

Назорат учун саволлар:

1. Фалсафа фанининг моҳияти нималардан иборат? Бошқа фанлардан у қайси жиҳатлари билан фарқланади?

2. Дialeктик усулнинг мазмун-моҳияти нималардан иборат?
3. Ҳаракат шакллари (турлари) изоҳланг. Унинг моҳияти нималардан иборат?
4. Системанинг (тизимнинг) моҳиятини изоҳланг.
5. Географик тадқиқотларда тизимли ёндашувнинг моҳияти нималардан иборат?
6. Ривожланишнинг диалектик моҳиятини изоҳланг.
7. Ер табиатидаги ривожланиш босқичларини изоҳланг.
8. Ер табиатининг ривожланишдаги ҳозирги ноосфера босқичининг моҳияти нималардан иборат?
9. "Табиат-инсон-жамият" ривожланишидаги коэволюция назариясининг мазмун-моҳияти нима?
10. География ва коэволюцион назария.

Адабиётлар:

1. Алаев Э.Б., Преображенский В.С. Система прикладных и теоретических географических исследований для народнохозяйственного планирования. Системные исследования в науках о Земле. Москва, Знание, 1980, стр.36-42
2. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, 1989. 272 стр.
3. Каримов Иброҳим Ноосфера: геосиёсат ва мафкура. Тошкент, "Фан", 2007, 208-бет.
4. Кузин П.С., Бабкин В.И. Географические закономерности гидрологического режима рек. Ленинград, Гидрометеиздат, 1979, 200 стр.
5. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. Москва. "Высшая школа", 1990, 335 стр.
6. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. Воронеж. Изд-во Воронежского университета. 1981, 400 стр.

7. Назаров И.Қ. География ва фанлараро алоқадорлик. Ўзбекистон география жамияти VIII съезди материаллари. - Нукус, 2009, 125-127-бетлар.

8. Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш., Тошов Х.Р. Географияда сабаб ва оқибат тамойили. Фалсафа ва тасаввуф. Бухоро, 2008, 51-54-бетлар.

9. Перельман А.И. Геохимия ландшафта. Изд. второе переработанное и дополненное (Учебное пособие). Москва, "Высшая школа", 1975, 342 стр.

10. Туленов Ж. Фалсафий маданият ва маънавий камолот. Тошкент, "Мехнат", 2000, 216-бет.

11. Фалсафа. Қисқача изоҳли лугат. Тошкент, "Шарк", 2004, 384-бет.

12. Фалсафа. Қомусий лугат. Тошкент, "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти" нашриёти, 2004, 496-бет.

13. Философские вопросы географии. Москва, "Знание", 1977, 48 стр.

14. Шокиров Р.У., Шокиров М.Р. Диалектик мантиқ. Бухоро, "Бухоро" нашриёти, 2009. 111-бет.

4-мавзу: ТАБИЙ ГЕОГРАФИК РАЙОНЛАШТИРИШ ВА УНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Режа:

1. Табиий географик районлаштиришнинг мазмун-моҳияти.
2. Борлиқнинг бир бутунлиги ва ҳудудий табақаланишининг фалсафий - диалектик асоси.
3. Географик қобикнинг бир бутунлиги ва ҳудудий табақаланиш сабаблари.
4. Табиий географик районлаштириш тамойиллари ва усуллари.
5. Табиий географик районлаштириш ва бу борадаги изланишлар, уларнинг амалий аҳамияти.

Табиий географик районлаштиришнинг мазмун-моҳияти

Табиий географик районлаштириш табиий географик тадқиқотларнинг энг долзарб (ўзак) йўналишларидан бири ҳисобланади. Бундан ташқари, бу илмий жараён табиатни билишнинг энг самарали усулларидан ҳам биридир. Юқоридаги мавзуларда қайд қилинганидек, борлиқ, аниқроғи, Ер юзаси табиати (геотизимлар) бир бутун бўлса-да, у маҳаллийликка эга. Яъни уни ташкил қилган ландшафтлар (геокомплекслар) ҳудудий бир хил эмас. Уларнинг мазмун-моҳияти, ташқи кўриниши, ресурс имкониятлари жойларда фарқланади. Мазкур фарқланишларни маълум тартибга солиш, ажратиш ва картада ифодалаш табиий географик районлаштириш орқали амалга оширилади. У ўз моҳияти билан ландшафтларни таснифлашга (систематикага) яқин туради (Исаченко, 1991, 275-бет.) Бу жараён ўз навбатида Ер табиатининг ҳудудий тартиби ва таркибини

мукаммал билиш имкониятини ҳам беради. Шу боис, табиий географик районлаштириш Ер юзасидаги геотизимларни билиш усули ҳам деб ҳисобланади.

Борлиқнинг бир бутунлиги ва унинг ҳудудий табақаланиши фалсафий диалектик асоста эга. Табиий географик районлаштиришнинг фалсафий-диалектик асоси аввало шундан иборатки, борлиқда, шу жумладан, Ер табиатида тиним йўқ. У доимо ҳаракатда, ривожланишда, қуйи босқичдан юқорига, оддийдан мураккабликка қараб такомиллашиб боради. Ривожланиш доимо илгарилама, бурамасимон (спиралсимон) бўлади. Унинг янги ўрами олдингисидан қура кенгроқ, бойроқ, мазмунлироқ, юқорироқ ва мураккаброқдир. Ер табиати ҳозирги кунга қадар абиотик, биотик, антропоген даврларни ўтаб ноосфера босқичига қадам қўйди (Иб. Каримов, 2007). Бу жараён узлуксиз давом этмоқда. Лекин ривожланиш Ер юзида бир тўқисда давом этмаган, яъни ҳар жойда ҳар хил тарзда кечган (метахроник). Ер юзининг ҳозирги ташки манзараси – ландшафтлари (геотизимлар) турлича таркибга эга. Узлуксиз ривожланиш натижасида ҳозирги даврда “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги юзага келдики, у тобора такомиллашиб бормоқда.

Табиатда мавжуд, яъни чин ҳақиқат бўлган турли-туман геотизимларни аниқлаш, тартиблаштириш уларни карталаштириш, табиий-географик районлаштиришнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Ундан қўзланган мақсад эса, Ер юзасини ташкил қилган геотизимлар ва уларнинг ресурсларидан инсон манфаатлари учун самарали фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг илмий асосларини ишлаб чиқишдир. Бу жараён қийин вазифа, чунки Ер табиати бири-бири билан чамбарчас боғланган, бири-иккинчисини келтириб чиқарадиган, бир-бирига қарама-қарши бўлган

наrsa ва ходисалар бирлигидан иборат. В.С.Жекулин таъбири билан айтганда, Ер юзаси ва уни ташкил қилган геотизимлар, энг мураккаб машиналардан ҳам мураккаб тузилишга эга (1989, 7-бет.).

Табиий географик районлаштиришда фалсафий-диалектик мазмунга эга бўлган узлуксизлик (давомлилик), узлуклилик (давомсизлик) қонуниятларига ҳам таянмоқ зарур. Унинг мазмуни шундан иборатки, Ер табиати бир бутун бўлиб, унинг ҳудудий табақаланиш чегаралари мутлақ ҳақиқат эмас, балки нисбийдир. Буни сув ва қуруқлик уртасидаги чегара мисолида англаш қийин эмас. Бир қараганда сув ва қуруқлик уртасидаги чегара яхши ифодаланган, аниқ чегараси бор. Аслида эса бу чегара утиб бўлмас “Хитой девори” эмас. Аникроғи, қуруқлик билан сув ландшафтлари ер усти, ер ости модда ва энергия оқимлари билан чамбарчас боғлиқ, бир-бирига таъсир қилади ва бир бутунликни ташкил қилади. Демак, геотизимлар уртасидаги чегаралар нисбийдир. Қайд килинганидек, қуруқлик ёки сувли ерлар уртасидаги ҳудудий фарқланишлар чегараларини аниқлаш ва карталаштириш ўта мушкул вазифалардан биридир. Шу боис табиий географик районлаштириш жараёни мураккаб, мунозарали, ҳалигача тулиқ ҳал қилинмаган муаммодир.

Албатта, табиий географик районлаштириш комплекс моҳият ва мазмунга эга. Ер табиатини ҳудудий геокомплексларга ажратиш босқичига бирданига келинган эмас. Бундан аввал табиатнинг тармоқ соҳалари бўйича (геоморфологик, иқлим, тупроқ, усимлик, ҳайвонот дунёси кабилар) районлаштиришлар амалга оширилган бўлиб, табиий географик районлаштириш эса, уларнинг юқори босқичи ҳисобланади. Илк бор “табиий географик район” атамаси В.В.Докучаевнинг шогирди рус геоботаниги, тупроқшунос,

табийй географ Г.И.Танфильев томонидан фанга киритилган. Олим томонидан Россиянинг Европа қисми табийй географик районлаштирилган (Танфильев, 1897). 1960-1980 йилларга келиб эса табийй географик районлаштиришга бағишланган тадқиқотлар энг юқори босқичга кутарилган. Ҳозирги даврда эса ландшафтларни (кичик ҳудудларни) типологик таснифлашга (районлаштиришга) ва уни кундалик амалиёт билан боғлашга эътибор қаратилмоқда.

Аксарият табийй географлар табийй географик районлаштириш деганда йирик кўламга (минтақавий) эга бўлган табийй географик комплексларни (геотизимларни) ажратиш, таснифлаш ва карталаштиришни тушунадилар. 1988 йилда чоп этилган "Географик энциклопедик луғат" да (Москва) табийй географик районлаштириш Ер юзида бир нусхада учрайдиган табийй ўлка-зона-сектор-провинция-область-район каби географик комплексларни тадқиқ қилишни ўз ичига олади, географик ландшафтлар ва уларнинг морфологик (ички) қисмларини урганиш эса бунга кирмайди, деб қайд қилинган (322-бет). Кичик кўламдаги геокомплекслар одатда топологик мазмунга эга. Улар ландшафтшунослик фанининг ўрганиш объекти деб ҳисобланади (Зокиров, 1999, 27-бет).

Йирик (минтақавий) кўламдаги геокомплекслар асосан мавжуд бўлган адабиётлар, тармоқ соҳадаги карталар, космик маълумотлар асосида лаборатория шароитида ўрганилади ва уларни районлаштириш ишлари бажарилади. Кичик кўламдаги ландшафтларни ажратиш (таснифлаш) эса, асосан дала экспедициялари жараёнида тупланган маълумотлар асосида аниқланади ва таснифланади.

Йирик кўламдаги (минтақавий) геокомплекслар ҳудудий яхлит, ягона (индивидуал) бир нусхада бўлса, типологик геокомплекслар эса сифат кўрсаткичлари асосида ажра-

тилади, уларнинг ухшаш нусхалари бошқа ҳудудларда ҳам такрорланади.

Ер юзасидаги геотизимларининг ҳудудий табақаланиш сабаблари

Юқорида қайд қилинганидек, Ер табиатида тиним йўқ, у доимо ривожланишда. Уни ташкил қилган компонентлар доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва илгарилаб бораётган ривожланишда. Бу фалсафий-диалектик қонуниятдир. Улардаги ҳаракат ва ўзгаришларнинг манбаи эса ички зиддиятлардир. Ер табиатининг ўзгаришларига сабаб бўлган омиллар жуда хилма-хил. Уларни ўрта гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ички кучлар, аниқроғи, тектоник омиллар. Бу Ер сайёрасининг ички тузилиши ва у билан боғлиқ бўлган тектоник ҳаракатлардир. Ер пустини (литосферани) ўзгаришига олиб келган байкал, каледон, герцин, киммерий (мезозой) ва альп бурмаланишлари содир бўлган. Мазкур тектоник ҳаракатлар туфайли ер пустининг бўйлама, энлама табақаланиши ортиб, такомиллашиб келган. Ернинг энг баланд (8848 м) ва энг чуқур (11022 м) жойларидаги фарқланиш даражаси ҳозирги даврда 20 км га яқинлашадди. Органик дунё такомиллашиб ҳозирги таркибга эга бўлади. Чуқинди жинсларнинг қўлами ва қалинлиги ортиб келган. Серҳаракат геосинклиналлар майдони камайиб платформалар қўлами ортиб бормоқда. Ҳозирги даврда ҳам Ер табиатини ўзгартирувчи тектоник (неотектоник) жараёнлар, яъни сейсмик ҳаракатлар, вулканизм ва асрий тебранишлар давом этмоқда.

2.Ташқи табиий географик жараёнлар. айниқса, Қуёш иқлимий омиллар Ер табиатини ўзгартирувчи манбалардир. Иссиқлик ва намликнинг ер юзида нотекис тақсимланиши туфайли денудацион, эрозион, дефляция, гравитацион

тацион жараёнларнинг узлуксизлиги, органик дунёнинг зонал, секторли (меридионал), бўйлама тақсимланиши Ер табиатининг умумий ва ҳудудий хилма-хиллиги ва такомиллашувига сабаб бўлиб келмоқда.

3. Антропоген омил. Одамнинг пайдо бўлиши, айниқса, бундан 40 минг йил муқаддам “ақлли одам”ни намоён бўлиши туфайли табиатга таъсир қилувчи қудратли куч майдонга келди. Ҳозирги даврда илғор фан ва техника билан қуролланган инсон Ер табиатини ўзгартирувчи қудратли кучга айланди. Унинг геотизимларга таъсир кучи айрим тадқиқотчиларнинг маълумотига кўра ҳар 10-12 йилда бир карра ортиб бормоқда. Инсоннинг кўп ҳолларда, номуносиб ҳаракатлари туфайли умумий экологик вазият тобора ёмонлашмоқда. Айрим биологик турлар қирилиб кетмоқда. Антропоген таъсирнинг салбий оқибатларининг ижтимоий ҳаётга таъсири ҳам тобора кучайиб бормоқда.

Файласуфлар, табиатшунослар инсониятни ҳозирги даврда ноосфера (“ақл қобиғи”) босқичига қадам қуйганлигини, эндиликда ақлни ишга солиб, табиат билан уйғун яшаш зарурлигини қайта-қайта қайд қилмоқдалар (Иб. Каримов, 2007). Табиат билан уйғун (коэволюция) яшаш учун унинг қонуниятларини, ҳудудий хусусиятларини мукамал билиш талаб қилинади. Бу борада табиий-географик районлаштириш ҳам ўзига хос илмий йўл – изланишдир.

Табиий географик районлаштиришнинг тамойиллари

Юқорида таъкидланганидек, табиий географик районлаштириш-ута мураккаб илмий вазифа. Уни амалга ошириш тамойиллари, усуллар ва ёндашувлар ҳақида шундай кўп фикрлар борки, улар биргина ўқувчи ёки талабалар у

ёқда турсин, ҳатто географ-мутахассислар учун ҳам айти мушкулотнинг узи. Шундай бўлса-да география фанининг асосий "нони", ҳудудий фарқланишларни урганиш бўлганлиги туфайли ушбу мавзу моҳиятини мукаммал билиш ҳар бир географ учун касбий бурчдир.

Табиий географик районлаштириш жараёнида қуйидаги тамойилларга амал қилиш зарурлиги қайд қилинади.

1. **Объективлик тамойили**, яъни табиатда мавжуд, чин ҳақиқат бўлган ҳудудларни аниқ ажратиб, уни ўзига хослигини тавсифлаш ва картада ифодалаш. Албатта, табиатда мавжуд бўлган геотизимларни мутлақ аниқлик билан чегаралаш ва ифодалаш-мушкул вазифа. Бу ўринда тадқиқотчининг субъектив ёндашувлари қайсидир даражада намоён бўлади. Барибир, мукаммал билим орқали объективликка интилиш зарур.

2. **Ҳудудий яхлитлик тамойили** бу ажратилган минтақавий мақомдаги ҳудудларни (регионал бирликлар) яхлит ареалга эга бўлишини талаб қилади. Ажратилган геокомплекслар булак-булақлардан иборат бўлмаслиги керак (бундан денгиз ва океанлар ичидаги архинелаглар мустасно). Табиий географик районлаштиришнинг топологик ва типологик бирликлардан фарқланишларидан бири ҳам шунда.

3. **Ҳудудни ташкил қилган компонентларининг бир хиллиги тамойили**. Бунда тармоқ компонентлар (тектоник тузилиши, литологияси, иқлими, тупроқ, усимлик, ҳайвотот дунёси) ареаллари чегараларининг ажратилаётган геокомплекслар чегарасига мос келишини инобатта олиш талаб этилади. Аммо, қайд қилиш жоизки, минтақавий геокомплекслар жуда мураккаб тузилган. Улар ҳар хилликнинг бир бутун ифодаланишидир (Гвоздецкий, 1979).

4. Ажратилган табиий географик ҳудудлар ареалларининг узидан катта бўлган геокомплекслар чегараси доирасида бўлиши тамойили. Масалан, ажратилган табиий географик район ҳудуди тулиғича узидан катта бўлган фақат битта табиий географик область доирасида бўлмоғи лозим.

5. Табиий географик районлаштириш якунларини солиштириш (таққослаш) тамойили. Яъни районлаштиришлар қайси минтақа, материкда олиб борилмасин, улар ягона усулда бажарилиши лозим. Бунда изланишлар якунларини бошқа ҳудудларда олиб борилган тадқиқотлар якунлари билан солиштириш мумкинлигига эришиш кўзда тутилади.

Бундан ташқари, генетик (тарихий келиб чиқиши), табиий географик табақаланишнинг планетар ва маҳаллий қонуниятларни ҳамда иқлимий, гидрологик омилларни инобатта олиш тамойиллари ҳам мавжуд.

Табиий географик районлаштиришнинг асосий усуллари

1. Етакчи омил усули. Бу ўринда минтақа кўламидаги (регионал) геотизимларни шаклланишида геологик-геоморфологик ва иқлимий омилларнинг етакчи эканлиги ажралиб туради. Айниқса, ҳудудларнинг “қовургаси” ҳисобланган геологик-геоморфологик омиллар ҳудуднинг рельеф манзарасини белгилаб туради. Бу усулда ҳудудга тегишли тармоқ карталар, космик расмлар, манбалар ҳамда физиономик (манзара) индикаторлардан фойдаланиб геокомплекслар чегаралари аниқланади. Етакчи омил бошқа омилларга қараганда ҳудудни узига хос хусусиятларини белгилаб туради.

2. Мавзули (тармоқ соҳалардаги) карталардаги чегараларни инобатга олиб геокомплекс чегарасини аниқлаш (метод “наложения”) усули. Бунда геокомплекс чегарасини аниқлашда барча компонентлар чегараларини инобатга олмоқ кўзда тутилади.

3. “Пастдан юқорига” усули. Бунда кичик геокомплекслар, яъни мавжуд бўлган типологик карталардан фойдаланиб ундан йирикроқ геокомплекслар – ҳудудлар аниқланади. Яъни бир-бирига ўхшаш геокомплекслар бирлаштирилиб, катта геокомплекслар ҳудудлари аниқланади (Прокаев, 1983; Исаченко, 1991).

Табиий географик районлаштиришда таксономик бирликларни (таксономик зинапоя) белгилаш ва номлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада ҳам ханузгача ёндашувлар ҳар хил, субъективизмдан холи эмас, яъни бир тўхтамга келинган эмас. Одатда бир, икки, уч қаторли минтақавий, зонал мазмунга эга бўлган таксономик бирликлар зинапояси ишлаб чиқилган. Таниқли ландшафтшунос А.Г.Исаченко зонал ва азонал омиллارни уйғунлаштириб ясама-оралик (производный) таксономик бирликларни тавсия қилади (Исаченко, 1991, 301-бет.). Ландшафтшунос Ш.С.Зокиров эса олимларнинг табиий география фанининг ўрганиш объекти, предмети ва таксономик бирликлар ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларини таҳлил қилиб, хулоса ўрнида қуйидаги жадвални тавсия қилади:

2-жадвал

Табиий географиянинг ўрганиш объекти, предмети ва унинг табақаланиши (Зокиров, 1999, 27-бет)

Табиий географиянинг объекти ва унинг табақаланиши	Табиий географиянинг предмети ва унинг қуламлари	Табиий географиянинг асосий тармоқлари
--	--	--

Географик қобик	Планетар қуламдаги, энг катта ва энг мураккаб табиий географик комплекс	Умумий табиий география ёки Умумий ер билими
Материк Улка Зона Провинция Кичик провинция Округ Район	Регионал қуламдаги, катта ва мураккаб табиий географик комплекслар	Катта ҳудудлар табиий географияси ёки Регионал табиий география
Ландшафт Жой Урочише Фация	Топологик (маҳаллий) қуламидаги кичик ва оддий табиий географик комплекслар	Кичик ҳудудлар табиий географияси ёки Ландшафтшунослик

Юқорида қайд қилинганидек, табиий географик районлаштиришда қўлланадиган таксономик бирликлар (геокомплекслар зинапояси) ва уларнинг номланишида тадқиқотчилар ўртасида ҳамфикрлик йук. Масалан, таниқли географлар Л.Н.Бабушкин, Н.А.Когай (1964) Ўрта Осиё ўлкасини табиий географик районлаштиришда ўлка-провинция-провинцияча, округ-район каби таксономик бирликлар поғонасини таклиф қилади. Ўрта Осиё ўлкаси доирасида 5 провинция (Марказий Қозоғистон, Марказий Тяньшань, Турон, Помир-Тибет ва Эрон) ажратадилар. Шулардан, Шарқий Помир округи Помир-Тибет, Қорабел-Бадхиз ва Копетдоғ округлари эса Эрон провинциясига киритилган. Марказий Қозоғистон провинцияси учта, Марказий Тяньшан провинцияси учта ва ниҳоят Турон провинцияси эса 11 та текислик, 5 та тоғли, жами Ўрта Осиё ўлкаси доирасида 25 та округ ажратилган.

Кейинчалик эса мазкур районлаштириш жадвали муаллифлар томонидан такомиллаштирилди. Олимлар фақатгина Турон провинциясининг кичик текислик провинцияси

доирасида 9 та табиий ҳудудий округ, 40 район, тоғолди ва тоғли кичик провинцияси ҳудудида 14 округ 56 та районни ажратадилар. Жумладан, Қуйи Зарафшон округи доирасида Бухоро-Қорақўл, Газли, Сандикли табиий географик районлар ажратилган (Бабушкин, Когай, 1975).

Кейинги йилларда Ўрта Осиё ўлкаси, жумладан, Ўзбекистон ҳудудини табиий географик районлаштиришга бағишланган изланишлар юқорида қайд қилинган олимлар ишларига таянган ҳолда амалга оширилган. Олий таълим ўқув дастурида республика ҳудудида 8 та текислик (Тошкент-Мирзачўл, Фарғона, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Қизилқум, Қуйи Амударё, Устюрт) ва 4 та тоғли округлари (Ғарбий Тяньшан, Туркистон-Нурота, Ҳисор-Зарафшон, Боботоғ) ажратилган. Умумтаълим мактаблари дастурида эса Ўзбекистон ҳудуди 9 та табиий географик районга ажратилган: Чирчиқ-Оханганрон, Фарғона, Мирзачўл, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Қизилқум, Қуйи Амударё, Устюрт (Қориев ва бошқалар, 1981; Ҳасанов, Ғуломов, 2002; Ўзбекистон географик атласи, 2001). Бундай фарқланишлар илмий-услубий ва амалий жиҳатдан ҳам мунозаралидир.

Хулоса ўрнида қайд қилиш жоизки, табиий географик районлаштириш борасидаги изланишлар ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятига эга. Унда кўзда тутилган бош мақсад ҳудудлар табиати ва табиий ресурсларини мукаммал урганиш, улардан оқилона фойдаланиш ва асраб-авайлашнинг илмий асосларини ишлаб чиқишдир. Башқача қилиб айтганда, “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги коэволюциясини (уйғун ривожланишини) ҳудудларда оқилона ташкил қилишдир.

Табиий географик районлаштириш туфайли ажратилган минтақавий мақомга эга бўлган геокомплекслардан

республика доирасидаги маъмурий-худудий чегараларни янада такомиллаштиришда, хорижий ва ички инвестицион лойиҳаларни амалга оширишда улардан табиий худудий асос сифатида фойдаланиш мумкин. Бу геокомплекслар айниқса барқарор ривожланиш йўлида минтақавий сиёсат моҳияти, қўлами ва шиддатини белгилашда, яъни жамият-ни худудларда оқилона ташкил қилишда табиий географик пойдевор вазифасини ўтайди.

Таянч тушунчалар:

Табиий географик районлаштириш, топологик геокомплекслар, ландшафтлар типологияси, ландшафтлар систематикаси, геокомплекслар, геотизим, фалсафий-диалектик қонунлар, узлуксизлик-узлуклилик, метахроник ривожланиш, таксономик поғона, табиий географик районлаштириш бирликлари, регионал геокомплекслар, минтақавий (регионал) геокомплекслар, типологик ландшафтлар, индивид геокомплекслар, табиий географик районлаштириш тамойиллари ва усуллари, ландшафтларни таснифлаш бирликлари, “пастдан юқорига” усули, жой типи, урочише, фация, географик қобик, ландшафт қобиғи, ўлка, зона (кенг ва тор маънода), провинция, табиий географик область, район, ареал, “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги коэволюцияси.

Назорат учун саволлар:

1. Табиий географик районлаштириш нима, у нима учун бажарилади, унинг амалий аҳамияти?
2. Ер табиатининг бир бутунлиги ва табақаланишининг (махаллийлигининг) фалсафий - диалектик асоси.
3. Табиий географик районлаштириш тарихи.

4. Минтақавий ва типологик геокомплексларни табақалаш усулларидаги фарқланишлар

5. Геокомплексларнинг Ер юзида табақаланиш омиллари ва сабаблари.

6. Табиий географик районлаштириш тамойиллари.

7. Табиий географик районлаштириш усуллари ва уларнинг моҳияти.

8. Табиий географиянинг урганиш объекти ва предмети.

9. Олий ва умумтаълим мактабларида Ўрта Осиё ва Ўзбекистон ҳудудини табиий географик районлаштириш борасидаги фикрлар.

Адабиётлар:

1. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Вопросы географического районирования Средней Азии и Узбекистана. Научные труды ТашГУ, вып. 231, кн. 27, Ташкент, 1964.

2. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Природные территориальные комплексы Юго-Запада Средней Азии. Ташкент, «Фан» 1995, 116 стр.

3. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии. - Москва, «Высшая школа», 1979, 222 стр.

4. Географический энциклопедический словарь. Москва, "Советская энциклопедия", 1988, 432 стр.

5. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, Изд. Ленинградского университета, 1989, 272 стр.

6. Зокиров Ш. Кичик ҳудудлар географияси. Тошкент, "Университет", 1999, 120-бет.

7. Зокиров Ш.С. Ланшафтшуносликдаги энг кичик бирлик ҳақида. Жанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши. Термиз, 2006, 28-29-бетлар.

8. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Учебник. Москва, «Высшая школа», 1991, 366 стр.

9. Каримов Иброҳим. Ноосфера: геосиёсат ва мафкура. Тошкент, «Фан», 2007, 208-бет.

10. Каримов Иброҳим, Рустамова М. Фалсафа фани тарихи ва назарияси. Тошкент, 2007, 224-бет.

11. Прокаев В.И. Физико-географическое районирование. Москва, «Просвещение», 1983, 176 стр.

12. Танфильев Г.И. «Физико-географические области Европейской России». Труды Вольного экономического общества. 1987, №1 стр. 1-30.

13. Ўзбекистон географик атласи. Тошкент, 2001, 56-бет.

14. Ҳасанов И.А., Ғуломов П.Н. Ўрта Осиё табиий географияси. Тошкент, 2002, 160-бет.

15. Қориев М. Ўрта Осиё табиий географияси. Тошкент, "Ўқитувчи", 1968, 334-бет.

5-мавзу: ЛАНДШАФТЛАРНИ ТАСНИФЛАШ ВА АМАЛИЁТ

1. Ландшафтларни таснифлашнинг мазмун-моҳияти.
2. “Ландшафт” ҳақидаги тушунчалар.
3. Ландшафтларни таснифлаш ҳақидаги фикрлар ва ёндашувлар.
4. Ландшафтларни таснифлаш борасида амалга оширилган тадқиқотлар (Н.А. Гвоздецкий, А.Г. Исаченко, В.А. Николаев, Н.А. Когай, Ш.С. Зокиров, И.Қ. Назаров ва Х.Р. Тошовларнинг изланишлари).
5. Ландшафтларни таснифлашнинг амалий аҳамияти.

Ландшафтларни таснифлаш мазмун-моҳиятига кўра ландшафтларни классификациялаш ёки ландшафтлар систематикасидир. Аслида “классификация” систематика атамасидан кўра кенгроқ маънога эга (Реймерс, 1988, 136-бет.). Классификация лотинча “классис”-синф, гуруҳ, туркум, “фацере”-бажариш деган маънога эга. Табиатда мавжуд бўлган нарсa ва ҳодисаларни ўзига хос хусусиятларига кўра уларни тартиблаштириш, гуруҳлаш, туркумлаш демакдир. Бундай тадқиқотлар айниқса биология фанида яхши ривожланган. Масалан, умуртқали ҳайвонлар туртта синфга (балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, қушлар, сутэмизувчилар) ажратилади. Улар ўз навбатида туркум-оила-турга бўлинади. **Синф-балиқлар; туркум-карпсимонлар; оила-кабилар; тур-сазан қаби.** Худди шундай таснифлаш тизимлари (систематика) ботаника фанида ҳам яхши ишлаб чиқилган. Бошқа фанлар қатори география, айниқса, табиий география фанида ҳам Ер юзасида мавжуд чин ҳақиқат бўлган геокомплексларни, аниқроғи, ландшафтларни таснифлаш бўйича илмий изланишлар кейинги

йилларда ортиб бормоқда. Гап шундаки, таснифлаш босқичига етиб бормаган илмий изланишлар ҳали тугатилмаган, “қиёмига” етмаган деб ҳисобланади (Исаченко, 1991, 231 б.; Зокиров, 1999, 99 б.).

Ландшафтларни таснифлаш мавзусини ёритишдан аввал “ландшафт” деган атама ва тушунчаларнинг луғавий маъноси мазмун-моҳияти ҳамда қўлами (катта-кичиклиги) ҳақидаги фикрларни чуқур англаш лозим бўлади.

“Ландшафт” атамаси ва тушунчаси география фани учун энг муҳим аҳамиятга эга. Таниқли табиий географ, ландшафтшунос, рус олими Ф.Н.Мильков 1967 йилда чоп эттирган асарида “ландшафт” сўзи немис тилидан олинган бўлиб, Die Landschaft – ўлка, ҳудуд, урочише маъносига эга эканлигини таъкидлаб, бу атама К.Бюргернинг (1935) маълумотига кўра географик адабиётларга немис оғзаки тилидан, 1805 йилда А.Гоммейер томонидан киритилганини қайд қилади (21-бет.).

Мазкур олим навбатдаги-1990 йилда чоп эттирган “Умумий Ер билими” дарслигида эса ландшафт атамаси Die – er, schaft – ўзаро алоқадорлик, боғланганлик маъносига эга деб таъкидлайди (1990, 141-бет). Таниқли ўзбек олими, табиий географ П.Ғуломовнинг “Жугрофия атамалари ва тушунчалари” номли изоҳли луғатида “Ланд” – “ер”, “шафт” – “манзара” маъносига эга деб қайд қилинган (2004, 43-бет).

1982 йилда беш тилда чоп этилган “Ландшафтларни муҳофаза қилиш” (“Охрана ландшафтов”) номли изоҳли луғатда ва 1988 йилда нашр этилган “Географик энциклопедик луғат”да ҳам Land-er, schaft-суффикс, ўзаро алоқадорлик, ўзаро қарамлик маъносига эга эканлиги курсатилган. А.Рафиқов ва бошқалар томонидан ёзилган “Амалий география” номли ўқув қўлланмасида “ландшафт” атамаси

“жой” маъносини англатади, деб қайд қилинган (2004, 43-бет). Беш жилдди “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да ландшафт - [нем. Landschaft] – ўлка, мамлакат, манзара, кўриниш маъносига эга эканлиги битилган (Тошкент, 2-жилд, 2006, 486-бет).

Тизимлар ҳақидаги назариянинг бошқа фанлар қатори география фанига кириб келиши туфайли “ландшафт” ўрнига “геосистема” атамаси ва тушунчаси оммалашмоқда. Академик В.Б.Сочава 1963 йилда табиий ландшафт ўрнига “геосистема” (географик система) атамасини фанга киритди. Кейинги йилларда бир қатор таниқли географ олимлар “геосистема” атамасини “табиий ҳудудий комплекс”, “ландшафт” атамасини синоними сифатида талқин қилмоқдалар (Исаченко, 1991, 1998; Мильков 1990; Жекулин, 1989 ва бошқалар).

Иккинчидан, “геосистема” атамаси комплекс мазмунга эга бўлган “табиий географик геосистема”, “иқтисодий-ижтимоий геосистема” тарзида ҳам эътироф қилинади.

Учинчидан, “геосистема” атамаси интеграл, яъни умум-географик мазмунга эга бўлган ҳудудлар сифатида ҳам талқин қилинади. Бундай ёндашув истикболга эга. Биринчидан, ҳозирги даврда Ер юзида антропоген таъсирдан четга турган бирорта ҳудуд қолмади. “Табиат – аҳоли - ҳужалик” учбирлиги тобора такомиллашиб бормоқда. Иккинчидан, география уз моҳияти билан тизимли фан бўлиб, у эртами-кечми, ушбу қўлланманинг кириш қисмида қайд қилинганидек, интеграл мазмундаги ҳудудий тизимларни ўрганадиган фанга айланиши зарур. Лекин айни даврда “ландшафт” атамаси ва тушунчаси “геосистема” атамасига нисбатан оммалашган, давлат қонунлари, ҳужжатларида уз аксини топган ва кундалик ҳаётда қўлланиб келаётган тушунча сифатида эътиборга

лойик. Келгусида умумгеографик мазмунга эга булган “геосистема” атамасини истеъмолга киритиш зарур.

“Ландшафт” тушунчасининг мазмуни ва кўлами ҳақида ҳам яқдиллик йўқ. Бу ҳам ўз навбатида ландшафтларни урганиш ва таснифлашда ўзига хос қийинчиликлар туғдиради.

Ландшафтларнинг мазмун-моҳияти ҳақида олимлар ўртасида қуйидаги талқинлар мавжуд:

- Ландшафт-табиий комплекс, мажмуа, мужассама. Ўз моҳияти билан “табиий ҳудудий комплекс”, “табиий - ландшафт” синоними маъносига эга;

- ландшафт – хусусий (родовое) мазмунга эга, деб талқин қилинади. Масалан, табиий ландшафтлар, антропоген ландшафтлар, шаҳар ландшафтлари, агроландшафтлар каби;

- ландшафт табиий ва антропоген (табиат-аҳоли-хўжалик) мазмунга эга булган мураккаб, интеграл геокомплекс деган фикрлар ҳам бор.

Бундан ташқари, олимлар ўртасида ландшафтларнинг ҳудудий кўлами (катта-кичиклиги) тўғрисида ҳам уч хил ёндашув мавжуд.

1. Ландшафт–турли катталиқдаги геокомплексларни ифода этадиган тушунча. Яъни географик қобикдан фация ёки ландшафт туригача булган барча геокомплексларга тегишли таксономик бирликларни қамраб олади. Бу ғоянинг фаол тарғиботчиси Ф.Н.Мильковдир. У С.С.Неуструевни мазкур талқиннинг асосчиси деб ҳисоблайди. Бу ғояни Д.Л.Арманд, В.И.Прокаев, Ю.К.Ефремов А.А.Абдулқосимовлар ҳам эътироф қиладилар.

2. Ландшафтлар – регионал мақомга эга булган табиий комплекс ёки географик индивидуум. Уни минтақавий (регионал) бирликларнинг энг кичиги, яъни

“табиий географик район”нинг синоними деб талқин қиладилар. А.Г.Исаченко “ландшафтлар”, “географик район”нинг мазмундоши, у ўзига хос географик андаза (эталон), қайсики унда “зонал, а зонал хусусиятлар мужассам”. У геотизимлар таксономик поғонасида “туғун” (узловое) ўрнини эгаллайди ва ер юзида бир нусхада учрайдиган минтакавий (регионал) бирликларнинг энг кичиги, деб ҳисоблайди (1979, 112-бет).

3. Ландшафт типологик мазмунга эга бўлган, сифат жиҳатдан (нисбий бир хиллиги) фарқланадиган ва ҳудудий такрорланадиган, асосан, кичик (тарқоқ ареалли) қўламдаги геокомплексдир. Таниқли табиий географ Н.А.Гвоздецкий таъбири билан айтганда, ландшафт-типологик геокомплексларнинг умумий тушунчасидир, у тупроқшуносликдаги тип, кичик тип, тур, геоморфологиядаги рельеф типи каби мақомга эга, деб таъкидлайди (1979, 132-бет.). Ландшафтни типологик комплекс сифатида талқин қилиб, унинг морфологик қисмлари ҳақидаги таълимотнинг асосчиси (Ф.Н.Мильков фикри бўйича, 1981, 324-бет.) геоботаник-тупроқшунос Л.Г.Раменскийдир (1884-1953). Б.Б.Полинов, Э.М.Мурзаев, Н.А.Когай каби таниқли олимлар ҳам ландшафт туғрисида типологик ғоя тарафдорлари ҳисобланади.

Мазкур учинчи ғоя, яъни ландшафтлар типологияси (классификацияси, систематикаси) табиий географлар учун кейинги даврда энг долзарб илмий муаммога айланди. Чунки типологик геокомплекслар инсонларнинг кундалик ҳаёти, ижтимоий меҳнати, яшаши учун айни макондир. У ризқ-руз манбаи ва жисмоний, маънавий юксалиш учун табиий асосдир.

Ландшафтларни типлаштиришни (таснифлашни) ландшафтларни районлаштириш деса ҳам бўлади. Чунки

ландшафтларни таснифлаш табиий географик районлаштиришнинг узвий давомидир. Улар уртасида ҳар томонлама диалектик боғлиқлик мавжуд.

Фалсафий-диалектик нуқтаи назардан қараганда, типологик комплекслар катта геотизим ичидаги кичик геотизимлардир. Худди “коса ичидаги нимкосаларга” ўхшаб кетади.

Типологик геокомплекслар минтақавий қўламдаги геокомплекслардан қуйидаги асосий жиҳатлари билан фарқ қилади:

- қўламининг (ареалининг) нисбатан кичиклиги;
- уни ташкил қилган компонентларнинг бирхиллиги, яъни сифатий курсаткичларининг устуворлиги;
- уларнинг ўхшаш нусхаларини бошқа жойларда (минтақаларда) ҳам такрорланиши, яъни мавжудлиги;
- уларнинг келиб чиқиши, морфологик қисмларининг аксарият ҳолларда маҳаллий омиллар билан боғлиқлиги;
- инсоннинг кундалик амалиёти билан бевосита боғлиқлиги.

Ландшафтларни таснифлаш ва уларни номлаш бўйича фикрлар, ёндашувлар ханузгача ҳар хил, яъни бир тўхтамга келинган эмас.

Таниқли ландшафтшунос Ф.Н.Мильков типологик геокомплекслар морфологик (ташқи) бир хил бўлиб, минтақавий геокомплекслардан ареалининг узук-юлуқлиги (тарқоқли) билан таснифланади, деб қайд қилади. Типологик геокомплекслар минтақавий чегараларга қарамасдан бошқа минтақаларда ҳам ўхшашларига эга. Ф.Н.Мильков бўйича типологик birlikлар қуйидаги занжирдан иборат: ландшафтлар бўлими – синф (тоғ, текислик, тоғолди, тоғ оралиғи ботиқлари) – тип – (тундра, тайга, ўрмон дашт, дашт, чўл) – жой типи –

урочише типи – фация типи. Унинг фикрича, ландшафт типи табиат зонасини акс эттирса-да, унинг мазмуни узгачадир. Муаллиф минтақавий ва типологик комплекслар (икки категория) бир-бирига қарама-қарши бўлмай, балки бир-бирини тўлдиради, деб қайд қилади (1990, 160-бет.).

Таниқли ландшафтшунос А.Г.Исаченко ландшафтларни таснифлашда ландшафтлар типи - кичик типи – синфи - кичик синфи ва тури, яъни беш поғонали таксономик бирликларни тавсия этади ва асослайди (1991, 237-бет.).

1. Ландшафт типи – бу табиат зоналари, яъни энг катта типологик бирлик бўлиб, уларнинг шаклланишида Ер юзида иссиқлик ва намликнинг нотекис тақсимланиши ва муносабатлари асосий урин тутади.

2. Кичик тип – зоначалар (шимолӣ, ўрта ва жанубий ўрмон зоначаси каби). Бу тулақонли зоналар учун хос (ўрмон, дашт, чўл кабилар учун). Ўткинчи зоналар эса (ўрмон-тундра, ўрмон-дашт) бундан мустасно.

3. Ландшафт синфини (тоғ ва текислик) ажратишда гипсометрик омил етакчи.

4. Ландшафтнинг кичик синфи учун ҳам гипсометрик пойдевор етакчи (паст, ўрта, баланд тоғ каби);

5. Ландшафтлар турида (вид) петрографик омил, унинг негизи ва компонентларнинг бир хиллиги кабилар асосий ўрин тутади.

Муаллиф дунё қуруқликлари доирасида 29 ландшафт типини (картада 25 та) ажратади (1991, 237-239-бетлар).

Ландшафтларни таснифлаш бўйича Москва давлат университетининг профессори В.А.Николаев (1979) томонидан тавсия қилинган кўп поғонали тасниф кўпчилик географлар томонидан эътироф этилмоқда (Зокиров, 1999, 102-бет). Олим Қозоғистон даштларига тааллуқли маълумотлар асосида Ер юзидаги барча ландшафтларни тасниф-

лаш учун қуйидаги бирликлар зинапоясини (12 та) тавсия этади: бўлим (куруқликлар ва сувликлар) – қисм (географик минтақалар) – синф (тоғ ва текислик) – кичик синф (пасткам, паст ва баланд текисликлар) – гуруҳ (элювиал, ярим гидроморф, гидроморф) – тур (тундра зонаси, чўл зонаси) – кичик тур (шимолий чўллар, жанубий чўллар) – тоифа (рельефнинг генетик турлари асосида) – кичик тоифа (литологик таркиб асосида), хил – (ландшафтларнинг морфологик қисмлари асосида) – вариант ёки кичик хил (ландшафтларнинг морфологик қисмлари асосида). В.А.Николаевнинг ушбу тасниф жадвали купгина географлар, айниқса, ўзбек географлари (А.Рафиков, И.А.Хасанов, Н.А.Когай, Ш.С.Зокиров) томонидан қўллаб-қувватланиб келинмоқда.

Таниқли олим Н.А.Когай (1982) Ўзбекистон Республикаси ҳудудини таснифлашда ўзига хос беш погонали таксономик бирликларни таклиф қилади. Булар ландшафтлар синфи - ландшафт гуруҳи - ландшафт типлари - ландшафт авлодлари - ландшафт турларидир. Муаллиф Ўзбекистоннинг чўл зонаси, адир, тоғ ва нивал-муз минтақалари ландшафт типлари доирасида тегишли равишда 33,11,4 ва 2 та, жами 50 та ландшафт турларини ажратади (3-жадвал).

3-жадвал

Ўзбекистон ландшафтларини таснифлаш

(Н.А.Когай, 1982

Атлас Ўзбекистана, стр. 105)

Туркумлаш бирликлари	Белгилари (хусусиятлари)	Ландшафтлар	Ландшафтлар тури, рақами
Синфлар	Морфотектоник курсаткичларига қўра	Текислик ландшафтлари, тоғ ландшафтлари	1-34, 40(2,21 дан ташқари) 2-21, 35-50 (40 дан ташқари)

Гуруҳлар	Ювилиш даражасига қўра геокимёвий таркиби	Автоморф, ярим гидроморф, гидроморф	1-7, 10-21, 34-38, 41-48, 22-26, 32- 33, 39, 49, 8-9, 27-34, 40
Типлар	Биоиклимий курсаткичларига қўра	Чўл ландшафтлари	1-33
		Чўл-дашт ва қуруқ-дашт ландшафтлар	34-44
		Урмон-утлоқ ландшафтлари	45-48
		Дашт, утлоқ-дашт ва гляциал-нивал ландшафтлар	49-50
Авиодлар	Рельеф типи ва ер-бетдаги геологик жинсларга қўра	Устюрт платосининг оҳақли чўл ландшафтлари	1,3,4, 6-8
		Паст тоғларнинг чўл ландшафтлари (Кулжуктоғ, Томдитов, Букантов)	2-21
Турлар	Морфологик таркиби, негизи, усимлик қоплами ва тупроқларига қўра	Тақирсимон тупроқлардаги аралаш саксовулзорлар	25
		Тўқ бўз ва жигарранг тупроқли эфемерли бугдойниклар	45

Ландшафтшунос олим Ш.С.Зокиров Амударё ва Сирдарё оралигида жойлашган ҳудудни таснифлашда етти поғонали таснифлаш бирликларини тавсия этади: қисм (муътадил ва субтропик чўллар) – синф (тоғ ва текислик) – кичик синф (аккумулятив, денудацион баланд текисликлар) – гуруҳ (автоморф, гидроморф, ярим гидроморф) – тур (шимолий, жанубий чўллар) – тоифа (рельефнинг генетик турлари бўйича) – хил (қумли чўл тупроқли оқ саксовулзор, қумли чўл тупроқли эфемерлар аралашган псаммофит бутазорлар (Зокиров, 1999, 106-107-бетлар).

Хулоса ўрнида қайд қилиш жоизки, ҳалигача ландшафтларни таснифлаш ва унинг бирликларини номлаш бўйича ёндашув ва фикрлар шунчалик купки, бу тадқиқотчиларни

чалкаштиради, энг ёмони, география фанининг нуфузини пасайтиради. Юқорида келтирилган таснифларни меъёрига етказилган даражада бажарилган деб булмайди. Уларнинг фалсафий-назарий, географияга ёндош фанлардаги ғоялар билан уйғунлиги, амалиётга яқинлиги борасида мунозарали томонлари бор. Бу ҳолни, энг аввало, география фанининг урганиш объекти моҳиятининг (табiiй, ижтимоий-иқтисодий) ута мураккаблиги ҳамда фаннинг назарий асосларини ҳалигача, ҳозирги давр талаблари асосида мукаммал ишлаб чиқилмаганлиги деб тушунмоқ лозим (4-жадвал).

Фалсафий тил билан айтганда, юқорида қайд қилинган тадқиқотларни табиатда мавжуд чин ҳақиқат булган ландшафтларни билиш йулидаги боскичма-боскич қуйилган “қадамлар” деб баҳолаш жоиз. Мазкур тадқиқотлар, биринчидан, тарихийлиги, илмий моҳияти билан қадрли бўлса, иккинчидан, улар “мулоқот мавзуси” яъни, янги изланишлар учун таянч пойдевор бўлиши билан эътиборлидир.

Қўлланма муаллифи фалсафий-диалектик қонунлар, тупрокшунос, геоботаник, ландшафтшунос ва чулшунос олимларнинг илмий ёндашувлари ҳамда ўзининг узок йиллар давомида олиб борган илмий изланишларига таянган ҳолда чул-яйлов ландшафтларини (Бухоро вилояти мисолида) таснифлаш ва унинг бирликларини номлашда қуйидаги тамойилларга таяниш лозим деб ҳисоблайди:

1. Фалсафий-диалектик тамойил. Яъни борлиқнинг доимо ҳаракатда, ўзаро боғлиқ ва ривожланишда эканлиги тамойили. Айниқса, ландшафтларнинг сифат кўрсаткичларини белгилашда “микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш” қонунини инобатга олиш тамойили.

Ландшафтларни таснифлаш (систематикаси) бўйича олимлар томонидан таклиф қилинган
типологик геокомплекслар бирликлари

Н.А. Гвоздец - кий (1979)	В.А. Николаев (1979) (Ш. С. Зокиров таржимаси бўйича, 1999)	Н.А. Когай (1982) (Ўзбекистон худаи мисолида)	А.Г. Исаченко (1991)	Ш.С. Зокиров (1999) (Амударё- Сирдарё оралиги мисолида)	И.Қ. Назаров ва Х.Р. Тошов (2008) (Бухоро вилоятининг ҳудуд- район зонаси мисолида)
1. Синф 2. Тип 3. Кичик тип 4. Гуруҳ 5. Тур	1. Булим (қуруқлик ва сувлик) 2. Қисм (минтақа) 3. Кичик қисм (сектор) 4. Синф (тоғ ва текислик) 5. Кичик синф (Паст тоғ...) 6. Гуруҳ (гидроморф, авто-морф) 7. Тур (зона) 8. Кичик тур (зонача) 9. Тоңфа (рельеф, морфоген - тик омил) 10. Кичик тоңфа 11. Хил (ландшафтларнинг морфологик тўзлишига кўра) 12. Варпант (кичик хил)	1. Синф 2. Гуруҳ 3. Тип 4. Авлод 5. Тур (Тақирсимон тўпроқлардаги аралаш саксо - вулзор)	1. Тип (зона) 2. Кичик тип (зонача) 3. Синф (тоғ ва текислик) 4. Кичик синф 5. Тур	1. Қисм 2. Синф 3. Кичик синф 4. Гуруҳ 5. Тур 6. Тоңфа 7. Хил (Қумли қўла тўпроқли, оқ саксимулзор)	1. Зона(қўла) 2. Синф (тоғ ва текислик) 3. Кичик синф (паст тоғ...) 4. Тип (қумли қўла, шўрқоқли қўла, тилли қўла...) 5. Кичик тип (қўйма қумлар) 6. Тур (барханли қўмлар)

Илоҳ: Ф.Н. Милыов ўз навбатида эса минтақани (регионал) ландшафт комплексларига : материк – минтақа (тор маънода,
яъни материк доирасида) – зона (тор маънода) – провинция – район; типологик комплексларга эса ландшафт бўлими
(отдел) – синфи типи – жой типи – урочишче типи ва фация типларини киргатади (1990, 154 – 159-бетлар)

Бунда ландшафтлар (геотизимлар) кўлами кичрайган сари уларнинг “нисбий бирхиллиги” ортиб бориши ва ниҳоят бу миқдорий ўзгариш шундай босқичга кутариладики, натижада ландшафтларнинг ухшаш нусхалари бошқа ҳудудларда ҳам пайдо бўлади. Худди ана шундай ҳудудий такрорланадиган ландшафтларни асл (тор) маънодаги типологик ландшафтлар деб аташ уринли бўлади. Бундай геокомплексларга ландшафтнинг типи - кичик типи ва тури киради. Ушбу бирликлардан катта бўлган геокомплекслар ҳам маълум даражада сифатий курсаткичларга эга. Бироқ уларда ҳудуд катталашган сари бир хиллик камайиб, таркиби мураккаблашиб, индивидуаллик курсаткичлари ортиб боради. Булар кенг маънодаги типологик геокомплекслардир.

2. **Объективлик тамойили.** Ушбу тамойил фалсафада, табиий географик районлаштиришда муҳим бўлгани каби, ландшафтларни таснифлашда ҳам жуда зарурдир. Мазкур тамойил табиатда мавжуд чин ҳақиқат бўлган ландшафтларга яқин ёндошиш, яъни, табиат зонаси, тоғ, текислик, сувлик, туқай, шўрхок, қумлик каби борлиқни худди ўзидек англаш, идрок этиш, ифодалашдир (Иб. Каримов, Рус-тамова, 2007, 201-202-бетлар.).

3. **Ландшафтларни таснифлашда “ландшафт” тушунчасини кенг ва тор (асл) маънода тушуниш тамойили.** Таниқли ландшафтшунос В.А.Николаевнинг таъбири билан айтганда (1979), ландшафтга фақат регионал бирлик ёки фақат типологик бирлик деб қараш бир ёқламаликка олиб келади. Ҳар бир ландшафт қайси катталиқда бўлмасин, маълум даражада типологик умумийликнинг бир қисмидир (Зокиров, 1999, 47-бет).

Регионал геокомплекслар билан типологик комплекслар ўртасида кескин чегара йўқ. Чунки ландшафтлар модда, энергия оқимлари туфайли бир-бири билан чамбарчас

боғланган. Катта қўламдаги геокомплекслар кичик қўламдагилар учун яшаш, ривожланиш муҳитидир. Ландшафт кенг маънода: ландшафтлар зонаси-синфи-кичик синфини англатса, асл (тор) маънода эса, ҳудудий такрорланадиган (тарқоқ ареалли) ландшафт типини ландшафтни кичик типини ва турини англатади. Агар тор (асл) маънодаги типологик ландшафт бирликлари тан олинса, уларга ёнма-ён қўйиладиган жой типини, урочише, фациялар каби топологик комплексларни излашга ҳожат қолмайди, яъни кичик геокомплексларни урганиш йўлидаги чалкашликлар асосли равишда барҳам топади.

4. Ландшафтларни таснифлаш бирликларини аниқлашда ва номлашда географияга ёндош бўлган тупроқшунослик, геоботаника, чўлшуносликда қўлланадиган тушунча ва ибораларни инобатга олиш, яъни бу борада фанлараро уйғунликни таъминлаш тамоийли. Модомики, ландшафтшунослик мажмуали, синтезга асосланган фан экан, бу вазифа, энг аввало унинг зиммасида бўлмоғи лозим. Геоботаникада ўсимликлар типини (псаммофил, гипсофил, галофил, петрофил), тупроқшуносликда "тупроқ типини", тупроқнинг "кичик типини", "тури", чўлшуносликда "чўл типини", яйловшуносликда "яйловлар типини" каби атама ва тушунчалар мавжуд. Чуллари типлаштириш табиий ресурсларини урганиш ва улардан фойдаланишда бундай типологик тушунчалар қачонлардир амалиётда ўз исботини топган (Бабаев ва бошқ., 1986).

5. Тадқиқот объектини танлашда уни истеъмолчига, амалиётга яқинлаштириш тамоийли (Бозор иқтисодиёти тамоийли). Ҳозирги кунда кўпгина табиий географик тадқиқотлар табиий чегаралар доирасида олиб борилади. Масалан, "Қуйи Зарафшон", "Зарафшон дельтаси". "Қорақўл дельтаси" каби. Бундай ҳудудларнинг бевосита "эгаси", "хужайини" йўқ. Натижада ушбу мавзуда бажарилган

тадқиқотлар табиатдан фойдаланувчиларга тушунарли эмас. Унинг моҳияти "етиб бормаиди". Бундан ташқари, табиатга, иқтисодий-иҷтимоий ҳаётга оид мониторинг маълумотлари маъмурий ҳудудлар доирасида олиб борилади. Шу сабабли табиий географик тадқиқотларни имкони борича маъмурий чегаралар доирасида олиб бориш, яъни иҷтимоий талаб билан уйғунлаштириш мақсадга мувофиқ. Таъкидлаш жоизки, ушбу тамойил асосида олиб борилган изланишлар айна ҳудудга хос бўлган минтақавий, маҳаллий табиий географик қонуниятларни инобатга олган ҳолда бажарилмоғи лозим.

Бухоро вилояти чўл-яйлов зонаси ландшафтлари юқорида қайд қилинган тамойилларга таянган ҳолда "ландшафт зонаси" - "ландшафтлар синфи" - "ландшафтлар кичик синфи" - "ландшафт типи" - "ландшафтнинг кичик типи" - "ландшафт тури" бирликлари асосида таснифланди (2-чизма). Ушбу таснифлаш бирликларининг айримлари кўпгина тадқиқотчилар томонидан асосланган. Шунга қарамасдан, уларнинг энг муҳим хусусий белгиларини келтирамиз:

Ландшафт зонаси. Ушбу геокомплексни белгилайдиган асосий омиллар иссиқлик ва намликнинг Ер юзидан нотекис тақсимланишидир. Чўл зонаси ҳам мазкур қонуниятнинг маҳсули. Зоналик табиий географик қонуниятларнинг қонуни бўлиб, барча абиотик, биотик ҳатто иқтисодий-иҷтимоий жараёнлар ҳам мазкур қонунга уйғун ҳолда кечади. Бухоро вилояти ҳудуди тўлиғича чўл зонасида жойлашган.

Ландшафтлар синфини белгиловчи асосий омил ҳудуднинг морфотектоник ва у билан боғлиқ бўлган хусусиятлардир. Вилоят ҳудудида текислик ва тоғ синфлари намоён. Мавжуд тоғлар ер-бетида аниқ ифодаланган бўлса-

да (Кулжуктов, 785 м), чул зонасининг паст тоғларига хос геологик, геоморфологик ва биоиклимий хусусиятларга эга.

Ландшафтнинг кичик синфининг асосий белгиси гипсометрик омил ва у билан боғлиқ булган табиий жараёнлардир. Шу билан бирга, бу омил тупроқларнинг сув режими, ер ости ва ер усти сувларининг йуналишини ҳам белгилаб туради. Бунга Кулжуктов (785 м.) ва Кукчатов (485 м.) ҳудудлари киради.

Вилоят ҳудудида ландшафтларнинг 5 та кичик синфи (паст тоғлар, пастқам текисликлар, баланд текисликлар, алоҳида ифодаланган плато, қир-тепалар ва берк ботиклар) уз ифодасини топган.

Ландшафт типии. Тор (асл) маънодаги типологик гео-тизимларнинг энг йириги ва асосийсидир. Унинг шаклланишида лито-эдафик омил (рельеф, литология, тупроқ қоплами) асосий урин тутати. Бу омил ландшафт ҳосил қилувчи омиллар ичида нисбатан барқарор бўлиб, ландшафтнинг пойдевори ҳисобланади ва литоэдафик шароитни белгилаб туради. "Ландшафт типии" тупроқшуносликдаги "тупроқ типии", геоботаникадаги "усимликлар типии" каби тушунчалар билан мазмундош бўлиб бир-бирини тўлдиради. Энг муҳими, бундай ёндашув амалиётга-ишлаб чиқаришга яқин туради. А.Г.Исаченко (1998) ибораси билан айтганда, "операцион бирлик" ҳисобланади (2-чизма).

Бухоро вилояти ҳудуди доирасида 16 та "ландшафт типии" литоэдафик омил асосида ажратилди ва улар маҳаллий сув, яйлов имкониятларини урганиш, баҳолаш ва қарталаштириш учун ҳудудий асос қилиб олинди.

Ҳар бир "ландшафт типии" уз навбатида "нисбий бир хиллик" тамойили асосида "ландшафтнинг кичик типии", "ландшафт турлари"га бўлинади. Мазкур типологик геотизимларни тадқиқ этиш бўлгуси изланишларнинг вазифасидир.

Бухоро вилояти ландшафтларининг типологик таснифи

Изоҳ: 1. Ландшафт типлари ўз навбатида ландшафтининг кичик типлари ва турларига бўлинади.

2. Вилоят чул-яйлов ҳудудида аҳоли манзилгоҳлари ва йул ландшафтлари алоҳида ландшафт бирлигини ҳосил қилади.

3. Сувли: А-чучук сувли Б-зовур-ташлама кумли

Юқорида қайд қилинган тамойиллар асосида ИК.Назаров, Х.Р.Тошов томонидан Бухоро вилоятининг чул-яйлов зонаси ландшафтлари таснифланди ва ландшафт типлари картаси яратилди. Мазкур ёндашувлар асосида ландшафтларнинг яйлов ва маҳаллий сув имкониятлари баҳоланди (№9- мавзуга қаранг). Албатта, чул ландшафтларининг агроимкониятлардан самарали фойдаланишни кузда тўтган ушбу таснифлаш тамойиллари, усуллари, ёндашувлар камчиликлардан холи эмас. Келгусида уларни янада такомиллаштириш ва чул ландшафтларининг бошқа ресурсимкониятларидан ҳам самарали фойдаланиш йулида географлар зиммасига масъулиятли вазифалар турибди. Қайд қилиш жоизки, келгусида амалга ошириладиган иланишлар “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги коэволюциясини ҳудудларда оқилона ташкил қилишга, яъни умумгеографик синтез асосида бажарилиши талаб этилади. Изланишларнинг марказида эса Коинотнинг “гултожиси” бўлган Инсон манфаатлари узифодасини топтомоғи лозим.

Таянч тушунчалар:

Ландшафт, табиий ҳудудий комплекслар, геосистема, ландшафтлар классификацияси, ландшафтлар типологияси, ландшафтлар топологияси, ландшафтларни таснифлаш, жой типи, урочише, фация, географик қобик, ландшафт қобиғи, улка, зона, провинция, табиий географик области, район, ареал, ландшафтлар синфи, ландшафтларнинг кичик синфи, ландшафт тип, кичик тип, тури, ландшафтларнинг агроресурслари, “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги коэволюцияси, фалсафий-диалектик тамойил, объективлик тамойили (чин ҳақиқатлиги), ландшафтни кенг ва тор (асл) маънода тушуниш тамойили, фанлараро уйғунликни таъминлаш тамойили, умумгеографик синтез.

Назорат учун саволлар:

1. Ландшафтларни таснифлаш ва унинг мазмун – моҳияти.
2. “Ландшафт” атамасининг луғавий маъноси ҳақидаги фикрлар.
3. “Ландшафт” тушунчасининг қулами (катта-кичиклиги) ҳақидаги фикрлар.
4. “Ландшафт” тушунчасининг мазмун – моҳияти ҳақидаги фикрлар.
5. “Геосистема” атамасининг мазмун – моҳияти ҳақидаги фикрлар.
6. Минтақавий (регионал), типологик ва топологик геокомплекслар ўртасидаги фарқланишлар.
7. Ландшафтларни таснифлаш бўйича Н.А.Гвоздецкий ва А.Г.Исаченко фикрлари.
8. Ландшафтларни таснифлаш бўйича В.А.Николаев, Н.А.Когай, Ш.С.Зокиров фикрлари.
9. Ландшафтларни таснифлаш бўйича И.К.Назаров, Х.Р.Тошов томонидан таклиф қилинган асосий тамойиллар ва таснифлаш бирликлари.
10. Ландшафт ресурсларини баҳолаш борасидаги тадқиқотлар.
11. Ландшафтларни таснифлашни такомиллаштириш борасидаги фикрлар.

Адабиётлар:

1. Бабаев А.Г., Зонн И.С., Дроздов Н.Н., Фрейкин З.Г. Природа мира. Пустыни. Москва, «Мысль», 1986, 318 стр.
2. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии. Москва, «Высшая школа», 1979, 222 стр.
3. Ғуломов П. Жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994, 144-бет.

4. Зокиров Ш. Кичик худудлар географияси. Тошкент, "Университет", 1999, 120 бет.
5. Зокиров Ш.С. Ланшафтшуносликдаги энг кичик бирлик хакида. Жанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши. Термиз, 2006, 28-29-бетлар.
6. Исаченко А.Г. География сегодня. Пособие для учителей. М.: "Просвещение", 1979, 192 стр.
7. Исаченко А.Г. География в современном мире. Москва, "Просвещение", 1998, 160 стр.
8. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико географическое районирование. Учебник. Москва, «Высшая школа», 1991, 366 стр.
9. Каримов Иброхим, Рустамова М. Фалсафа фани тарихи ва назарияси. Тошкент, 2007, 224 бет
10. Мильков Ф.Н Основные проблемы физической географии. Москва, Изд. «Высшая школа», 1967, 252 стр.
11. Мильков Ф.Н. Общее зем леведение. Москва, «Высшая школа», 1990, 335 стр.
12. Назаров И.Қ., Тошев Х.Р. Чул ландшафтларини таснифлашнинг асосий тамойиллари (Бухоро вилояти мисолида). Ўзбекистон география жамияти ахбороти, 32-жилд. Тошкент, 2008, 18-20-бетлар
13. Николаев В.А. Проблемы регионального ландшафтоведения. Москва, 1979, 160 стр.
14. Охрана ландшафтов. Толковый словарь. Москва, «Прогресс», 1982, 272 стр.
15. Реймерс Н.Ф. Основные биологические понятия и термины. Москва, Просвещение, 1988, 319 стр.
16. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск, «Наука», 1978. 320 с.
17. Тошов Х.Р. Чул ландшафтлари ва уларнинг агроимкониятларидан самарали фойдаланиш (Бухоро

вилояти мисолида). География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Тошкент, 2008, 26 бет.

18. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. Тошкент, 2006, 671 бет.

19. Rafiqov A., Vahobov H., Qayumov A., Azimov Sh. Amaliy geografiya. Toshkent, "Sharq", 2004, 160 b.

6 - мавзу: ГЕОГРАФИЯ ВА ЭКОЛОГИЯ: МУАММОЛАР ВА АМАЛИЁТ

Режа:

1. География ва экология фанлари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқланишлар.
2. Геоэкологик (географик экология) фанларнинг ривожланиши.
3. Геоэкология – интеграл умумгеографик фан.
4. Геоэкологик тадқиқотлар бўйича устувор йўналишлар.

Ҳозирги даврда экология билан боғлиқ муаммолар ва унинг оқибатлари кундалик ҳаёт билан ҳамбарчас қўшилиб кетдики, уларни англаш ва ечимини топиш ҳамда уларга риоя қилиш кундалик заруриятга айланди.

Экология фанининг илмий жиҳатларига биринчи бўлиб биологлар киришган. Бу атама 1866 йилда немис зоологи Эрнест Геккель (1834-1919) томонидан ёзилган икки жилдли “Организмларнинг умумий морфологияси” асарида тилга олинган. Атаманинг луғавий маъноси юнунча *oikos* – “уй”, “яшаш жойи” маъносига эга. Бу сўз илк бор физиологик нуқтаи назардан талқин қилинган, яъни биологик турлар билан уларни ўраб турган табиий муҳит (ёруғлик, иссиқлик, рельеф, тупроқ, қоплами каби омиллар) ўртасидаги боғлиқлик ва модда алмашинуви кўзда тутилган. Бошқача қилиб айтганда, муаммога биоцентриқ нуқтаи назардан ёндашилган. Бунда тур “хужайин”, уни ўраб турган табиий шароит эса, “уй”, “яшаш жойи” сифатида қаралган. “Уй” доимо “хужайин” учун “хизматда” деб тушунилган.

Экология тушунчасининг мазмун-моҳияти кейинчалик биология фани доирасида ўзгариб, такомиллашиб борди ва янги атама ва тушунчалар билан бойиб келди.

1877 йилда немис гидробиологи К.Мёбиус (1825-1908) фанга “биоценоз” атамасини киритди. Бу атама грекча “биос”-ҳаёт, “кайнос”-умумий, яъни бир-бири билан боғланган ўсимлик ва ҳайвонот жамоасининг, қуруқлик ёки сувли ерларнинг маълум жойи (тушаси) учун хос бўлган мажмуасини англатади. Бу тушунча табиатнинг бир бутунлиги ва тизимли таркибга эга эканлигини тушуниш йулидаги муҳим қадамлардан бири эди.

Инглиз ботаниги Артур Тенсли (1871-1955) 1935 йилда “экосистема” атамасини асослайди. Бу грекча Oikos – “уй”, “яшаш жойи”, sistema – “мажмуа”, “муҳассаса” маъносига эга. Ушбу атама бевосита экологик нуқтаи назардан талқин қилинган. Бунда нафақат тирик организмлар ўртасидаги алоқалар, балки тирик ва нотирик табиатда мавжуд бўлган боғланишларга урғу берилади. Экосистемалар ҳудудий кўлами жиҳатдан микро, макро ва ниҳоят глобал мақомга эга эканлиги биологлар томонидан талқин қилинади (Реймерс, 1990, 599-бет). Масалан, биосфера энг йирик экосистема сифатида эътироф қилинади. Айрим географлар орасида биосферани, география фанининг энг йирик урганиш объекти бўлган географик қобикнинг синоними деган фикрлар ҳам бор. Лекин биосфера географик қобикнинг узок геологик даврлар давомида ривожланиши натижасида юзага келган бўлиб, унинг ҳосиласидир. Биосфера географик қобикнинг литосфера, гидросфера, атмосфера каби ажралмас қисмидир. Географик қобик билан биосферанинг чегараси бир-бирига яқин келса-да, географик қобик ёши жиҳатдан биосферадан катта ва мазмун-моҳиятига қўра ўта мукамалдир.

Рус олими В.Н.Сукачев (1880-1967) 1940 йилда “биогеоценоз” атмасини фанга олиб қиради. Бу атама ва тушунча табиий комплекслар моҳиятини янада равшанроқ акс

эттиришга қаратилган бўлиб, грекча "биос" – ҳаёт, "ге" – ер, "кайнос" – умумий, бир бутунлик маъносига эга.

Биоценоз атамаси органик дунёнинг аниқ бир ҳудуд габиати билан боғлиқ ва уйғунлигини англатувчи комплекс мазмунга эга бўлган тушунчадир. Шу боисдан ҳам айрим ландшафтшунослар уни энг кичик геокомплекс ҳисобланган фация билан айнанлаштирадилар.

Экология фанининг мазмунан ривожланиши кейинчалик аутэкология (грекча "autos" – ўзим ва экология маъносини билдиради, алоҳида биологик турларнинг атроф муҳит муносабатларини ўрганадиган фан), популяцион экология (популяцион французча – битта биологик тур аҳолиси, жамоаси, галасининг атроф-муҳит билан муносабатларини ўрганадиган фан), синэкология (грекча син-биргалликда, бир бутун, яъни турли биологик турлар жамоаларининг атроф-муҳит билан муносабатларини ўрганади) каби фанлар юзага келди.

Биология фанида рўй берган мазкур илмий ютуқлар табиатнинг тизимли ва бир бутунлигини тушуниш йўлидаги илмий қадамлар эди. Синэкология фанининг асосчиларидан бўлган ўзбекистонлик биолог олимлар Д.Н.Кашкаров (1876-1941) ва Е.П.Коровин (1891-1963) Урта Осиё ҳудуди табиатини ўрганишда ва табақалаштиришда экологик географик нуқтаи назардан ёндашадилар. Ландшафтшунос олим Ш.С.Зокиров мазкур олимларнинг илмий фаолияти ҳақида "гарчи, олимларнинг ўзлари экология сўзини деярли ишлатмаган бўлсалар-да, табиий-ҳудудий комплексларни аниқлаш, уларни ҳужалик мақсадларида фойдаланиш, ландшафтларнинг кейинги ривожланишини прогнозлаш масалаларида айнан ҳозирги экологик тушунча нуқтаи назардан ёндашганликлари аниқдир", деб эътироф қилади (Зокиров, 2008, 241-бет). Тарихчи-географ олим Р.У.Раҳимбеков (1995), Д.Н.Кашкаров ва Е.П.Коровин томонидан Ўзбе-

кистонда “Урта Осиё экологик-география илмий мактаби” яратилганлигини асослайди.

Қайд қилиш жоизки, йиллар утиши билан биологик экологияни табиий география – ландшафтшунослик фани билан яқинлашуви намоён бўлади.

1970 йилга қадар экология йуналиши биология фани доирасида ривожланган. Табиат ва инсон муносабатларининг жадаллашуви ва унинг салбий оқибатларини бартараф қилишга бўлган ижтимоий талаб, бу фаннинг нуфузини янги поғоналарга қутаради ва унинг умумий экологияга айланишига олиб келди. 1970 йилларда барча, шу жумладан, география фанини экологиялаштириш авж олади. Экологик шов-шувлар туфайли барча фанларда янги экологик йуналишлар пайдо бўла бошлади (Исаченко, 2003).

Глобал экология, социал экология, тупроқлар экологияси, одам экологияси, тарихий экология, коинот экологияси кабилар шулар жумласидандир. Н.Ф.Реймерс 1994 йилда ёзган мақоласида экологиянинг 80 дан ортиқ йуналишлари рўйхатини келтирган. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир соҳа мутахассиси ўз соҳасининг экологидир (географ-эколог, агроном-эколог, журналист-эколог, архитектор-эколог каби). Экологик мавзудаги “оралик” (чегарадош) фанларнинг пайдо бўлишига қарамасдан бу жараёнда биологларнинг “карвон-бошилиқ” қилиш ҳаракатлари пасаймади. Бунинг сабаблари бор. Биринчидан, экология атамаси ва у билан боғлиқ тушунчалар биология таркибида шаклланиб илмий ва ижтимоий ҳаётга кириб келган. Иккинчидан, табиатни муҳофаза қилиш деганда, дастлабки даврларда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини асраб-авайлаш кузда тутилган (Охрана ландшафтов, 1982, 19-бет).

Ҳозирги даврда экология фани ва тушунчаси умумий мазмунга эга. Экологиянинг биология фанига тегишли соҳаси биоэкология эканлиги 1990 йилдаёқ таниқли биолог

олим Н.Ф.Реймерс томонидан ошкора эълон қилинган эди (1990, 592-бет). География ва экология фанлари уртасида бир-бирини тўлдирувчи боғланиш ва ўхшашликлар бор. Биринчидан, география асосан турли куламдаги ҳудудларда мавжуд бўлган геотизимлар ҳамда улар уртасидаги боғланишлар ва фарқланишлар ҳақидаги фандир. Ҳар бир ҳудуд эса “бир дунё”. У ўзининг табиий-иҷтимоий-иқтисодий моҳияти билан фарқланиб туради. Ундаги жонли табиат ва унинг “эғаси” ва гултожиси бўлган ҳазрати Инсон эса, мазкур ҳудуд билан уйғун яшайди. Бундай табиий-тарихий ҳақиқат ўз моҳияти билан экологик мазмунга эга. Шу боисдан бўлса керак, АҚШ географлар уюшмасининг президенти Х.Берроуз 1922 йилда “география–инсон экологияси” деб эълон қилган эди. Таниқли географлар В.Б.Соचाва (1978, 86-бет), А.Г.Исаченко (2003, 24-бет), В.Т.Богучарсковлар (2004, 406-бет) экологик ёндашув география фани учун азалий ҳамроҳ, бунда экология атамасининг ўрнига “географик муҳит” ибораси ишлатилиб келинганлигини қайд қиладилар.

Бу ўринда география фанининг асосий тамойилларидан бири экологиялилик эканлигини қайд қилиш жоиз. Иккинчидан, география фанининг бош мақсади ҳудудларни оқиллона ташкил қилишнинг географик асосларини ишлаб чиқиш экан, бу энг аввало органик дунёни ва унинг “эғаси” бўлган ҳазрати Инсонни асраб-авайлашни, яъни инсонпарварликни кўзда тутади. Шу боисдан биохилма-хилликни асраш ҳам, энг аввало, ландшафтларни муҳофаза қилиш билан боғлиқдир. Ландшафтларни муҳофаза қилмасдан туриб, биологик турларни асраб-авайлаб бўлмайди.

Экосистема ва геосистемаларни урганишда фарқланишлар албатта мавжуд. Биринчисида биоцентрик ёндашув, яъни органик дунёни муҳофаза қилиш кўзда тутилса, иккинчисида эса геоцентрик тамойил. Бунда “табиат-аҳоли-

жамият" учбирлигини ҳудудларда оқилона ташкил қилиш асосий мақсад ҳисобланади.

Бу ўринда геоэкологик (географик экология) ғояларининг ривожланиш тарихига назар ташлаш уринли. Немис олими Карл Троль (1899-1975) 1939 йилда "ландшафтлар экологияси", кейинчалик эса уни (1968) "геоэкология" деб атайтиди. Юқорида қайд қилинганидек, ҳудудларни комплекс ўрганиш ва ундаги географик муҳитни соғломлаштиришни кузда тутиш, географик тадқиқотларнинг азалий мақсади бўлиб келган. Геоэкологик мавзудаги изланишлар 1980-1990 йилларда энг юқори поғонага кутарилди. Ҳатто турли фан вакиллари орасида геоэкологияга "эғалик" қилиш ҳаракатлари ҳам авж олиб кетди. Айниқса, геологлар литосфера тушунчаси асосида геоэкология йўналишини геология фанига тегишли эканлигини ошқора намойиш қилган бўлсалар, биологлар эса экологияга тегишли изланишлар "эғаси" биологлар эканлигини баралла айтиб келмоқдалар. Ҳатто олий ўқув юртларининг биология кафедралари "биология ва экология" кафедраси деб қайта номланди. Собиқ Иттифок даврида биринчилардан бўлиб (1988) Ленинград давлат университети географлари география факультетини "география ва геоэкология факультети" деб қайта номлаб, ўқув режаларини ҳам экологиялаштирдилар. Ҳатто географлар орасида ҳам "геоэкология" фанига "эғалик" қилиш иштиёқи пайдо бўлди. Таниқли иқтисодчи-географ олим Э.Б.Алаев ижтимоий-иқтисодий география бўйича тузган изоҳли луғатида бу фаннинг 15 та тармоғи рўйхатини келтиради ва охирги ўринда геоэкологияни қайд қилади. Унинг ўрганиш объекти ҳудудий экологик тизимлар эканлигини ёзади (1983, 38-бет).

1990 йилда Қозон шаҳрида собиқ СССР география жамиятининг IX съезди бўлиб ўтган эди. Унда 725 та делегат таклиф қилинган. Шундан 455 та қатнашчининг маъруза ва

ахборотлари анжуманнинг олти жиддли тупламида чоп қилинган эди (ушбу асар муаллифи ҳам мазкур нуфузли анжуманда маъруза билан қатнашишга муяссар бўлган). Ушбу тупламлардан тўрттаси бевосита геоэкология деб номланган ("Геоэкология: глобал муаммолар", "Геоэкология: минтақавий жиҳатлари" каби). Ушбу тарихий санани геоэкология фанининг "туғилиши" деб қабул қилиш мақсадга мувофиқ. Айнан шу 1990 йилда таниқли биолог олим Н.Ф.Реймерс "Табиатдан фойдаланиш" номли изоҳли луғатида "геоэкология – экология фанининг тармоғи (бошқа фикрларга қўра, география фанининг) бўлиб, катта қўламдаги биосферагача бўлган экосистемаларни (геосистемаларни) ўрганади. Унинг синоними ландшафтлар экологияси, баъзида биогеоценология, деб қайд қилиши эътиборга лойиқ (95-бет). Бу ўринда география ва экология фанларининг ўзаро боғлиқлиги ва бу борадаги изланишларнинг зарур ва самарадорлиги ҳақида тўнғич ғояларни асослаган олимлар В.Б.Сочава (1970-1978), И.П.Герасимов (1905-1985) эканлигини қайд қилиш жоиз.

1990 йилларга келиб, геоэкология фани олий географик таълимда кенг қўламда оммалашди. ўқув адабиётлари яратилди ва илмий изланишлар сони ва сифати ортди (Герасимов, 1980, 1985; Петров, 1994; Мильков, 1997; Макунина, 1990, Преображенский, 1990 ва бошқалар). Геоэкология фанига бағишланган тўнғич тадқиқотлар А.А.Рафиқов (2000), А.Г.Исаченко (2003), В.Т.Богучарсков (2004), А.Н.Нигматов (2010) каби олимлар томонидан таҳлил қилинган.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида бевосита геоэкологияга бағишланган изланишлар 1990 йиллар охирида бошланган (А.А.Рафиқов, 1997; Назаров, 1998; Нигматов, 2010; Абдуллаев, Ахмедов, 2007 ва бошқалар).

А.А.Рафиқов (1939-2003) биринчилардан бўлиб Ўзбекистонда геоэкологик тадқиқотларни бошлаб берган ҳамда уни

олий таълим тизимида жорий қилган олимдир. У узок йиллар давомида Орол денгизи билан боғлиқ муаммоларни урганиш билан шуғулланиб келди ва дала тадқиқотлари бўйича катта тажрибага эга эди. А.Рафиқов ЎзМУнинг табиий география кафедрасига раҳбарлик лавозимида утар экан, у мелиоратив география ва геоэкологик тадқиқотларни ривожлантиришга алоҳида эътибор беради. 2000 йилда у “Геоэкология асослари” маъруза матнини чоп эттиради. Геоэкологик йўналишдаги бир неча номзодлик диссертацияларига раҳбарлик қилади. А.Рафиқов геоэкология (географик экология) - табиат комплекслари экологияси тўғрисидаги фан, деган хулосага келади ва табиий муҳитнинг инсон фаолияти туфайли ифлосланишига (РЭМ – рухсат этилган меъёрий кўрсаткичлар) алоҳида эътиборни қаратади (Рафиқов, 1997, 2000, 2001).

Кейинги йилларда экология, экологик ҳуқуқ ва геоэкология соҳасида изланишлар олиб бораётган А.Н.Ниғматовнинг хизматлари эътиборга лойиқ. Олим геоэкология фанининг урганиш объекти геосфера (катта геотизим) ва унинг турли таксономик бирликларга эга бўлган қисмлари эканлигини эътироф қилади.

Унинг фикрича, географик экология географик қобикда (геотизимда) содир бўлаётган табиий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва ҳаттоки, ҳуқуқий географик жихатларни тадқиқ этади (Ниғматов, Шамуратова, 2006). Олим геоэкология, экотуризм билан боғлиқ бўлган айрим атама тушунчаларга аниқлик киритади ва геоэкологик баҳолаш, экологик мониторинг ва ниҳоят фаннинг бўлғуси такдири ҳақида (баъзилари мунозарали бўлса-да) қатъий фикрлар билдиради (Ниғматов, 2010). Қайд қилиш жоизки, А.Ниғматовнинг экологик тадқиқот ва экологик таълимга тегишли ташаббускорлиги эътиборга лойиқ. Айтиш лозимки, геоэкология фанининг урганиш объекти, предмети ва

назарий асослари ҳақида фикрлар хилма-хил бўлишига қарамасдан, унинг мустақил фан сифатида шаклланганлиги ҳақиқатдир.

Геоэкология – интеграл умумгеографик фан

Ҳар бир фаннинг мустақиллиги унинг урганиш объекти, предмети назарий асослари ва тадқиқот усулларига эга бўлиши билан белгиланади. Геоэкология ҳозирги даврда шундай асосларга эга бўлган истиқболли фандир. Геоэкология (А.Г.Исаченко буйича экогеография) география тизимидаги фанларга мансуб бўлиб, умумгеографик (интеграл) мазмунга эга. У Россия, Украина ва қўшни Қозоғистон Республикаларида мустақил илмий йўналиш сифатида нисбатан яхши ривожланган. Геоэкология мавзуси доирасида диссертациялар ёзиш йўлга қўйилган бўлиб, олий таълим тизимида ўқув режаларидан муносиб ўрин олган.

Мазкур фаннинг урганиш объекти турли қўламдаги табиий комплекслар, маъмурий ва сиёсий маъмурий ҳудудлар ёки геоэкологическималардир. Чунки ҳар бир ҳудуд экологик мазмун-моҳиятга эга. Улар экологик ёндашув асосида урганилади. Масалан, қўмчи қўл ландшафтлари экологияси, Тўдақўл сув омбори экологияси, Шофиркон тумани экологияси, Ўзбекистон Республикаси экологияси, Тинч океани экологияси, глобал экология қабилардир. Бошқача қилиб айтганда, “экосистема” моделидаги “хўжайин” ўрнига ҳудудни қўйиш керак. “Уй”ни ташкил қилган барча омил ва компонентлар ҳудуд учун “хизмат” қилади. Таниқли ландшафтшунос В.С.Преображенскийнинг экосистема моделида “хўжайин” ўрнида хоҳлаган табиий ёки жамият компонентларидан бирини қўйиб урганиш мумкин, деб қайд қилиши бежиз эмас (1986, 63-бет). Ҳудуднинг мусавфолиги, тозаллиги, органик дунёни ва уни “гултожиси” бўлган Инсонни асраб-авайлашга имкон беради. Қайд

қилиш жоизки, геоэкологик тадқиқотлар учун объект сифатида турли қўламдаги дарё, қўл ҳавзалари (геоэко-тизимлар) жуда самаралидир. Мазкур ҳудудларда геоэколо-гик қонуният, яъни дарё ҳавзасининг юқори қисмидан қуйи қисмига борган сари экологик замин, экологик вазият ёмонлашиб боради (Назаров, 1992, 2007). Бу қуйидаги омил ва сабабларга қўра содир бўлади:

- дарё ҳавзаси сувайирғичлар туфайли ўзининг аниқ чегарасига эга;

- дарё ҳавзаси рельефининг мутлақ баландлиги (рельеф пластикаси) юқори қисмидан қуйи томон (эрозия базиси) пасайиб боради;

- ҳавза рельефига мос ҳолда ер усти (оқова сувлар ҳам) ва ер ости сувларининг дарёнинг қуйи қисми томон оқиши содир бўлади;

- дарё ҳавзасида жойлашган ландшафтлар экологик ҳолатига қўра ҳар хил шароитга эга. Дарёнинг юқори қисмидаги ландшафтлар атмосфера ёғинлари туфайли ювилади ва “ўз-ўзини” тозалайди, ўрта қисмидагилар эса қисман ювилади, қисман эса юқоридан кириб келган оқизикларни тўплайди. Ниҳоят, қуйи қисмидаги (дельтада) ландшафтлар эса, юқори қисмлардан кириб келган эриган ва қаттиқ оқизикларни қабул қилади, тўплайди. Пировард натижада кимёвий, бактериологик ашёлар билан ўз-ўзини ифлослайди. Бу ўринда аччиқ туюлса ҳам “дарёнинг боши-даги асал ичади, охиридаги эса, заҳар”, деган қорақалпоқ халқ мақолини келтириш kifоя.

Геоэкологияни ўрганиш предмети эса, ҳудуд экология-сининг қайси жиҳатини ўрганишидир. Масалан, ҳудуддаги сувлар, тупроқ қоплами ёки қишлоқ хўжалиги, саноат экологиясини ўрганишдир. Бу ўринда касалликлар геогра-фиясини (нозогеографияни) ҳам геоэкологик тадқиқотлар тизимига мансуб эканлигини қайд қилиш жоиздир.

Геоэкология фанининг назарий асослари бу фалсафий-диалектик, умумгеографик, экологик ҳамда табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни оқилона ҳал қилишга қаратилган, яъни коэволюция ғояларига мос бўлган қонун ва тамойиллардир.

Ушбу фаннинг тадқиқот усуллари эса режалаштирилган мақсадлар моҳиятидан келиб чиқади. Булар сўров, аналитик (сув, ҳаво, тупроқ) таққослаш, экспедицион, тизим-таркиб, космик, таққослаш, индикацион, картографик усуллардир. А.Г.Исаченко экогеографик маълумотларни тартибга келтиришда, таҳлил қилишда, илмий хулосаларни ифодалашда картографик усулнинг устуворлигини эътироф этади (2003, 32-бет).

Геоэкологик мониторинг ҳам ҳудудларда геологик даврлар давомида таркиб топган экозамин ва ҳозирги даврда инсон фаолияти туфайли содир бўлаётган геоэкологик жараёнларни билишга қаратилган булмоғи лозим. Айниқса, ҳудудлараро чегараларда, экологик танг ва типик (репрезентатив) жойларда кечаётган модда ва энергия алмашинуви жараёнларини қамраб олиши лозим. Қайд қилиш жоизки, ҳозирги даврда Ўзбекистон табиатни муҳофаза қилиш Қўмитаси ва Республика Гидрометеорология бошқармаси тизимида олиб борилаётган экологик мониторинг асосан экөвасиятни ўрганишга қаратилган. Экөзаминнинг экологик хусусиятлари эса ҳамон эътибордан четда қолиб келмоқда.

Геоэкология фанининг умумгеографик мақоми экологик муаммоларнинг моҳияти билан белгиланади. Экологик муаммолар эса иккита негизга эга. Биринчидан, геологик эралар давомида шаклланган тўнғич (ибтидоий) табиатнинг ўзи Ер юзида бир хил эмас, яъни турлича экологик мазмунга эга. Ер юзида шундай жойлар ва ҳалокатли жараёнлар борки, улар инсоният бошига қийинчилик ва кулфатлар келтиради (2004 йил 26 декабрда Малайзияда

руй берган цунами туфайли 225 мингдан ортиқ киши ҳаётдан куз юмган эди). Ёзувчи Юрий Трифонов: “Мен табиатда ҳамма нарса жуда яхши, жуда соз дея олмайман. Масалан, рак ҳужайраси – табиат эмасми? Тайфунлар, ер кимирашлар, ўрмон ёнгинлари, ҳалокатли жазирама иссиқлар-чи? Каламушлар, қон сўрувчи пашшалар, кемирувчилар, чаёнлар, заҳарли илонлар, це-це чивинлари (ўлимга олиб борувчи, Н.И.Қ.) – табиат эмасми?... Мен табиатни севаман, аммо уни муқаддас саждагоҳ деб ҳисобламайман”, –деб таъкидлаган эди (Бромлей, Подольный, 1984, 240-бет). “Шуни унутмаслик керакки, экологик шароит ва экологик муаммоларни қўп ҳолларда одамларнинг иштирокисиз табиатнинг ўзи юзага келтиради”, деб қайд қилади А.Г.Исаченко (2003, 29-бет). Бундан ташқари, ноқулай экологик шароитга эга бўлган ҳудудларни ўзлаштириш қийин кечади ва ортиқча маблағ сарфлашни талаб қилади.

Иккинчидан, экологик муаммолар инсоннинг табиатга салбий таъсири туфайли вужудга келади. Бошқача қилиб айтганда, “иккиламчи табиат”, яъни турли даражадаги экологик вазият ёки муаммолар юзага келади. Эковазиятнинг миқдорий кўрсаткичлари жойларда ҳар хил. Хуллас, экозаминга инсоннинг яшаш ва ҳўжалик фаолияти туфайли юзага келган эковазиятни қўшсак, атроф-муҳит экологияси намоён бўлади (афсуслар бўлсинки, бу атама географлар унутиб юборган “географик муҳит”нинг синонимидир). Демак, атроф-муҳит экологияси ҳам табиий, ҳам ижтимоий-иқтисодий географик негизга эга. Ҳатто Россия ФАнинг Москвадаги География илмий-тадқиқот институти ходимлари атроф-муҳит муаммоси деб, фақат табиатга антропоген таъсир туфайли юзага келган экологик муаммоларни тушунадилар (Исаченко, 2003, 29-бет). Геоэкология интеграл, умумгеографик фандир. Геоэкологик тадқиқот-

ларда табиий ва иқтисодий географларнинг "тенг ҳуқуқли" эканлиги айтилиб ҳақиқатдир.

Бироқ республикада ҳозирги даврга қадар геоэкологик муаммоларни ўрганишда табиий географларнинг фаоллиги етакчилик қилаётганлиги равшан. Иқтисодий географлар эса (фақат А.Солиев, Н.К.Комиловаларнинг касалликлар географияси бўйича изланишларини ҳисобга олмаганда) бу муаммоларга ҳанузгача фаол киришганлари йўқ. Бунга асосий сабаб геоэкологик муаммоларнинг пойдевори бўлган умумгеографик қонуният ва табиий жараёнлар моҳиятини билиш ва уларни ижтимоий-иқтисодий тадқиқотлар билан уйғунлаштириш қийинлиги бўлса керак. Геоэкологик тадқиқотларда нафақат табиий ва иқтисодий географларнинг, балки ёндош фанлар, айниқса, экология фани вакиллари ҳамкорлиги ўта зарурдир.

Энг аввало, ушбу йўналишдаги тадқиқотларнинг давлат сиёсати билан уйғунлиги ва замонавийлигини қайд қилиш жоиз. Геоэкология соҳасидаги вазифалар асосан қуйидагилардан иборат:

– геоэкологик тадқиқотларнинг назарий ва методологик асосларини тадқиқ қилиш, замонавий усуллари жорий этиш;

– тадқиқотларда фанлараро, айниқса, экология фани билан ҳамкорликни йўлга қўйиш;

– турли қўлам ва мазмундаги ҳудудларга тегишли экологик муаммоларни ўрганиш ва бартараф қилишнинг геоэкологик асосларини ишлаб чиқиш;

– ҳар бир ҳудуднинг экотуристлик имкониятларини ўрганиш ва улардан самарали фойдаланиш учун тегишли тавсиялар ишлаб чиқиш;

– геоэкологик муаммоларни Иқлимнинг исиши, Чулланиш, Биохилма-хилликни сақлаш каби глобал муаммолар билан уйғун ҳолда амалга ошириш;

–геоэкологик муаммоларнинг мазмун-моҳияти ва ечимларининг картографик тасвирларини яратиш;

–худудлар экологиясининг яқин ва узоқ муддатларда ўзгаришини башоратлаш ва уни мутасадди ташкилотларга тақдим этиш;

–ёшларни, айниқса, мутасадди раҳбар ва табиатдан фойдаланувчиларнинг экологик маданиятини юксалтиришнинг илмий-услубий асосларини такомиллаштириш ва бошқалар (Назаров ва бошқ. 2012).

Биз 2006 йилда географ–худудлар экологи деган ҳикматомуз иборани айтган эдик (Назаров, 2006). Бунинг учун географ умумгеографик синтез қилиш қудратига эга бўлиши зарур. Тадқиқотлар марказида ҳудуд мусаффолиги, асосан эса Инсон ва унинг манфаатлари ўз ифодасини топмоғи лозим.

Таянч тушунчалар:

Биоценоз, экосистема, биогеоценоз, биоцентрик ёндашув, геоцентрик ёндашув, аутэкология, популяцион экология, синэкология, биосфера, географик қобик, экологик география илмий мактаби, глобал экология, социал экология, тарихий экология, географ–эколог, биоэкология, географик экология, биогеоценология, экологик ҳуқуқ, экологик мониторинг, экотуризм, геоэкология фанининг ўрганиш объекти, предмети, тадқиқот усуллари, геоэко-система, дарё ҳавзаси, экологик муаммолар, экозамин, эковазият, географик муҳит, атроф–муҳит.

Назорат учун саволлар:

1. География ва экология фанлари ўртасида қандай ухшашлик ва фарқланишлар бор?

2. Аутэкология, популяцион, синэкология атамаларининг моҳиятини изоҳланг.

3. Геосистема, экосистема атамаларини изоҳланг.
4. Тадқиқотларда биоцентрик, геоцентрик ёндашувлар моҳиятини изоҳланг.
5. Геоэкология фанининг урганиш объекти, предмети, назарияси ҳақидаги фикрларни изоҳланг.
6. Геоэкологик муаммолар деганда нимани тушунасиз?
7. Геоэкология нега интеграл, умумгеографик моҳиятга эга?
8. Геоэкосистема атамасининг мазмун-моҳиятини изоҳланг.
9. Дарё ҳавзасида кузатиладиган геоэкологик қонуниятнинг моҳиятини изоҳланг.
10. Геоэкологик тадқиқотлар билан боғлиқ бўлган асосий вазифаларни изоҳланг.
11. Ўзбекистонда геоэкология фанининг ривожланиши ва ҳозирги ҳолати ҳақида нималарни биласиз?

Адабиётлар:

1. Абдуллаев С.И., Ахмедов Р. Геоэкологиянинг айрим назарий масалалари. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 28-жилд. Тошкент, 2007, 57-59-бетлар.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. Москва. "Мысль", 1983, 350 стр.
3. Богучарсков В.Т. История географии. Учебное пособие Москва - Ростов на Дону. Изд-во "МарТ", 2004, 448 стр.
4. Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Создано человечеством. Москва. Изд-во Политической литературы. 1984, 272 стр.
5. Герасимов И.П. Методологические проблемы экологизации современной науки. Общество и природная среда. Москва, "Знание", 1980, стр. 66-86
6. Герасимов И.П. Экологические проблемы в прошлом, настоящей и будущей географии мира. Москва, "Наука", 1985

7. Зокиров Ш.С. Табиий география ландшафтшунослик илмий мактаби. М.Улугбек номидаги ЎзМУнинг илмий мактаблари. Тошкент, "O'qituvchi", 2008, 236-242-бетлар

8. Исаченко А.Г. Введение в экологическую географию Учебное пособие. Изд-во С.Петербургского университета, 2003, 192 стр.

9. Комилова Н.Қ., Солиев А.С. Тиббиёт географияси. Тошкент, "Истиқдол", 2005, 190-бет.

10. Назаров И.К. Абиогенные потоки в аридных геосистемах: оптимизация природопользования (на материалах нижней части р. Зарафшан). Ташкент, «Фан», 1992, 101 стр.

11. Назаров И.Қ. Геоэкология приоритетное, интегральное географическое научное направление. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 19-жилд. Тошкент, 1998, 14-17-бетлар.

12. Назаров И.Қ. Дарё ҳавзаси: геоэкологик қонуният ва табиатдан оқилон фойдаланиш. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 29-жилд. Тошкент, 2007, 35-39-бетлар

13. Назаров И.Қ. Ўзбекистон чўллари: геоэкологик қонуният ва амалиёт. Республика илмий-назарий, амалий конференция материаллари. Бухоро, 2010, 66-71-бетлар

14. Назаров И.Қ., Ҳалимова Г.С., Хидирова Г.Р. География ва ҳудудлар экологияси: муаммолар ва вазифалар. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 40-жилд. Тошкент, 2012, 10-13-бетлар.

15. Ниғматов А. Табиий географик фанларнинг назарий муаммолари. Тошкент, "Fan va texnologiya" нашриёти, 2010, 202-бет.

16. Ниғматов А.Н. Экология. Ташкент. 2-е издание переработанное и дополненное. Изд-во полиграфический творческий дом имени Чулпана, 2008, 128 стр.

17. Ниғматов А.Н., Шамуратова Н.Г. Геоэкологиянинг назарий асослари. География фанининг долзарб назарий ва амалий муаммолари. Тошкент, 2006, 12-15-бетлар

18. Охрана ландшафтов. Толковый словарь. Москва, «Прогресс», 1982, 272 стр.

19. Преображенский В.С. Поиск в географии. Москва, «Просвещение», 1986, 224 стр.

20. Преображенский В.С. Региональная геоэкология-география-экология-человек. Геоэкология региональные аспекты (материалы к IX съезду Географического общества СССР). Ленинград, 1990, стр. 136-138

21. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. Тошкент, «Ўқитувчи», 1997, 112-бет.

22. Рафиқов А.А. Геоэкология асослари (маърузалар матни). Тошкент, ЎЗМУ босмахонаси, 2000, 68-бет.

23. Рафиқов А.А. Геоэкологиянинг назарий ва методологик масалалари. География ва кадрлар. Тошкент, «Университет», 2001, 14-18-бетлар.

24. Раҳимбеков Р.У. Отечественная эколого-географическая школа: история её формирования и развития. Ташкент, «Шарк», 1995, 256 стр.

25. Реймерс Н.Ф. Основные биологические понятия и термины. Москва, Просвещение, 1988, 319 стр

26. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Москва, «Мысль», 1990. 637 стр.

27. Солиев А., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. Тошкент, 1999, 181-бет.

28. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск, «Наука», 1978. 320 стр.

29. Сочава В.Б. География и экология (Материалы V съезда Географического общества Союза ССР). Ленинград, 1970, 22 с.

7-мавзу: ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИ ВА ЧЎЛЛАНИШ МУАММОЛАРИ

Режа:

1. Глобал муаммолар ва уларнинг моҳияти.
2. Иқлим ўзгариши муаммоси.
3. Иқлим ўзгариши индикаторлари ва оқибатлари.
4. Иқлим ўзгариши бўйича халқаро муносабатлар ва ҳаракатлар.
5. Ўзбекистонда иқлим ўзгариши, унга муносабат ва вазифалар.
6. Чўлланиш муаммосининг мазмун-моҳияти.
7. Чўлланиш муаммоси бўйича Халқаро ҳамкорлик ҳаракати.
8. Чўлланиш сабаблари ва унинг оқибатлари.
9. Ўзбекистонда чўлланишга қарши кураш.

Иқлим ўзгариши муаммоси уруш ва тинчлик, қашшоқлик, экологик, халқаро терроризм, чўлланиш каби дунёвий (глобал) муаммолар сирасига киради. “Глобал” атамаси французча global – энг умумий, ўз қўлами ва йўналиши жиҳатдан хилма-хил ва бутун Ер шарига тегишли бўлган муаммолардир.

Глобал муаммолар кенг маънода табиат ва инсон (жамият) ўртасидаги муносабатлар мувозанатининг бузилиши натижасида келиб чиқади. Демак, мазкур муаммолар табиий-антропоген илдизга эга. Инсониятнинг муносиб ҳаёт кечириши ва жамиятнинг барқарор ривожланиши учун бошқа омиллар қаторида иқлимий шароит айниқса муҳим аҳамиятга эга. Унинг оз бўлса-да, меъёрдан четта чиқиши барқарор ривожланишга таҳдид солади, ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради.

Иқлим атамаси грекча kluma – қиялик, яъни қуёш нурларининг туш пайтида ер юзасига “оғиши” қиялигини англатади. Бу атама грек астрономи, математик географиянинг асосчиларидан бири Гиппарх (мил.авв.160-125 йиллар) томонидан фанга киритилган.

Иқлим – Қуёш ва унинг атрофидан айланиб турадиган йўлдоши – Ер ўртасидаги муносабатлар натижасида ер-бетига якин булган атмосфера қатламида рўй бериб турадиган табиий жараёнлар натижасидир. Иқлим фаслий моҳият, сифат ва узгаришларга эга. Об-ҳаво эса иқлимий курсаткичларнинг айни жой, айни вақтдаги ҳолатидир. Об-ҳаво бир кеча-кундузда бир неча марта ўзгариши мумкин. Йил давомида айни жойнинг иқлими ва унинг фасллариға хос об-ҳаво ҳолатлари содир бўлиб туради. Иқлимни яратувчи омил, асосий манба, энг аввало, Қуёшдир. Ер-бетига етиб келадиган қуёш нурларининг тушиш бурчаги қанча катта бўлса, нурларнинг иссиқлик ва ёруғлик қуввати шунча кучли, аксинча бўлса, шунча кам ва кучсиздир. Қуёш бўлмаганда, Ерда ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас эди.

Қайд қилиш жоизки, иқлимий шароит билан боғлиқ булган Қуёш ва Ер муносабатлари, ҳамда Ер иқлимиға таъсир этувчи омиллар Ер табиатининг ривожланиши тарихида узгариб турган. Бунга Антарктида материғи ва Шпицберген оролларида мавжуд булган кумир конлари ҳамда тўртламчи даврда рўй берган такрорий музланишлар даври инкор этиб булмайдиган далиллардир. Олимлар иқлимий жараёнларда даврий узгаришлар мавжудлигини ҳам эътироф этадилар. Масалан, А.В.Шнитников томонидан Ернинг шимолий ярим шаридаги материкларда табиий намликнинг 1800 йил давомидаги даврий узгаришлари аниқланган. Ҳар бир давр икки фаслдан иборат. Биринчиси, 300-500 йил давом этадиган салқин, нам, илиқ, иккинчиси эса, 1000 йилдан ортиқроқ кузатиладиган иссиқ ва қуруқ иқ-

давр. Унинг фикрича, бу икки "фасллар" ўртасида 300 мик орalik давр кузатилади (Жекулин, 1989).

Ер шихида рўй берган иқлимий ўзгаришлар палео-иқлимшunosлик фани вакиллари томонидан ўрганилади. Ундан шқари, бу соҳага тегишли палеогеоморфология, палеоботаника, палеозоология каби илмий йўналишлар мавжуд. Бу уринда геология фани алоҳида ўрин тутати.

Ер шда ҳукм сураётган ҳозирги иқлимий шароитдан кўра утмишда, тўртламчи даврнинг куйи, ўрта ва кўри шмида рўй берган музланишлар давридан сўнг шга келди. Ердаги ҳаётнинг асосий манбаи куёш бўлса-да, атмосфера қобиғининг иқлим ҳосил қилувчи аҳамияти шда шн тутати. Атмосфера таркибининг шаклланиши ш ўзгариш эса органик дунёнинг ривожланиши жараёни билан босита боғлиқ. Академик И.В.Вернадский таъбири билан аганда, у органик дунёнинг таракқиёти ҳосиласидир. Атмосфера Ер сайёрасини ўраб турган "чопон"дир. У Ернинг шдан ташқари исиб ва совиб кетишидан сақлайди. Атмосфера бўлмаса, Ерда ҳаёт бўлмас эди. Иқлимшунос-тинг исоблашларига кура, атмосферада карбонат шидри, шзи бўлмаганда ҳарорат 6°C га, сув буғлари шмаган эса ер сиртидаги ҳарорат 25°C га пасайган булур (Осолова ва бошқ., 2005, 7-бет).

Олимлар иқлим ҳосил қилувчи табиий омилларни уч шхга –прономик, географик ва циркуляцион омилларга шратадилар. Бу омиллар қандай гуруҳланмасин, Ер иқли-мининг шлланишида куйидагилар асосий ўрин тутати. Бу шда ш омил куёшдан ер сиртига етиб келадиган шшаци ёруғлик миқдоридир. Ер юзида океан ва қуруқ-ларнинг тақсимланиши, жойнинг географик ўрни, шифефи, шш нурларининг Ер сиртидан қайтиши кўрсат-кичлари, атмосфера таркиби ва циркуляцияси, денгиз шшларабилар.

Ер шари иклимини гурухлаштиришда турлича ёндашувлар мавжуд. Булар орасида Б.П.Алисов томонидан 1930 йилларда ишлаб чиқилган генетик классификация купчиликка маъқул бўлди. Бу классификацияда йил давомида ёки иссиқ ва совуқ даврларда ҳукмронлик қиладиган ҳаво массалари типлари асос қилиб олинган. У географик кенгликлар бўйлаб ҳукмронлик қиладиган еттита ҳаво массаларини (экваториал, 2 та тропик, 2 та муътадил ва арктика, антарктика) ажратади. Шу асосда 4 асосий (экваториал, тропик, муътадил, арктика-антарктика) ва 3 та уткинчи-оралик (субэкваториал, субтропик, субарктика-субантарктика) иқлимий минтақаларини ажратади (Хромов, Мамонтова, 1974, 202-бет). Юқорида қайд қилинган ҳаво массаларининг шаклланишида Ер юзида радиация баланси, ҳаво ҳарорати ва намликнинг кутблардан экваторга томон узгариши асос қилиб олинган (Географич.словарь, 1988, 137-бет).

Ер юзасида қарор топган ушбу иқлимий шароит XX асрнинг урталарига келиб кучли антропоген таъсирга, кучга дуч келди. Яъни аҳоли сонининг кўпайиши, табиий ресурсларга бўлган талабнинг-бетухтов ортиб бориши ва ниҳоят фан ва техника билан қуролланган инсоннинг табиатга таъсир кучининг ортиб бориши Ер шари иқлимининг узгаришига олиб келди.

Бу жараёни куйидаги далиллар билан асослаш мумкин:

- атмосферанинг кимёвий, физик таркибига антропоген фаолият таъсирининг ортиб бораётганлиги, озон қатламини емирувчи фреон газларини ҳамда карбонат ангидрид ва бошқа иссиқхона эффекти ҳосил қилувчи газларни ва аэрозолларни чиқариш, турли органик ёқилғиларни ёқиш ва энергия сарфлаш орқали атмосфера ҳароратига кўрсатилаётган таъсирнинг ортиб бораётганлиги;

лим давридир. Унинг фикрича, бу икки “фасллар” ўртасида 100-300 йиллик оралик давр кузатилади (Жекулин, 1989).

Ер тарихида рўй берган иқлимий ўзгаришлар палео-иқлимшунослик фани вакиллари томонидан ўрганилади. Бундан ташқари, бу соҳага тегишли палеогеоморфология, палеоботаника, палеозоология каби илмий йўналишлар ҳам мавжуд. Бу уринда геология фани алоҳида ўрин тутати.

Ер юзидида ҳукм сураётган ҳозирги иқлимий шароит асосан яқин ўтмишда, тўртламчи даврнинг қуйи, ўрта ва юқори қисмида рўй берган музланишлар давридан сўнг юзага келган. Ердаги ҳаётнинг асосий манбаи қуёш бўлса-да, атмосфера қобиғининг иқлим ҳосил қилувчи аҳамияти алоҳида ўрин тутати. Атмосфера таркибининг шаклланиши ва ўзгариши эса органик дунёнинг ривожланиши жараёни билан бевосита боғлиқ. Академик И.В.Вернадский таъбири билан айтганда, у органик дунёнинг тараққиёти ҳосиласидир. Атмосфера Ер сайёрасини ўраб турган “чопон” дир. У Ернинг ҳаддан ташқари исиб ва совиб кетишидан сақлайди. Атмосфера бўлмаса, Ерда ҳаёт бўлмас эди. Иқлимшуносларнинг ҳисоблашларига қўра, атмосферада карбонат ангидрид гази бўлмаганда ҳарорат 6°C га, сув буглари бўлмаганда эса ер сиртидаги ҳарорат 25°C га пасайган бўлур эди (Ососкова ва бошқ., 2005, 7-бет).

Олимлар иқлим ҳосил қилувчи табиий омилларни уч гуруҳга – астрономик, географик ва циркуляцион омилларга ажратадилар. Бу омиллар қандай гуруҳланмасин, Ер иқлимнинг шаклланишида қуйидагилар асосий ўрин тутати. Бу борада бош омил қуёшдан ер сиртига етиб келадиган радиация ва ёруғлик миқдоридир. Ер юзидида океан ва қуруқликларнинг тақсимланиши, жойнинг географик ўрни, рельефи, қуёш нурларининг Ер сиртидан қайтиши кўрсаткичлари, атмосфера таркиби ва циркуляцияси, денгиз оқимлари кабилар.

Ер шари иклимини гуруҳлаштиришда турлича ёндашувлар мавжуд. Булар орасида Б.П.Алисов томонидан 1930 йилларда ишлаб чиқилган генетик классификация купчиликка маъқул бўлди. Бу классификацияда йил давомида ёки иссиқ ва совуқ даврларда ҳукмронлик қиладиган ҳаво массалари типлари асос қилиб олинган. У географик кенгликлар бўйлаб ҳукмронлик қиладиган етти та ҳаво массаларини (экваториал, 2 та тропик, 2 та муътадил ва арктика, антарктика) ажратади. Шу асосда 4 асосий (экваториал, тропик, муътадил, арктика-антарктика) ва 3 та уткинчи-оралик (субэкваториал, субтропик, субарктика-субантарктика) иқлимий минтақаларини ажратади (Хромов, Мамонтова, 1974, 202-бет). Юқорида қайд қилинган ҳаво массаларининг шаклланишида Ер юзида радиация баланси, ҳаво ҳарорати ва намликнинг кутблардан экваторга томон ўзгариши асос қилиб олинган (Географич.словарь, 1988, 137-бет).

Ер юзасида қарор топган ушбу иқлимий шароит XX асрнинг урталарига келиб кучли антропоген таъсирга, кучга дуч келди. Яъни аҳоли сонининг купайиши, табиий ресурсларга бўлган талабнинг-бетўхтов ортиб бориши ва нўхоят фан ва техника билан қуролланган инсоннинг табиатга таъсир кучининг ортиб бориши Ер шари иқлимининг ўзгаришига олиб келди.

Бу жараёни куйидаги далиллар билан асослаш мумкин:

- атмосферанинг кимёвий, физик таркибига антропоген фаолият таъсирининг ортиб бораётганлиги, озон қатламини емирувчи фреон газларини ҳамда карбонат ангидрид ва бошқа иссиқхона эффекти ҳосил қилувчи газларни ва аэрозолларни чиқариш, турли органик ёқилғиларни ёқиш ва энергия сарфлаш орқали атмосфера ҳароратига курсатилаётган таъсирнинг ортиб бораётганлиги;

- табиий ресурсларнинг жадал суръатлар билан ўзлаштирилиши (ер, сув, ўрмон, тоғ-кон) туфайли Ер сирти альбедосининг ўзгарганлиги;

- дунё океани сатҳининг кўтарилиши ва суви таркибининг ифлосланиши туфайли атмосфера – океан – қуруқлик тизимида кечадиган ҳаво, сув алмашинувига салбий таъсир кўрсатиш;

- ер юзида содир бўлаётган этник низолар, давлатлараро келишмовчилик, урушлар, халқаро терроризм, табиий ва индустриал ҳалокатларнинг жадал тус олаётганлиги;

- антропоген таъсир туфайли Ер юзида модда, энергия алмашинуви туфайли табиий, иқтисодий-ижтимоий жараёнлар шиддатининг ортаётганлиги;

- ҳаво транспорти ва яқин космосни ўзлаштириш туфайли атмосферага антропоген таъсир юкининг кўпайиб бораётганлиги ва бошқалар.

Иқлимшуносларнинг маълумотига кўра, юқорида қайд қилинган жараёнлар туфайли глобал иқлим исиши кузатилмоқда. Бунинг асосий сабаби ер юзасидан чиқадиغان узун тўлқинли радиацияни ютиб, атмосферада иссиқхона эффекти ҳосил қилаётган газлардир. Шу тоифага кирувчи газлар “иссиқхона газлари” дейилади. Бу жараённинг моҳияти қуйидагича: қуёшдан келадиغان радиациянинг бир қисми (30%) атмосфера туфайли (асосан булутлар орқали) космосга қайтарилади. Тахминан 15% эса атмосферада ютилади. Қолган энергия атмосферадан утиб, Ер-бетига етиб келади ва уни иситади. Ер эса ўз навбатида атмосфера орқали узун тўлқинли инфракизил нурларни коинотга қайтаради. Ушбу нурларнинг бир қисми коинотга чиқиб кетиш ўрнига иссиқхона газлари томонидан ютилади ва шу асосда атмосфера меъёридан ортиқроқ қизийди ва ниҳоят Ер иқлимига таъсир кўрсатадиган иссиқхона қатлами ҳосил

килади. Иссиқхона ҳосил қиладиган газларнинг атмосферада ортиши эса, юқорида қайд қилинганидек, инсоннинг ер юзидаги фаолияти билан боғлиқ. Бундай газлар асосан олтита. Энг асосийси карбонат ангидрид газидир (CO_2). Улар тоифасига яна метан (CH_4), азот оксиди (N_2O), перфторуглерод (PFCs), гидрофторуглеродлар (HFCs) ва олтингугурт гексафториди (SF_6) киради.

Қайд қилиш жоизки, инсониятнинг энергетик қуролланиш даражаси паст бўлган тарихий даврларда унинг глобал иқлимга таъсири сезиларли бўлмаган. Аммо XX асрнинг урталарига келиб, тобора кудратли кучга айланиб бораётган антропоген фаолиятнинг дунё иқлимига курсатаётган салбий таъсири сезиларли бўлиб қолди. Иқлимшуносларнинг маълумотларига кўра, кейинги 100 йил давомида Ер шарида ҳаво ҳарорати $0,6^\circ\text{C}$ кутарилган бўлса, бу кўрсаткич Европа қитъаси бўйича $1,2^\circ\text{C}$ ни ташкил қилган (ҳозирги даврда Ер сиртида уртача глобал ҳарорат $+15^\circ\text{C}$ га тенг). Дунё океани ва денгизларида сув сатҳи 10-20 см га кутарилган. Агар тегишли чора-тадбирлар кўрилмаса, келгуси юз йилликнинг ҳар ун йиллигида глобал ҳарорат $0,3^\circ\text{C}$ га ортади. Иқлимнинг исиши кутблардаги музликларнинг эришига ва Дунё океани сатҳининг 2030 йилга бориб 20 см га, XXI аср охирига бориб эса 65 см га кутарилиши рўй беради (Ососкова ва бошқалар, 2005, 25-бет).

Глобал иқлим ўзгаришининг фойдали оқибатларидан кўра салбий зарарлари, айниқса, қирғоқбўйи мамлакатлари ҳамда қирғоқчил иқлим минтақаларда тобора яққол намоён бўлмоқда. Ушбу глобал салбий жараёнлар 1960 йиллар охирида иқлимшунос ва дунё муаммолари билан шуғullanувчи олимлар эътиборига тушди ва ушбу муаммоларни ҳал этиш йулидаги ҳаракатларга раҳбарлик қилишни БМТ ўз зиммасига олди.

Иқлимнинг исиши 1972 йилда давлатлар раҳбарларининг табиат муҳофазасига бағишланган Стокгольм Декларациясида ўз ифодасини топди. 1979 йилда бўлиб ўтган биринчи Жаҳон иқлим конференциясида эса антропоген иқлим ўзгаришларидан жаҳон ҳамжамиятини огоҳлантирувчи Декларация қабул қилинади. 1980-1990 йилларда ўшбу мавзуга бағишланган бир неча Халқаро анжуманлар бўлиб ўтди. 1988 йилда иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро экспертлар гуруҳи (МГЭИК ООН) таъсис этилди. Ўшбу ташкилот 1990 йилда ўзининг иқлим ўзгаришини баҳоловчи илк маърузасини тақдим этди. Экспертлар ҳулоасасига кўра, керакли чора-тадбирлар қўрилмаса, келгуси 100 йил давомида ҳар 10 йилликда глобал ҳарорат ўртача $0,3^{\circ}\text{C}$ кўтарилади. Иқлим ўзгариши борасидаги тадбирларнинг давоми сифатида 1992 йилда Рио-де-Жанейрода ўтказилган Жаҳон саммитида БМТнинг Доиравий Конвенцияси қабул қилинди. Бу ҳужжат 1994 йил 21 март кuni кучга кирди. Бугунги кунда 189 мамлакат Конвенция Томонлари (аъзолари) ҳисобланади. Анжуманда иқлим ўзгариши билан боғлиқ муаммолар қаторида атмосферада иссиқлик эффекти ҳосил қилувчи "иссиқхона газлари"ни ҳавога чиқаришни чеклашга тегишли ҳуқуқий, дастурий ҳужжат қабул қилинди. БМТнинг ўшбу Доиравий Конвенциясини амалга ошириш жараёнларини баҳоловчи ва навбатдаги тадбирларни белгиловчи бир неча халқаро анжуманлар ўтказилди.

Бу борада 1997 йилда имзоланган ва 2005 йилнинг 16 февраль кuni кучга кирган Киото (Япония) Протоколи алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Ўшбу анжуманда, аввалгилардан фаркли ўлароқ, ривожланган мамлакатлар учун иссиқхона газларини атмосферага чиқаришни қисқартирилган ҳажмлари белгиланди. Музокаралар натижасида 2008-2012 йиллар давомида иссиқхона газларини 1990 йилга

нисбатан Европа Иттифоки мамлакатларида 8% га, АҚШ – 7% ва Японияда 6% га қисқартириш мажбурияти юкланди. Бошқа ривожланган давлатлар учун ҳам энг юқори “чегаралар” белгиланди (Иқлим ўзгариши тўғрисида ... 1999, 32-бет).

Ўзбекистон Республикаси аниқ мажбуриятлар олган мамлакатлар қаторига кирмаса-да, унга АҚШ томонидан билдирилган “улушлар савдоси”га тегишли таклифлар (чиқиндилар квотаси савдоси) аҳамиятлидир. Ушбу таклиф буйича ривожланган мамлакатлар ўз мажбуриятларидан ортик атмосферага чиқарган газлари учун, эмиссия даражаси кам бўлган мамлакатлардан уларнинг улушларини сотиб олишлари мумкин. У пул эквивалентини тўлаш ёки янги технологияларни бериш, ёхуд маблағ билан таъминлаш орқали амалга оширилиши мумкин. Айни даврда Томонлар (мамлакатлар) Киото Протоколи мажбуриятларини бажариш мақсадида ўзларининг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятига мос ҳолда тузилган миллий дастурларига эга.

Киото Протоколи инсониятнинг иссиқхона эффектини ҳосил қилувчи газ чиқиндиларини ўсишига қарши кураш борасидаги биринчи амалий қадамидир.

Ўзбекистоннинг глобал иқлим иссиқхона муаммосига муносабати

Истиқлол туфайли Ўзбекистон БМТнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди ва у Инсоният тақдири ва келажаги ҳамда табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган Халқаро ҳамкорликни узлуксиз қўллаб-қувватлаб келмоқда. БМТнинг Доиравий Конвенцияси (РКИК ООН) 1993 йилнинг июнь ойида Ўзбекистон ҳукумати томонидан ратификация қилинди. Уни ўрганиш ва ечимини топишга умумдавлат мақоми берилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология хизмати маркази

Ўзбекистонда РКИК ООН мажбуриятларини бажаришга масъул ташкилот деб белгиланди. Уни амалга оширишда қатнашувчи 34 та муассасалар ва уларнинг ишини мувофиқлаштирувчи котибият таъсис этилди (1995 йилда Миллий вакил қилиб Ўзгидромет бошлиғи В.Е.Чуб тайинланган). 1999 йилда БМТнинг иқлим ўзгариши Доиравий Конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг биринчи миллий ахбороти тақдим этилди (2008, 137-бет). Ўзбекистон бўйича 1933-2007 йиллар учун ҳаво ҳароратининг ўртача йиллик ўзгаришлари таҳлил қилинганда, унинг ҳар 10 йилда 0,2°C га ортиб бораётганлиги маълум бўлди. Бу шимолий ярим шар бўйича ҳаво исишининг ўртача суръатидан 40% га ортиқдир. Исиш оқибатида Орол денгизи ҳавзасида жойлашган тоғлардаги қор ва музлик майдонлари 1/3 дан ортиққа қисқарган. Минтақада йиллараро иқлимнинг барқарор исиш йўналиши (тренд) кузатилмоқда. Стандартлаштирилган ёғингарчиликлар индексининг (таянч деб олинган 1961-1990 йилларга нисбатан фоиз ҳисобида) ўзгариши ҳам исиш негизида атмосфера ёғинларининг нисбатан купайиши кузатилмоқда ("Географик башорат ва амалиёт" мавзусига қаранг). Киото Протоколи мажбуриятларини бажариш бўйича республикада эътиборли ишлар амалга оширилмоқда. Бевосита иссиқхона газлари ҳисобланган (метандан ташқари) карбонат ангидриди (CO_2) ва азот (закиси бижитқиси)ни атмосферага чиқаришни (1990-2005 йиллар давомида) камайтиришга эришилди.

Иқлимнинг исиши сув ресурсларининг сув-бетидан буғланиши ҳисобига 10-15%га, транспирация туфайли эса 10-20% га камайишига олиб келади. Йиллик ҳароратлар йиғиндиси 5-10% га ортади, совуқ даврнинг давомийлиги 5-15 кунга қисқаради. Бу эса қишлоқ хўжалиги экинларини

етиштиришда агроиклимий шароитларининг узгаришига олиб келади (Миллий маъруза ... 2008, 34-бет).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 10 апрель куни "Киото Протоколи тоза тараққиёт механизми доирасида инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш ва амалга ошириш тартиби ҳақидаги Низомни тасдиқлаш туғрисида"ги қарори глобал иқлим исишини юмшатиш ва унга мослашиш йўлидаги вазифаларни белгилаб берди. Иқлим исишининг экологик, ижтимоий-иқтисодий оқибатлари жуда мураккаб ва кўп қирралидир. Уни узлуксиз урганиш ва унга мослашиш стратегияси асосида иш қуриш мақсадга мувофиқ.

Иқлим исиши, яъни ҳаво ҳароратининг глобал ортиши муаммосини бартараф қилиш жуда мураккаб вазифадир. Чунки бу муаммо ҳам "табиат-инсон-жамият" муносабатларига, яъни бу учликнинг мувозанатда, уйғун ривожланишига бориб тақалади. Ушбу мувозанат йўллари топиш ва уни сақлаш учун қуйидаги амалий чора-тадбирларни амалга ошириш лозим:

- иқлим узгариши муаммоси мазмун-моҳиятини чуқур англаш, Ер шари аҳолиси, давлатлар, халқаро ташкилотларнинг ҳамкорлигига эришиш;

- иссиқхона ҳосил қилувчи газлар эмиссиясини (атмосферага чиқишини) камайтириш имкониятини берадиган янги технологияларга ўтиш;

- имкон даражасида шамол, сув, қуёш энергияси каби экологик жихатдан тоза, тикланадиган энергия манбаларидан самарали фойдаланиш;

- экинзорлардан, айниқса, шолিপоялардан метаннинг ажралиб чиқишини камайтирадиган технология ва услуларга эришиш;

- чорвачиликда, уларнинг сонини эмас, балки метан эмиссиясини камайтириш йулларидан бири булган ҳар бош чорванинг маҳсулдорлигини оширишга эришиш;

- уй-жой ва капитал қурилиш биноларини иситишда тежамкор, экологик талабларга жавоб берадиган усулларни жорий этиш;

- технологик ва транспорт ҳалокатлари ҳамда ёнғин офати хавфсизлиги чора-тадбирларини кучайтириш;

- халқ оммаси орасида иқлим ўзгариши туғрисида тарғибот ишларини узлуксиз олиб бориш;

- ҳар бир инсонда “сайёрамиз-умумий уйимиз” туйғуси ва масъулиятини ҳис қилишга лойиқ маданиятни шакллантириш. Чунки табиат ва жамият муносабатларини мувофиқлаштиришда Инсон шахсияти ҳал қилувчи ўрин тутadi;

- уй-рузғор ва ишлаб чиқариш тармоқларидаги чиқиндиларни оқилona бартараф қилиш технологиясини такомиллаштириш;

- иқлим исиши индикаторлари ва оқибатларини ҳудудлар доирасида ўрганиш ва уни бартараф қилишнинг географик асосларини излаш ва ушбу мавзудаги муаммоларни тарғибот қилиш.

Чўлланиш муаммосининг мазмун-моҳияти

Чўлланиш ҳам глобал мақомга эга бўлган муаммолардан бири бўлиб, экологик муаммолар тоифасига кирадиган табиат ва инсон ўртасидаги муносабатларнинг бузилиши оқибатидир. Муаммонинг халқаро жамоатчилик эътиборига тушишига асосий сабаб Африкадаги Саҳрои Кабир чулининг жанубий чегарасида жойлашган Сахель зонасида рўй берган сурункали курғоқчилик ва унинг фожеали оқибатларидир.

Таниқли француз олими О.Шевалье 1900 йилда дунёда энг катта ҳисобланган Саҳрои Кабир (майдони 7 млн.км²)

чўлининг жанубида жойлашган Атлантика океанидан Қизил денгиз ва Ҳинд океани соҳилларигача бир неча минг км чўзилган ва кенглиги 150 км атрофида бўлган йулакни "Сахель" деб атайдилар. Бу атама арабча "чегара зонаси", "чеккаси" маъносини билдиради. Сахель ярим қурғоқчил саваннадан иборат бўлиб, қумли, тошлоқли ерлардир. Ушбу ҳудуд ундан ортиқ (Сенегал, Мавритания, Мали, Чад, Нигер, Буркина-Фасо, Гана, Нигерия, Марказий Африка Республикаси, Судан, Эфиопия, Сомали, Кения) давлатларига тегишли бўлиб, асосий халқ бўлган туареглар утروق ва қучманчи чорвачилик билан шуғулланади. Мазкур Судан-Сахель зонасида 1964, 1968, 1970-1972 йилларда рўй берган сурункали қурғоқчилик туфайли Сахрои Кабир чўлининг чегараси 1965 йилдан сўнгги 10 йиллик давомида ҳар йили ўртача 9 км жанубга сурилган (Зонн, Орловский, 1984, 81-бет). Кейинги 1968-1973 йилларда рўй берган "буюк қурғоқчилик" туфайли ушбу ўлканинг 250 млн. аҳолиси очлиқ, касаллик натижасида ҳалок бўлган, икки млн. бош чорва қирилиб кетган.

Чўлланиш жараёни Ер юзидаги қуруқликнинг 30%га яқин майдонини эгаллаб турган арид (қурғоқчил) иқлимли ҳудудлар учун хосдир. Чўлланиш баъзан ярим нам иқлимли жойларда ҳам кузатилади. Қурғоқчилик эса чўлланиш жараёнининг "ҳамиртуруши" дир. X-XVIII асрлар давомида Россияда 40 марта қурғоқчилик содир бўлган, XIX асрда эса 9 марта. Ҳозирги даврда ўрмон-дашт ва дашт зоналарида ҳам ҳар 3-4 йилда ушбу зарарли офат такрорланмоқда.

"Чўлланиш" атамаси Африканинг нам тропик ўрмонларини ўрганган француз геоботаниги А.Обревиль томонидан 1949 йилда фанга киритилган. Чўлланиш атамасининг мазмун-моҳияти ҳақида турлича талқинлар мавжуд. Лекин қўпчилик олимлар чўлланишни ландшафтларнинг (эко-тизимларнинг) камбағаллашуви, яъни уларнинг биологик

махсулдорлигининг пасайиши (камбағаллашуви), деб эътироф қиладилар. Чулланиш жараёнида тупроқларнинг шўрланиш даражаси ортади, шамол, сув эрозияси кучаяди, атмосферанинг таркиби чанг-тузон аэрозоллари билан ифлосланади, экологик муҳит сифати пасаяди ва ниҳоят жуда катта ижтимоий-иқтисодий, маънавий зарарларга олиб келади. Чулланишга олиб келадиган сабаблар жуда кўп, улар икки гуруҳга мансуб омиллардан, яъни табиий ва инсоннинг табиатга кўрсатаётган таъсир кучидан иборат.

Табиий омиллар ичида иқлим етакчи аҳамиятга эга (Иқлим ўзгариши тўғрисида, 1999, 19-бет). Айниқса, арид иқлимли (чўл ва чала чўл зоналар) ерлар чулланиш учоғи ҳисобланади. Чунки чўл ландшафтларининг барқарорлиги кучсиз бўлади. Яъни улар қурғоқчилик билан боғлиқ ташқи таъсирларга чидамсиз бўлади ва тез ўзгаради.

Арид - латинча "arid" – қуруқ, қурғоқчил маъносига эга. Шундан келиб чиқиб, экстраарид - ўта арид, семиарид – латинча "semi" – ярим арид, гумид – латинча "humidus" – нам, суб гумид – "суб" – "ёни" маъносига эга. Аниқроқ қилиб айтганда, ландшафтларнинг барқарорлиги уларнинг биоиклимий (қурғоқчилик) даражасига боғлиқ бўлади, яъни табиий намланиш ортган сари уларнинг барқарорлик даражаси ортиб боради (5-жадвал).

5-жадвал

Биоиклимий (арид) зоналарнинг қурғоқчилик даражаси (Зонн, Орловский, 1984.)

Биоиклимий зоналар	Йиллик атмосфера ёгинлари миқдори, мм	Намланиш коэффициенти
Экстраарид	< 100	< 0,03
Арид	100 – 200	0,03 – 0,20
Семиарид (ярим арид)	200 – 400	0,20 – 0,50
Субгумид (намлик етишмайдиган ҳудудлар)	400 – 800	0,50 – 0,75

Ушбу жадвалга кура, Ўрта Осиё чуллари арид зонага киради. Лекин Газли – Урганч (Туямуйин) халқаси доирасида жойлашган чуллар нисбатан кургокчил. Мазкур ерларни ярим экстраарид биоиклимий зонага тегишли деб хисоблаш лозим. Чунки ушбу ландшафтларда уртача йиллик ёгинлар микдори 100 мм дан ҳам кам.

Чулланиш жараёни глобал табиий, ижтимоий-иктисодий муаммо сифатида БМТнинг 1974 йилда булиб утган XXIX Бош Ассамблеясида тилга олинган ва бу борада махсус кенгаш утказишга қарор қилинган. Ниҳоят, уч йил давом этган тайёргарликдан сунг, Кениянинг Найроби шаҳрида 1977 йилнинг 29 августида иш бошлаган БМТ Конференциясида чулланиш муаммоси муҳокама этилди. Ушбу нуфузли анжуман 20 кун давом этиб, унда жаҳоннинг 100 та давлати ва 50 дан ортик Халқаро ташкилотлардан 1500 дан ортик делегатлар қатнашади. Ушбу анжуманда собиқ Иттифок чулшунос олимларидан И.П.Герасимов, А.Г.Бабаев, В.А.Ковда, Б.Г.Розанов, Т.Н.Нечаева, М.П.Петров, В.Н.Кунинлар фаол иштирок этганлар. Анжуманда инсоннинг самарасиз хужалик фаолияти туфайли содир булаётган инқирознинг олдини олиш, яъни табиатни асраб-авайлаш зарурлиги дунё ҳамжамиятининг вазифаси деб белгиланди ва “Чулланишга қарши кураш Режаси” қабул қилинди. Ушбу режа тарафдор мамлакатлар ва халқаро илмий жамоатчилик учун дастури амал вазифасини бажариб келди. БМТ раҳнамолигида ушбу мавзу буйича бир неча Халқаро ва минтакавий анжуманлар булиб утди.

БМТнинг Бош Ассамблеясида 1992 йилда Ҳукуматлараро Қумита тузилди (бош қароргоҳи Женевада). Чулланиш муаммоси БМТнинг 1994 йилнинг 14-15 октябрида Париж шаҳрида булиб утган конференциясида қайта кўриб чиқилди ва бу борадаги камчиликларни хисобга олган ҳолда янги дастур – “Чулланишга қарши кураш Конвенция” си

қабул қилинди. Ҳозирги кунда бу Конвенция 100 дан ортик давлатлар томонидан қабул қилинди ва кўпгина давлатлар олинган мажбуриятларини бажариб келмоқдалар. Қайд қилиш жоизки, собиқ Иттифокда ва Урта Осиёда чўлланишга қарши кураш, яъни унинг ташкилий ва бевосита амалиёти билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда Туркменистон Фанлар Академияси ҳузуридаги Чўллар институти жамоасининг ўрни бекиёс бўлди. Бу институт 1962 йилда ташкил этилган. Мазкур илмий марказга 1967 йилдан бошлаб собиқ Иттифок ҳудудидаги қурғоқчил (арид) ҳудудларнинг табиий ресурсларини ўрганиш ва улардан самарали фойдаланиш бўйича фаолият кўрсатаётган илмий жамоалар ишини мувофиқлаштириш ҳуқуқи берилди. Институт ҳузурида "Урта Осиё ва Қозоғистон чўл ҳудудларини ўрганиш ва ўзлаштириш" муаммолари бўйича Илмий кенгаш ташкил қилинди. 1967 йилдан бошлаб ҳар йили 6 март "Чўлларни ўзлаштириш муаммолари" номли Халқаро илмий-амалий журнални чоп этиш йўлга қўйилди. Ушбу журнални чўлланишга қарши кураш, чўлшунослик илми ва чўл зонаси табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни асраб-авайлашнинг жарчиси деб баҳолаш лозим. Муаллиф сифатида мен ушбу институтнинг аспирантурасида ўқиганлигимдан фахрланаман.

Чўллар институти ҳузурида 1978-1992 йилларда Халқаро мақомга эга бўлган "Чўлланишга қарши кураш бўйича ўқув курслари" ташкил қилинди. Ўқув дарслари "кучма қумларни мустаҳкамлаш" ва "шўрланган суғориладиган ерлар мелиорацияси" муаммолари бўйича олиб борилди. Ушбу йиллар давомида 3 та Халқаро симпозиум, 40 та ўқув курслари, семинарлар, маърифий сафарлар, 10 та маслаҳат берувчи, баҳоловчи учрашувлар ўтказилган. Ушбу тадбирларда 81 мамлакатдан 700 дан ортик мутахассисларнинг иштироки таъминланган. 1984 йилда Чўллар институти

арид ўлкаларни ўрганиш, чулланишга қарши кураш усуллари ишлаб чиқилганлиги, ривожланаётган мамлакатлар учун мутахассислар тайёрлаб берганлиги учун БМТнинг атроф-муҳит Дастури (ЮНЕП) ташкилотининг кумуш медали билан мукофотланган (Бабаев, 1995).

Чўллар институти жамоаси томонидан 1992 йилда "Орол ҳавзасидаги ерларнинг антропоген таъсир туфайли камбағаллашуви" картаси ишлаб чиқилди (масштаб 1:2500000). Мазкур ишланманинг изохига бағишланган рисолада чулланиш даражаси (кучсиз, муътадил, кучли), ўсимликлар қопламининг камайиши, кумли чўллардаги дефляция, сув эрозияси, Орол денгизининг куриши туфайли тупроқларни шурланиши, суғориладиган ерларда шурланиш, техноген чулланиш ва яйловларнинг ботқоқланиши бўйича баҳолаш мезонлари ўз аксини топган. Бундан ташқари Қозоғистон, Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон, Ўзбекистон Республикалари ва нихоят Орол ҳавзаси бўйича антропоген таъсир туфайли инқирозга юз тутган ерлар майдони, чулланиш типлари таркиби аниқланган. Ушбу услубий ишланма минтақаларда чулланиш жараёнларини ўрганиш ва уларни баҳолаш учун дастури амал вазифасини утаб келмоқда.

Кўп йиллик тадқиқотлар натижасида чулланишнинг 45 сабаби аинқланган бўлиб, улардан 13% табиий, 87% эса антропоген фаолият билан боғлиқдир (Бабаев, 1991). Аммо иқлимнинг глобал исиши хуруж қилаётган ҳозирги даврда чулланишга сабаб бўладиган омиллар кўлами ва нисбатини янада ойдинлаштириш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистонда чулланиш ва унга қарши кураш

Ўзбекистон Республикаси Ўрта Осиё ўлкасининг марказий қисмида жойлашган, қурғоқчил иқлими давлатлардан бири. Унинг 75% дан иборат текислик қисми чўл ва чала чўлли ерлардан иборат. Чулланиш жараёни айнан ушбу

худудлар учун хос. Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси БМТнинг чулланишга қарши кураш ҳаракатларини дастлабки кунларданоқ қўллаб-қувватлаб келмоқда. Ўзбекистонлик чулшунос олимлар, айниқса, Ўзбекистон ФА ҳузуридаги география бўлими (ҳозир у Сейсмология илмий-текшириш институти ҳузурида) А.А.Рафиқов раҳбарлигидаги олимлар гуруҳи бу муаммони урганишга биринчилар қаторида киришдилар. Чулланишга бағишланган изланишлар натижасида 1988 йилда “Ўзбекистонда чулланиш ва унга қарши кураш” монографияси “Фан” нашриётида рус тилида чоп эттирилди. Шу билан бирга, “Ўзбекистоннинг қургўкчил зонасида чулланиш хавфи” карта-чизмаси яратилди (масштаб 1:500 000). Ўзбекистонда 1980-1990 йилларда чулланиш билан боғлиқ илмий тадқиқотларнинг аксарияти Орол денгизи муаммоларига қаратилган эди.

Чулланиш жараёнига қарши кураш республикамиз тараққиёти учун зарурлигини инобатга олиб, БМТнинг “Чулланиш ва қургўкчиликка қарши кураш Конвенцияси” 1995 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Республикаси Парламенти томонидан қабул қилинди ва ижрочи ташкилот сифатида Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Бош Гидрометеорология маркази масъул ташкилот деб белгиланди. Ушбу ташкилот жамоаси ва республиканинг мутахассис олимлари иштирокида 1999 йилда “Ўзбекистон Республикасида чулланишга қарши кураш Миллий Дастури” (130-бет) ишлаб чиқилди. Ушбу Дастурни тайёрлашда географ олимлардан А.А.Рафиқов, И.Қ.Назаровлар фаол иштирок этганлар. Уни бажариш мақсадида илмий-тадқиқот ишлари ва уларнинг яқунлари ҳамда бажарилиши лозим бўлган вазифаларга бағишланган учрашув, семинарлар, ҳатто Халқаро илмий конференциялар утказилиб келинмоқда. Чулланишга бағишланган Халқаро анжуманлардан бири 2000 йилнинг 16-18 октябрида Самарқанд шаҳрида “Арил

зоналарида чулланиш муаммолари” мавзусида булиб утди. Профессор Л.А.Алибеков ташаббуси билан утказилган ушбу анжуманда АҚШ, Польша, Россия, Арманистон, Туркманистон, Қозоғистон, Тожикистон ҳамда узбекистонлик чулшунос олимларнинг 107 маърузаси тингланди ва мавзуга тегишли булғуси режалар белгилаб олинди. Узбекистонда чулланиш жараёнлари билан боглиқ вазият Туркманистонлик олимларнинг маълумотларига кура куйидаги курсаткичларга эга:

6-жадвал

Узбекистонда чулланишга чалинган ер майдонларининг тақсимланиши (км² ва фоизда)

Т/р	Чулланиш (деградация) типлари	Чулланиш синфлари			Жами
		Кучсиз	Уртача	Кучли	
Фойдаланилаётган ёки фойдаланишга яроқли ерлар					
1	Усимлик қопламининг чулланишга учраганилиги	<u>132475</u> 37,4	<u>93370</u> 26,4	<u>16635</u> 4,4	<u>241480</u> 68,2
2	Дефляция	<u>3955</u> 1,1	-	-	<u>3955</u> 1,1
3	Сув эрозияси	<u>9825</u> 2,8	<u>325</u> 0,1	-	<u>10150</u> 2,9
4	Сугориладиган ерларнинг шурланиши	-	<u>65745</u> 18,5	-	<u>65745</u> 18,5
5	Орол денгизи сатҳининг пасайиши туфайли шурланиш	<u>6115</u> 1,7	<u>2140</u> 0,6	<u>14895</u> 4,2	<u>32150</u> 6,5
6	Техноген чулланиш	-	-	<u>9975</u> 2,8	<u>9975</u> 2,8
	Жами	<u>152370</u> 43,0	<u>161680</u> 45,6	<u>40508</u> 11,4	<u>354455</u> 100
	Кучма қумлар				3635
	Шурхоқлар				3330
	Сувли майдонлар				27810
	Туб жинслар чиқиб ётган юзалар				16615
	Жами				51390
	Ўзбекистон бўйича ҳаммаси				405845

Манба: Пояснительная записка к карте антропогенной деградации земель в бассейне Аральского моря. Ашгабат, 1993, 87 стр.

Жадвалда чулланишнинг 6 та типи буйича, чулланиш даражалари ифодаланган. Келтирилган маълумотларга кура, республикада фойдаланилаётган ва фойдаланишга ярокли ерларнинг 88,6 фоизи кучсиз ва муътадил даражада чулланишга чалинган. Чулланиш типлари буйича энг кучли индикатор усимликлар қоплами хисобланади, аниқроқ қилиб айтганда, республиканинг 68,2 фоиз майдонида усимликлар қоплами турли даражада чулланишга чалинган, яъни камбағаллашган. Ҳозирги даврда эса иқлим узгариши (исиши) ва антропоген юкни тобора ортиб бораётганлиги туфайли чулланиш жараёни жуда жиддий тусда хуруж қилмоқда. Унинг оқибатлари эса ландшафтлар биоресурслари ва уларнинг иқтисодий салоҳиятининг пасайишига экологик муҳит сифатининг, аҳолининг яшаш шароити ва саломатлигининг ёмонлашувига сабаб бўлмоқда.

Кайд қилиш жоизки, Республикада кейинги йилларда чулланишга бағишланган илмий изланишлар ва чулланишга қарши кураш чора-тадбирларининг шиддати бирмунча пасайди. Глобал иқлим узгаришлари содир бўлаётган ҳозирги даврда чулланиш ва унинг салбий оқибатларини бартараф қилишга бағишланган илмий изланишлар эндиликда устувор илмий вазифалардан бири бўлмоғи лозим.

Бугунги кунда чулланиш жараёнларини юмшатиш ва унга қарши кураш мақсадида биринчи навбатда қуйидаги илмий-амалий чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- шамол ва сув эрозиясига қарши кураш чора-тадбирларини такомиллаштириш;
- чул-воҳа, чул-яйлов зоналаридаги ерларнинг иккиламчи шўрланиш, кимёвий, бактериологик ифлосланишини бартараф қилиш;

- биологик жиҳатдан камбағал, бузилган, ташландик ерларни рекультивация қилиш;

- чўл-воҳа, чўл-яйлов зоналарида жойлашган аҳоли манзилгоҳларини маҳаллий табиий шароитни ҳисобга олган ҳолда ободонлаштириш ва кукаламзорлаштириш;

- кенг халқ оммасига, айниқса, маъмурий раҳбарлар, табиатдан фойдаланувчиларнинг экологик маданиятини юксалтиришга бағишланган чора-тадбирларни кучайтириб бориш зарур.

Илмий-назарий нуқтаи назардан чулланиш жараёнини ўрганиш бўйича қуйидаги вазифаларни амалга ошириш зарур:

- чулланиш жараёни мониторингини (космик ва ер усти минтақавий кузатув тизими асосида) олиб бориш ва унинг натижаларини инсбатга олган ҳолда иш юритиш;

- чулланишга қарши курашнинг қонуний-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш;

- чулланиш жараёнларининг маҳаллий, минтақавий ва дунёвий моҳияти ва оқибатларини илмий таҳлил қилиш, уларнинг картографик тасвирларини яратиш ва чулланишга қарши кураш бўйича хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқиш лозим.

Таянч тушунчалар:

Глобал муаммолар, иқлим, об-ҳаво, музланишлар, иқлимий омиллар, иқлимий даврилик, астрономик омил, ташқи геофизик омил, ички геофизик (циркуляцион) омил, генетик иқлимий классификация, экваториал, тропик, муътадил, арктика (антарктика) ҳаво массалари, узун тулқинли инфрақизил нурлар, "иссикхона" газлари, Стокгольм Декларацияси, Доиравий конвенция (1992), Киото Протоколи (2005), "улушлар савдоси" (чиқиндилар квотаси савдоси), Гидрометеорология маркази, ёгингарчиликлар индекси,

чўлланиш, Сахель зонаси, "буюк қурғоқчилик", биоиклимий зоналар, экстраарид, арид, семиарид (ярим арид), субгумид, "Чўлланишга қарши кураш Режаси" (1977), "Чўлланишга қарши кураш Конвенцияси" (1994), ЮНЕП, дефляция, иккиламчи шўрланиш, чўлланиш даражаси, сув эрозияси, чўлланиш омиллари, чўлланиш типлари, чўлланиш жараёнлари.

Назорат учун саволлар:

1. Нима учун иқлим ўзгариши глобал муаммо ҳисобланади?
2. Иқлимга таъсир этувчи омилларни изоҳланг.
3. Б.Б.Алисов томонидан тақлиф этилган иқлимнинг генетик классификацияси моҳиятини изоҳланг.
4. Иқлимнинг даврийлиги моҳиятини изоҳланг.
5. "Иссиқхона эффекти"нинг мазмун-моҳияти нима?
6. "Чиқиндилар квотаси савдоси" нима?
7. Киото Протоколининг мазмун-моҳияти нималардан иборат?
8. Иқлим ўзгаришлари оқибатларини изоҳланг.
9. Ўзбекистонда иқлим ўзгаришига қарши кураш.
10. Иқлим ўзгаришини юмшатиш борасидаги илмий-амалий вазифалар нималардан иборат?
11. Чўлланиш муаммосининг сабаблари ва дунё ҳамжамияти томонидан тан олинishi.
12. Судан –Сахель зонасининг моҳияти.
13. Биоиклимий зоналар ва уларнинг моҳияти.
14. "Чўлланишга қарши кураш Режаси" (1977).
15. "Чўлланишга қарши кураш Конвенцияси" (1994).
16. Чўлланиш типларини изоҳланг.
17. Ўзбекистонда чўлланишга қарши кураш.
18. Чўлланишга қарши кураш борасидаги вазифалар.

Адабиётлар:

1. Бабаев А.Г. Основные направления научных исследований аридной зоны СССР. Проблемы освоения пустынь. 1991, №3-4, стр. 5-15
2. Бабаев А.Г. Проблемы освоения пустынь. Ашгабат, "Ылым", 1995, 340 стр.
3. Бабаев А.Г., Зонн И.С. Международное сотрудничество СССР в области борьбы с опустыниванием. Ашгабат, 1989, 48 с.
4. Бабаев А.Г., Зонн И.С., Дроздов Н.Н., Фрейкин З.Г. Пустыни. Москва, Издательство "Мысль", 1986, 318 стр.
5. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши Рамкавий конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг биринчи Миллий ахбороти. Тошкент, 1999, 137-бет
6. Географический энциклопедический словарь. Москва, "Советская энциклопедия", 1988, 432 стр.
7. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1989, 272 стр.
8. Зонн И.С., Орловский Н.С. Опустынивание: стратегия борьбы. Ашгабат, "Ылым", 1984. 320 стр.
9. Иқлим ўзгариши тўғрисида нималарни биласиз? БМТнинг иқлим ўзгариши тўғрисидаги Тегравий Конвенциясини янги ўрганувчилар учун қўлланма (ўзбекчарусча). Алматы, 1999, 65-бет.
10. Иқлим ўзгариши ўзи нима: иқлим ўзгариши ҳақида БМТ Доиравий Конвенцияси ва унинг Киото протоколини ўрганишни бошловчилар учун қўлланма. Тошкент, 42 бет
11. Конвенция Организации Объединённых Наций по борьбе с опустыниванием в тех странах, которые испытывают серьёзную засуху и или опустынивание, особенно в Африке. Printed in Switzerland, 1995, 78 стр.
12. Материалы международной научной конференции "Проблемы опустынивания в аридных землях". Самарканд, 2000 (16-18 октябрь), 99 стр.
13. Назаров И.К. Тенденция антропогенного опустынивания в Юго-Западном Узбекистане. Материалы международной

научной конференции "Проблемы опустынивания в аридных зонах". Самарканд, 2000, стр. 75

14. Национальная программа действий по борьбе с опустыниванием в Республике Узбекистан. Ташкент, 1999, 130 с.

15. Опустынивание в Узбекистане и борьба с ним. Ташкент, "Фан", 1988, 156 стр.

16. Ососкова Т.А., Спекторман Т.Ю., Чуб В.Е. Изменение климата. Ташкент, 2005, 54 стр.

17. Ососкова Т.А., Хикматов Ф.Х., Чуб В.Е. Иқлим узгариши. Уқув қўлланма (ўзбекча-русча). Тошкент, 2003, 80-бет.

18. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. Тошкент, "Ўқитувчи", 1997, 112 бет.

19. Розанов Б.Г., Зонн И.С. План действий по борьбе с опустыниванием в СССР: оценка, мониторинг, предупреждение и борьбы с ним. Пробл. осв. пустынь, 1981, №6, стр. 22-30

20. Сойко Т.А. Международный симпозиум СССР/ЮНЕП и борьба с опустыниванием (Ташкент, 1981). Проблемы освоения пустынь, 1982, №3

21. Толба М. Опустынавание можно остановить. Проблемы освоения пустынь. Ашгабад, 1985, №3

22. Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш туғрисида миллий маъруза. Тошкент, Chinor ENK, 2008, 288-бет.

23. Харин Н.Г. и др. Методические основы изучения и картирования процессов опустынивания (на примере аридных территории Туркменистана). Ашгабад, "Ылым", 1983, 97 стр.

24. Харин Н.Г. и др. Пояснительная записка к карте антропогенной деградации земель в бассейне Аральского моря. Ашгабат, 1993, 86 стр.

25. Хромов С.П., Мамонтова Л.И. Метеорологический словарь, Ленинград, Гидрометеиздат, 1974, 568 стр.

26. Экологический обзор Узбекистана основанный на индикаторах. 2008, Ташкент, Mega Basim, 2008, 88 стр.

8-мавзу: АНТРОПОГЕН ЛАНДШАФТШУНОСЛИК ВА АМАЛИЁТ

Режа:

1. Табиат-инсон муносабатларининг тарихийлиги.
2. Антропоген ландшафтлар ва уларнинг табақаланиши.
3. Маданий ландшафтларни яратишнинг назарий асослари.
4. Маданий ландшафтлар яратишнинг асосий тамойиллари.
5. Маданий ландшафтлар келажақда.

Табиат-инсон муносабатлари география фанида ўзига хос, хусусий муаммолардан биридир. Одам биологик тур сифатида табиат ривожининг олий маҳсули бўлиб, 3-5 млн. йил муқаддам, ҳозирги физиологик ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлган одам зоти – *Homo sapiens* – ақли одам эса бундан 50-40 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган (Иб. Каримов, 2007, 20-бет).

Дастлабки даврларда инсон табиатга мослашув тамойили асосида яшаган бўлса, кейинги даврларда эса у ўзининг яшаши ва меҳнати учун қулай шароит, имконият яратишга интилиб келган. Инсон дастлаб термачилик билан шуғулланган, яъни ўзига керакли бўлган табиат неъматларидан баҳраманд бўлган бўлса, кейинчалик овчилик ва деҳқончилик юмушига ўтган. Ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш, ўсимликларнинг маданий турларини яратиш табиат ва инсон муносабатларининг дастлабки ютуқларидандир. Кундалик рўзгоримизда ишлатиладиган картошка, сабзи, пиёз, узум, олма, анор каби маданий ўсимликларнинг дастлабки ватанлари бор. Қайд қилиш жоизки, маданий ўсимликларни яратиш дастлаб иқлим жиҳатдан қулай бўлган минтақаларда рўй берган. Рус

олими академик Н.И.Вавилов (1887-1943) маданий усимликларнинг келиб чиқиши (яратилиши) марказлари, уларнинг географик тарқалиши тўғрисидаги таълимотни яратди. Бу марказлар еттита: Жанубий Осиё (Ҳиндистон, Ҳиндихитой яримороли); Шарқий Осиё (Шарқий Хитой, Корея); Жанубий-Ғарбий Осиё (Кавказорти, Туркия, Ўрта Осиёнинг жануби, Афғонистон); Ўрта денгиз бўйи; Абиссиния (Эфиопия, Яман), Марказий Америка (Панмасиз); Анд ёки Жанубий Америка (Чили, Перу, Колумбия). Юқорида қайд қилинган "Вавилов марказлари"ни табиат ва инсон муносабатларининг тўғри марказлари деб аташ мумкин. Чунки бу ерларда инсоннинг табиатга таъсири туфайли дастлабки маданий усимлик турлари ва маданий ландшафтлар яратилган.

Таниқли рус олими Ф.Н.Мильков (1990) инсоннинг географик қобикқа таъсири бундан 2,5-3,0 млн. йил муқаддам, балки ундан ҳам олдин бошланган, ақлли одамнинг пайдо бўлиши туфайли эса унинг табиатга таъсир кучининг ортганлиги туфайли антропоген босқичнинг бошланганлигини қайд қилади ва уни 4 даврга ажратади:

1. Энг қадимги давр узоқ давом этган бўлиб, 40-10 минг аввалги йилларни ўз ичига олади (қадимги тош даври). Инсон сунъий олов олишга эга бўлган, уй қуриш, дастлабки кийимларни тикишни билган. Овчилик равнақ топади. Ер юзид аҳолининг Австралия, Шимолий Америка, ҳатто Субарктика зоналаригача тарқалиши рўй беради. Ўрмонларнинг қуйдирилиши туфайли яланглик, ташландик ерлар кўлами ортади.

2. Қадимги давр мезолит, неолит ва бронза асрларига тўғри келади. Бу давр 7 минг йил атрофидаги муддатни (10-3 минг йил аввал) ўз ичига олади. Музланишлардан кейинги бу йилларда инсон янги ерларни эгаллайди, қулоччилик, балиқчилик, чорвачилик, деҳқончилик ривожланади.

Инсоннинг табиатга таъсир кучи ортиб боради. Яқин Шарқда юқори палеолит ва мезолит чегарасида – 12 минг йил муқаддам деҳқончилик раванқ топади. Тўнғич қўлдорчилик давлатлари-Миср, Ассирия, Вавилония қабиларга асос солинади. Милоддан аввалги 3000-2700 йилларда Миср эҳромлари бунёд этилади (шулардан бири Хуфунинг узунлиги 233 м, баландлиги 146,6 м, унда 2,6 млн. гранитнинг ишлов берилган харсанглари терилган, умумий оғирлиги 65 млн. тонна).

3. Янги давр милоддан аввалги мингинчи йилнинг бошидан (темир даври) XX асрнинг урталаригача муддатни (3 минг йил) ўз ичига олади. Хунармандчилик (темирчилик) ривожланади, аҳоли, қишлоқ, шаҳарлар сони кўпаяди. Табиат бағрига уйғунлашиб кетган майда антропоген ландшафтлар ўрнига яхлит ва ўзлуксиз қўламга эга бўлган ўзлаштирилган ерлар бунёд этилади. Ер шари аҳолисининг сони тез сўр'атлар билан ўса бошлайди. Уларнинг сони милоднинг бошларида 250 млн. атрофида бўлган бўлса, 1820 йилга келиб 1 млрд.га, 1927 йилда 2, 1959 йилда 3 млрд.га етади. Инсон ўз ақлининг ҳосиласи бўлган фан ва техника туфайли қўдратли кучга айланади. Натижада темир даврида қуруқликнинг 47 фоизини қоплаб ётган ўрмонлар майдони XX асрнинг урталарига келиб 27% гача камайиб кетади. Салбий антропоген фаолият туфайли қўпгина биологик турлар буткул қирилиб кетади. Кейинги 400 йил давомида 4226 тур сўт эмизувчилардан 36 тури, 8684 тур қўшлардан 94 тури йўқ бўлиб кетган. Денгиз сўгири, тарпан (ёввойи от) ўрмон ҳайвони - тур (буқа) шулар жумласидандир. Ер ости бойликларни қазиб олиш кўчайди, ташландик ерлар майдони кўпайган. Ерларнинг камбағаллашуви ва мелиоратив ҳолатининг бузилиши орта бошлайди. Шунинг билан бир қаторда, инсоннинг ижобий, бунёдкорлик ишларини ҳам қайд қилиш жоиз. Инсоннинг ақл-заковати,

идроки билан боғлар, замонавий иншоотлар, шаҳар ва кишлоклар яратилди. Ҳатто узлаштириш учун ноқулай бўлган ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланиб обод ерларга айлантирилди. Нодир ва камёб органик дунё вакиллари муҳофаза қилиш учун махсус қуриқ масканлари ташкил қилинди. Инсон омили туфайли маданий ўсимлик, ҳонаки ҳайвонларни ер юзида тарқалиши ва улардан фойдаланиш йуллари такомиллашди.

4. Ҳозирги давр, XIX асрнинг урталарида рўй берган илмий-техника инқилобидан кейинги йилларда рўй берган ўзгаришлар ўзига хос. Бу даврда инсон ядро энергиясига эга бўлди, у космосга чиқди ва уни ўзлаштиришга киришди. Инсон тобора табиатга таъсир кўрсатадиган қудратли техникага эга бўлиб бормоқда. XXI аср-ахборот технологиялари ва глобаллашув асри. Табиатнинг янги тараққиёт босқичи ноосферага (ақл соҳаси) кирганлиги қайд қилинмоқда (Иб. Каримов, 2007. 19-бет). Дунё аҳолиси сонининг ўсиб бориши камайган бўлса ҳам давом этмоқда. 2011 йилнинг 27 октябрида дунё аҳолиси 7 млрд.га етди. Ер юзида табиий, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар шиддати тобора жадаллашиб бормоқда.

Синергетик тил билан айтганда, табиатда, дунё ҳамжамиятида беқарорлик, тартибсизлик, тез ўзгарувчанлик, хилма-хиллик каби “чизиқсиз” воқеалар рўй бермоқда (Маърифат, 13.05.2006). Хуллас, табиат тобора антропогенлашиб, унга инсоннинг таъсир юки тобора ортиб бормоқда. Инсон онги, тафаккури такомиллашиб, ўзи эса ижтимоийлашиб бормоқда. Машҳур француз океанологи Жак Ив Кусто айтганидек, табиат аввал инсонни қўрқитган бўлса, эндиликда инсон табиатни қўрқитмоқда. Табиат – инсон – жамиятнинг бир-бирига боғлиқлиги ва такомиллашуви давом этмоқда. Табиат ва инсон (жамият) муносабатлари, айниқса, уларнинг салбий оқибатлари XIX асрнинг

ўрталарига келиб яққол намоен бўла бошлади. Бу ўз навбатида қатор табиатшунос, айниқса, географ олимлар томонидан махсус таҳлил қилина бошланди. Д.П.Марш (1864), Ю.Г.Саушкин (1970, 1980), Ф.Н.Мильков (1973), А.Г.Исаченко (1974), Ш.С.Зокиров (1998), Абдулқосимов, Абдурахмонова (2001), Абдулқосимов, Назаров (2012) каби олимларнинг ишлари шулар тоифасига киради. Бу ўринда қайд қилиш жоизки, Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон доирасидаги антропоген ландшафтларни урганишда А.А.Абдулқосимовнинг хизматлари алоҳида эътиборга лойиқ (Солиев, Аббосов, 2004).

Инсон фаолияти туфайли табиий географик муҳитда рўй берган ўзгаришларни урганишни илк бор бошлаб берган америкалик олим Д.П.Марш (1801-1882) ҳисобланди. 1864 йилда Лондонда унинг “Инсон ва табиат” асари чоп этилган (у 1866 йилда рус тилига таржима қилинган). Мазкур асарда инсоннинг ҳужалик фаолияти туфайли ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда сувли ва қумли майдонларда рўй берган салбий ўзгаришлар таҳлил қилинди, табиий мувозанатнинг бузилаётганлиги боис табиат инсондан келажакда ўч олиши қайд қилинади (Исаченко, 1974, 204-бет).

Табиат ва инсон муносабатларини ёритишда В.В.Докучаев ва А.И.Воейковнинг хизматлари катта. В.В.Докучаев Рус текислигидаги дашт ва ўрмон-дашт зоналарининг инсон таъсирида нафақат ўзгариши, балки ушбу зоналарни ўзлаштириш (ўрмон йулаклари, сув ҳавзалари яратиш, юқори агротехникани қўллаш) бўйича тавсиялар ишлаб чиқади. “Ершўнослик” журналида 1894 йилда А.И.Воейковнинг “Табиатга инсоннинг таъсири” номидаги иккита мақоласи чоп этилади. Бу мақолаларда иқлимшунос олим, инсоннинг табиатга онгсиз таъсири туфайли ўрмонларнинг қирқилиши, эрозия жарликларнинг жадаллашуви, тоғларда сел тошқинлари ва карст жараёнларининг жадаллашуви,

кучма кумли майдонларнинг ортиб бораётганлигини аниқ далиллар билан асослайди. У Урта Осиёга қилган сафарида туплаган маълумотлари асосида Орол денгизини суғорма деҳқончилик туфайли қуришини башорат қилади.

Инсоннинг табиатга таъсир кучини ортиб бораётганлиги у яратган қобикни Д.Н.Анучин (1902 й.) “антропосфера” деб атайди (грекча *antropos* – одам, *sphere* – шар). Таниқли иқтисодчи географ Ю.Г.Саушкин инсон фаолияти натижа-сида ландшафт компонентлари орасидаги узаро алоқалари ўзгарган ҳар қандай табиий комплексни маданий ландшафт деб атайди. У 1946 йилдаёқ маданий ландшафтларни урганиш учун географиянинг алоҳида тармоги бўлиши керак деган фикрни билдирган эди (Зокиров, 1998, 8-бет).

1970 йилда Воронеж давлат университети профессори Ф.Н.Мильков “Ернинг ландшафт қобиғи” номли асарида “инсон томонидан ўзлаштирилган ва барпо этилган геокомплексларни урганиш билан антропоген ландшафт-шунослик фани шуғулланиши керак” деган хулосаси антропоген ландшафтшунослик йўналишини шакллани-шига асос бўлди. Ҳозирги даврда ушбу илмий йўналишни асосчиси Ф.Н.Мильков эканлигини аксарият географлар эътироф этадилар. Ф.Н.Мильков ландшафтшуносликда ик-кита йўналиш, яъни табиий ва антропоген ландшафт-шунослик шакланганлигини қайд қилади. Бунда антропо-ген ландшафтшунослик йўналиши табиий ва иқтисодий география қиррасида эканлигини эътироф қилади. Бу уринда табиий ландшафтшунослик ҳозирги антропоген ландшафтларни таҳлил қилиш учун палеогеографик пойдевор бўлиб хизмат қилиши уқтирилади (Мильков, 1973, 14-бет). У антропоген ландшафтларни инсоннинг хужалик фаолиятини инобатта олиб қуйидаги саккизта синфга ажратади: қишлоқ хўжалиги, саноат, чизикли-йўл (транспорт турлари), урмон антропоген, сув антропоген,

рекреацион, селитеб (шаҳар, қишлоқ ландшафтлари), беллигератив (лотинча *belligero* – “уруш қилиш” маъносиди) ландшафтлар. Бунга қадимги ҳимоя қурғонлари, ҳарбий қисмларнинг турар жойлари, полигонлар киради (Мильков, 1981, 64-бет) 1973 йилдаёқ, олим яқин келажақда антропоген ландшафтлар Ернинг ландшафтлар қобиғи таркибида етакчи ўринни эгаллайди деб баёнот қилади. В.И.Прокаев антропоген ландшафтларнинг моҳияти уларнинг қайси табиат зонасида яратилганлигига боғлиқлигини асослайди. У антропоген ландшафтлар инсон назоратидан четда қолганда, аслига қайтиш жараёни рўй беришини қайд қилади ва уларни табиий зоналардаги “антропоген модификация” деб ҳисоблайди.

Ландшафтшунос Я.Демек маданий ландшафт Ер юзасининг бир қисми бўлиб, у аралаш (гибрид-табиий-ижтимоий-иқтисодий) суперсистемадан иборатлигини асослайди (Жекулин, 1989, 176-бет). Қайд қилиш жоизки, антропоген ландшафтлар қайси зонада яратилган бўлса, улар айнан шу зонага хос сифатларга эга бўлади. Бошқача қилиб айтганда, инсонларнинг ҳужалик фаолияти зонал хусусиятларга эга. Бу ҳақда В.В.Докучаев (1846-1903) инсон ўзининг барча ҳаётий юмушларида зоналидир. Урф-одат, кийиниш, кундалик ҳаётий муҳит, маданий ўсимликлар, уй-жой, овқат ва ичимликлар, ҳатто уй ҳайвонлари ҳам зонал хусусиятларга эга, деб таъкидлайди (Бабаев, Фрейкин, 1977, 189-бет). Геокимёшунос олим А.И.Перельман 1987 йилда табиий ландшафтларни янги – маданий ландшафтларга айлантириш учун махсус фан зарур, деб ёзган эди (89-бет). А.Г.Исаченко ландшафтшуносликнинг пировард мақсади-маданий ландшафтлар лойиҳасининг илмий асосларини ишлаб чиқишдир, деб қайд қилади (1991, 319-бет).

А.Г.Исаченко (1991) инсон фаолиятининг ландшафтларга таъсири ва унинг назарий масалалари ҳақида фикр

юритиб, инсон томонидан ўзгартирилган ландшафтлар таснифи табиий ландшафтлар таснифига боғлиқ бўлиши лозимлигини уқтиради. У антропоген ландшафтларни ўзгартирилганлик даражасига кура тўртта гуруҳга ажратади:

1. Шартли ўзгартирилган (ибтидоий) ландшафтлар. Улар бевосита инсон таъсирига ва ҳўжалик фаолиятига тортилмаган ландшафтлардир. Уларда инсон фаолиятининг кучсиз ва билвосита таъсири изларини пайқаш мумкин.

2. Кучсиз ўзгартирилган ландшафтлар. Булар асосан экстенсив (овчилик, балиқчилик, танлаб кесилган ўрмонли мавзелар) ҳўжалик таъсирида бўлган ландшафтлардир. Бундай ландшафтларда инсон фаолияти "иккинчи" даражали унсурларга таъсир этиб, табиий алоқадорлик ҳали бузилмаган ва аввалги ҳолатини тиклаб олиши мумкин. Бунга тундра, ўрмон, чўл, экваториал каби зоналарга тегишли бўлган ва ҳанузгача ҳўжалик ишларига фаол жалб қилинмаган ландшафтлар киради.

3. Бузилган (кучли ўзгартирилган) ландшафтлар. Ушбу гуруҳга киритилган ландшафтлар инсон фаолиятининг жадал таъсири туфайли ўзгартирилган геотизимлардир. Уларда кўп компонентлар ўзгариб, ландшафтлар структурасининг сезиларли бузилиши рўй берган. Бу ерларда жамият манфаати нуқтаи назардан ноқулай бўлган жараёнлар (иккиламчи эрозия, дефляция, тупроқларнинг шўрланиши, сув ва атмосферанинг ифлосланиши) етакчилик қилади.

4. Маданий ландшафтлар. Буларга инсон манфаатлари йўлида структураси инсон томонидан илмий асосда самарали ўзгартирилган ландшафтлар киради. Ушбу ландшафтлар келажакда катта истиқболга эга.

Қайд қилиш жоизки, чўл зонасида ландшафтларни инсон томонидан ўзгартирилганлик даражаси бошқа зона-

ларга нисбатан тубдан фарқ қилади. Чунки чул зонасида сув омили азалдан ҳал қилувчи ўрин тутиб келган. Шу боис чул ландшафтларини узлаштирилганлик даражасига кура яққол ифодаланган икки зоначага ажратиш ўринли:

1. Чул-воҳа ландшафтлари. Бу ландшафтлар асосан суғорма деҳқончилик майдонлари бўлиб, юқори самарадорликка эга. Аҳолининг 90-95 фоизи, саноат ва инфратузилмаларнинг асосий қисми ушбу воҳаларда жойлашган. Мазкур ландшафтлар инсон томонидан бошқарилади.

2. Чул-яйлов ландшафтлари эса ҳайдаб боқиладиган майда туёкли чорванинг масканларидир. Ушбу ландшафтлар, йўллар ва зовур тармоқларини ҳисобламаганда, бошқарилмайди. Улардаги иқтисодий самарадорлик воҳаларга нисбатан ўртача бир неча ўн мартагача кам.

Айрим олимлар маданий ландшафтлар яратишнинг бир неча ўзига хос тамойилларини тавсия қилади. Ушбу қўлланма муаллифи узоқ йиллар давомида олиб борган илмий изланишлар натижаларига таянган ҳолда маданий ландшафтлар яратишнинг тўққизта асосий тамойилларига амал қилиш лозимлигини тавсия қилади

1. Яратилган маданий ландшафтлар, қайси соҳага (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, сервис, тиббиёт, таълим ва тарбия, маданият) тегишли бўлмасин, иқтисодий жиҳатдан тежамли, самарали бўлиши лозим.

2. Маданий ландшафтлар органик дунё, энг асосийси, инсоннинг яшаши (қўпайиши), меҳнат қилиши ва дам олиши учун қулай, соғлом муҳитга эга бўлмоғи лозим.

3. Яратилган маданий ландшафтлар эстетик жиҳатдан юксак дизайн, чирой ҳамда мазмун ва сифатга эга бўлмоғи лозим. Бу ўринда ландшафтлар дизайни диққат марказида бўлмоғи зарур.

4. Яратилган ландшафтлар айна жой табиати қонуниятларига мос ва ўзига хос бўлмоғи лозим. Бошқача қилиб

айтганда, табиат ва жамият уйғунлиги таъминланиши, академик В.Б.Сочава тили билан айтганда, инсоннинг “табиат билан ижодий ҳамкорлиги” (сотворчество) амалга оширилмоғи керак.

Таникли эколог Р.Риклефс (1979): “Агар биз табиат билан қайсидир даражада мурасага эришмоқчи бўлсак, унда куп ҳолларда унинг шартини қабул қилишга тўғри келади”, -деган эди.

5. Аҳолининг турар ва иш жойлари ҳамда корхона биноларини жойлаштиришда рупаралилик ва рупарасизлик тамойиллари асосида иш қўриш лозим. Бу ўринда қуёш нури, йил давомида етакчи йўналишга эга бўлган шамол йўналишларини инобатга олиш кўзда тутилади. Масалан, Бухоро вилоятининг чўл иқлими шароитида биноларни шимол-жануб йўналиши асосида жойлаштириш мақсадга мувофиқ. Чунки Бухоро вилоятида шамоллар асосан шимолдан жанубга йўналишига эга. Бу эса уй хоналарида ҳаво алмашинувини (елвизак) таъминлайди, қуёш ва ҳароратдан самарали фойдаланиш имконини беради.

6. Миллийлик тамойили. Яратилган маданий ландшафтлар айна жойда яшайдиган халқ ва миллатнинг маданияти – маънавияти, яъни айна миллатнинг менталитети рамзини акс эттириб турмоғи лозим. Масалан, Бухорода яратилган маданий ландшафтларда Ибн Сино, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломаларнинг сиймолари ҳамда урф-одат ва маҳаллий табиий шароит билан боғлиқ қадриятлар (балх тути, шотут, жийда, урик, чини гужум устириш ёки сарховуз, мовий гумбазли бинолар қуриш) ўз аксини топмоғи зарур.

7. Ижтимоий ҳаётнинг маълум соҳаси бўйича яратилган ландшафтлар (истироҳат боғлари, маданият, марказлари, мактаб, боғча, академик лицей, олий ва ўрта махсус таълим соҳасидаги бинолар, касалхона, санатория қабилар) ташқи

қиёфаси, безатилиши, ижтимоий шароити тула-туқис кузда тутилган мақсадларга қаратилмоғи керак.

8. Яратилган маданий ландшафтлар ҳудудида мавжуд бўлган эндемик ва камёб ўсимлик, ҳайвонот турлари, нодир табиий ёдгорликлар, археологик-тарихий обидалар, зиёратгоҳ жойлар иложи борича сақланиб қолинмоғи лозим (Назаров, Мирзаева, 2011).

9. Замоनावийлик тамойили. Маълумки, табиат, ижтимоий ҳаёт, инсон тафаккури доимо ҳаракатда, ривожланишда. Бу ўринда замон билан ҳамқадамлик зарур. Инсоният қўлга киритган янгилик, ютуқлардан баҳраманд бўлиши, уларга уйғун ҳолда иш тутиши лозим бўлади. Янгиланиб бориш диалектик қонунлар талабидир. “Маданий ландшафтларни маданиятли кишилар яратади” десак, мантикий жиҳатдан тўғри бўлади.

Юқорида қайд қилинган географик тамойиллар асосида ташкил қилинган маданий ландшафтлар мукаммал илмий географик асосга эга бўлади ва ижтимоий ҳаёт учун самарали натижалар беради. Энг муҳими, “табиат-инсон-жамият” коэволюцияси йўлида тўғри ташланган кадам бўлади.

Таянч тушунчалар:

Ақлли одам, термачилик, овчилик, чорвачилик, деҳқончилик, маданий ўсимликлар марказлари, энг қадимги давр, қадимги давр, янги давр, ҳозирги давр, ахборот технологиялари, глобаллашув, синергетика, ноосфера, антропосфера, антропоген ландшафтшунослик, табиий ландшафтшунослик, табиий ландшафтларнинг ўзгартирилганлик даражаси, шартли, кучсиз, кучли ўзлаштирилган ландшафтлар, маданий ландшафтлар, коэволюция.

Назорат учун саволлар:

1. Одам (инсон)– табиатнинг таракқиёт маҳсули.
2. Антропоген ландшафтларнинг яратилиш тарихи.
3. Ландшафт қобиғининг антропоген босқичда ривожланиш тарихи.
4. Антропоген ландшафтлар ҳақидаги фикрлар.
5. Антропоген ландшафтларнинг ўзлаштирилганлик даражасига кўра табақаланиши (А.Г.Исаченко бўйича).
6. Чўл-воҳа, чўл-яйлов ландшафтларининг мазмун-моҳияти.
7. Маданий ландшафтлар яратишнинг асосий тамойиллари.(И.К.Назаров бўйича).
8. Табиат-инсон-жамият коэволюцияси ғоясининг мазмун-моҳияти.

Адабиётлар:

1. Абдулқосимов А.А., Абдурахмонова Ю.Х. Зарафшон ботиғи антропоген ландшафтлари ва уларни таснифлаштириш. География ва қадриятлар. Тошкент, 2001, 34-37-бетлар.
2. Абдулқосимов А.А., Назаров М.Г. Антропоген ландшафтларни тадқиқ этишнинг назарий асослари. Ўзбекистон география жамияти ахбороти 40-жилд. 2012, 14-17-бетлар.
3. Бабаев А.Г., Фрейкин З.Г. Пустыни СССР вчера, сегодня, завтра. Москва, "Мысль", 1977, 351 стр.
4. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград. Изд-во ЛГУ, 1989, 272 стр.
5. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий ландшафтшунослик. Тошкент, "Университет", 1998, 68-бет.
6. Исаченко А.Г. География в современном мире. Москва, "Просвещение". 1998, 160 стр.
7. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Москва, "Высшая школа", 1991, 366 с.

8. Исаченко А.Г. Развитие географических идей Москва, "Мысль", 1974, 416 стр.
9. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. Москва, "Высшая школа", 1990, 335 стр.
10. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Москва, "Мысль", 1973, 224 стр.
11. Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш., Тошов Х.Р., Мавлонов А.М. Маданий ландшафтлар яратишнинг тамойиллари хусусида. Тоғ ва тоғолди ҳудудларидан фойдаланишнинг географик асослари. Тошкент, 2002, 22-23-бетлар.
12. Назаров И.Қ., Мирзаева И.Э. Кичик ҳудудларни оқилана ташкил қилишнинг географик тамойиллари. Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 37-жилд. Тошкент, 2011, 11-13-бетлар.
13. Перельман А.И. Изучая геохимию (О методологии науки). Москва. "Наука", 1987, 152 стр.
14. Риклефс Р. Основы общей экологии. Пер. с англ. Москва, 1979, 424 стр.
15. Саушкин Ю.Г. Введение в экономическую географию. Изд. 2-е. Москва, 1970.
16. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. Москва, "Просвещение", 1980, 269 стр.
17. Саушкин Ю.Г. Культурный ландшафт. "Вопросы географии". Вып. 1. 1946.
18. Солиев А.С., Аббосов С.Б. Ландшафтшуносликнинг назарий ва амалий муаммолари Али Абдулқосимов нигоҳида. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 24-жилд. Тошкент, 2004, 3-6-бетлар.

Режа:

1. Ресурсшунослик ва унинг мазмун-моҳияти.
2. Ландшафтлар ресурсшунослиги.
3. Ландшафт ресурсларини баҳолаш.

1. Ресурсшунослик ва унинг мазмун-моҳияти.

Ер юзида унинг “гултожиси” булган Инсоннинг яшаши, меҳнат қилиши ва маънавий юксалиши учун барча шароитлар мавжуд. Бу табиий шароит ва у билан боғлиқ булган табиий, моддий ва номоддий ресурслардир.

Табиий шароит нисбатан кенг маънодаги тушунча бўлиб, жойнинг географик урни, табиий хусусиятлари ва ресурсларни ўз ичига олади. Табиий шароит Ернинг узоқ палеогеографик ривожланиши давомида диалектик ва умумгеографик қонуниятларлар асосида юзага келган воқелиқдир. Табиий шароит ҳозирги даврда антропогенлашган географик муҳитдир. Ҳозирги тил билан айтганда, атроф-муҳитдир.

Табиий ресурслар эса табиат ва табиий шароитнинг ажралмас қисми, уларнинг ҳосиласи бўлиб, инсоннинг моддий ва номоддий эҳтиёжларини қондириш учун зарур булган табиий бойликлардир.

Моддий ресурслар деганда, тоғ жинслари, минерал бойликлар, ер ости ва ер усти сувлари, усимлик ва ҳайвонот дунёси ҳисобланса, номоддий бойликларга қуёш энергияси билан боғлиқ булган иқлимий шароит (ёруғлик, иссиқлик, намлик, булутлилиқ, шамол кабилар), бошқача қилиб айтганда, яшаш, даволаниш, туризм билан боғлиқ имкониятлар тушунилади.

Табиий шароит билан табиий ресурс ўртасида кескин чегара йўқ, аксинча, улар субъектнинг (инсоннинг, жамият-

нинг) талабига, моҳиятига кўра турлича баҳоланиши мумкин. Масалан, жойнинг рельефи асаларичилик учун табиий шароит бўлса, альпинизм нуқтаи назаридан ресурс сифатида муҳимдир.

Ҳудуднинг иқлимий шароити темир йўл, автомобиль транспорти учун табиий шароит, лекин суғорма деҳқончилиги учун энг муҳим шароитдир. Ёки шамолнинг тезлиги туризм учун табиий шароит бўлса, электроэнергетика учун ресурс ҳисобланади. Демак, табиий шароит ва табиий ресурс субъектнинг талабига кўра турлича қимматга эга. Бундан ташқари, табиий ресурслар ҳақидаги тушунчалар тарихийликка эга. Фан ва техниканинг ривожланиши даражасига боғлиқ ҳолда табиий неъматларга муносабат ўзгариб боради. Бунга сабаб, биринчидан, жамият ривожланган сари табиий шароит ва ресурсларга бўлган талабнинг турлари ва кўлами ортиб боради. Иккинчидан, фан ва техниканинг ривожланиши табиат бағрида муҳассам бўлган ресурсларнинг янги турларини топиш ва улардан фойдаланиш имкониятини беради. Бошқача қилиб айтганда, бир вақтлар табиий шароит таркибида бўлган имкониятлар, эндиликда ресурс мақомини олиши мумкин. Техника, фан ютуқларининг имкониятлари туфайли ҳозирги даврда 2-4 км чуқурликда жойлашган олтин, нефть, газ маъданлари қазиб олинмоқда.

XVIII асрда инсоният кимёвий элементларнинг атиги 30 тасидан фойдаланган бўлса, XIX асрда 50. XX асрга келиб бу курсаткич 90 дан ошиб кетган. Ҳозирги кунда ҳатто табиатда учрамайдиган сунъий негизга эга бўлган кимёвий ашёлар ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларига кириб келди. Фан ва техниканинг ривожланишига уйғун ҳолда бу жараён бундан кейин ҳам давом этаверади.

Табиий ресурслар сарфланишига кўра тугайдиган ва тугамайдиган гуруҳларга бўлинади. Қайта тикланишига

кўра эса улар тикланадиган ва тикланмайдиган моҳиятга эга. Иқлимий ресурслар, сув, тупроқ қоплами, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тикланадиган ресурслар қаторига киради. Лекин инсониятнинг табиатга салбий таъсири туфайли йўқолиб кетган ўсимлик ва ҳайвонот турларини тиклаб бўлмайди. Минерал ресурслар эса тикланмайдиган ресурслар тоифасига киради, уларнинг захираси тугаса тиклаб бўлмайди.

Тикланадиган табиий ресурслар келажак ресурсларидир. Чунки улардан фан ва техника ютуқларига таянган ҳолда самарали фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, биологик ресурсларни мелиорация ва интродукция усуллари ёрдамида кўпайтириш имконияти бор. Инсоннинг яратувчанлик фаолияти туфайли ҳам ҳудудларнинг ресурс имкониятларини кўпайтириш, юксалтириш мумкин. Масалан, тарихий, диний, агротуризм, рекреацион ресурсларни барпо қилиш инсоннинг бунёдкорлик фаолияти билан ҳам боғлиқ.

Табиий ресурсларни ўрганиш, баҳолаш ва улардан фойдаланиш кўп қиррали муаммо бўлиб, улар иқтисодиёт, геология, география, тупроқшунослик, ботаника, зоология, техника ҳамда ижтимоий фанларга тааллуқли. Ушбу мавзудаги тадқиқотлар умумилмий мақомга эга бўлган ресурсшунослик фанига тегишлидир.

2. Ландшафтлар ресурсшунослиги

Умумилмий мақомга эга бўлган ресурсшуносликнинг ўзак қисми географик ресурсшунослик ҳисобланади. Чунки ресурслар табиий ёки антропоген негизга эга бўлмасин, улар аниқ макон ва мазмунга эга. Ҳар бир макон эса табиий ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари билан фарқланиб туради. Географик ресурсшунослик эса айнан шу фарқланишларнинг моҳиятини ўрганади ва улардан самарали фойдаланишнинг илмий асосларини ишлаб чиқишни кўзда

тутади. Географик ресурсшунослик умумгеографик мазмунга эга. У уз моҳияти билан амалий географияга тегишли бўлиб, географик тадқиқотларнинг асл мақсадини, яъни ресурслардан жамият фаровонлиги йулида самарали фойдаланиш ва асраб авайлашни кузда тутати.

Географик ресурсшуносликнинг илмий-назарий пойдевори 1960-1970 йилларда собиқ Иттифок даврида СССР ФАнинг География институти (Москва) жамоаси томонидан яратилган. Бу, энг аввало, таниқли иқтисодчи-географ Н.Н.Баранскийнинг талантли шогирди А.А.Минцнинг (1929-1973) фаолияти билан боғлиқ. Москва илмий мактаби руҳида тарбияланган бу олимга 1963 йилда География институтининг иқтисодий география бўлимини бошқариш топширилади. У ушбу нуфузли илмий жамоада иқтисодий-географик тадқиқотларни жадаллаштиришга, айниқса, табиий ресурсларни иқтисодий жиҳатдан баҳолаш ва улардан мажмуали фойдаланишнинг географик жиҳатларига алоҳида эътибор беради. Унинг “ресурслар цикли” ғоясининг асосчиси И.В.Комар (1907-1985) ва ландшафтшунос В.С.Преображенский каби олимлар билан ҳамкорликда ижод қилиши, табиий ресурсларни иқтисодий баҳолашнинг илмий-методик асосларини яратишга кумак беради (Минц, 1972). Бу борада у табиий ва иқтисодий географиянинг ҳамкорлигини кучайтиришга интилади. Нодир истеъдодли олим ўзининг ҳамкорлари билан “СССРнинг табиий шароити ва табиий ресурслари” номли кўп жилдли фундаментал сериални яратишда фаол иштирок этади. Бугунги кунда А.А.Минц географик ресурсшуносликнинг асосчиси сифатида тилга олинади (Экономическая и социальная география ... 1987, стр. 316).

Агар умумилмий мақомга эга бўлган ресурсшуносликнинг ўзаги географик ресурсшунослик бўлса, географик ресурсшуносликнинг ўзагини ландшафтлар ресурсшунос-

лиги ташкил қилади. Чунки, биринчидан, ландшафт табиий комплексларнинг энг кичик бирликларидан иборат бўлиб, инсонларнинг табиий шароит ва ресурслар билан бевосита боғлиқ бўлган муносабатлари шу маконда намоён бўлади. Иккинчидан, табиий шароит ва ресурсларнинг келиб чиқиши умумгеографик қонуниятлар (зоналлик, а зоналлик, секторлик, даврийлик) асосида шаклланади. Учинчидан, инсоннинг бунёдкорлиги туфайли яратилган тарихий, диний, рекреацион ва туристик объектлар ҳам айнан мазкур ландшафтларнинг табиий шароити таъсирида бўлади.

Энг асосийси, ландшафт табиий ва антропоген ресурсларнинг ҳудудий мажмуи бўлиб, табиий ресурсларни баҳолаш учун энг қулай объект –табиий-тарихий ҳудуддир.

Ландшафт географик қобикнинг кичик бўлаги бўлиб, ўзининг сифат курсаткичлари билан фаркланиб, бошқа ҳудудларда ҳам такрорланиб турадиган, бир бутунликка эга бўлган типологик мазмундаги геотизимлардир. Ландшафт морфологик жиҳатдан ландшафт типи, кичик типи ва турларидан иборат (Гвоздецкий, 1979; Назаров, Тошев, 2008).

Таниқли ландшафтшунос В.С.Преображенский 1981 йилда “ландшафт бир бутун тана бўлса, унинг таркибий қисмлари бир-бирига уйғун ҳолда мувозанатда, ландшафт доирасида модда ва энергия алмашинувининг кичик айланма ҳаракати содир бўлади”, деб таъкидлайди (11-бет). Геокимёшунос М.А:Глазовская “ландшафтни биз табиий жараёнларнинг самараси эмас, балки ана шу ўзаро таъсирни амалга оширувчи тизим деб тушунмоғимиз лозим” эканлигини қайд қилган эди (1988, 18-бет).

Ландшафт табиий қонунлар асосида яшайдиган, ўз-ўзини бошқарадиган, тиклайдиган моддий ва номоддий ресурсларни сарфловчи, яратувчи ва тупловчи геотизимдир. Кейинги йилларда ландшафтларнинг табиий шароит ва

ресурс имкониятлари ва ниҳоят ижтимоий салоҳияти тобора ойдинлашмоқда ва амалиётда фойдаланилмоқда. “Ландшафт – яшаш ва меҳнат фаолияти учун макон”, “ландшафт – биохилма-хиллик ва генофондни асровчи ҳудуд”, “ландшафт – утмиш табиатни даракчиси, ахборот манбаи”, “ландшафт – гузаллик манбаи”, “ландшафт – ижодга ва маънавиятга чорловчи манба”, “ландшафт – жамиятни ҳудудий ташкил қилишнинг табиий ва моддий асоси”, “ландшафт – табиат ва инсон муносабатларининг ойнаси” каби ҳикматомуз тушунча ва тамойилларни бугунги кунда инкор қилиб бўлмайди. Ландшафт-моддий ва номоддий ресурслар манбаи. Ландшафтларнинг табиий шароит ва ресурслари жойларда фаркланади. Масалан, субтропик секвойали урмонларда фитомасса 1000-4250 тонна/гектар бўлса, бир йиллик маҳсулдорлик эса бир гектар майдонда 27 тоннадан ортади. Шувок-шўрали чўлларда бу курсаткич тегишли равишда 4,0; 1,2 тонна/гектарга тенг. Булар ўртасидаги фаркланиш 250-1000 ва 23 мартагача боради (Исаченко, 1991, 175-б.)

Ер ости бойликлари геологик эралар давомида содир бўлган жараёнлар билан боғлиқ. Уларнинг турлари, кўлами Ер юзида жуда нотекис жойлашган. Ер усти бойликлари (табиий шароит ва ресурслар) умумгеографик қонуниятлар асосида шаклланган. Шу боис улар геотектоник, зонал, азонал, секторлик негизга эга. Пировард натижада табиий шароит ва ресурслар маҳаллий мақомга эга бўлган ландшафтларда намоён бўлади. Инсон яшаши ва меҳнат фаолияти туфайли уларни камайтириши ва кўпайтириши мумкин. Ҳозирги даврда эса аксарият ландшафтларнинг ресурслар салоҳияти табиий имкониятидан пастлиги аниқланган.

3. Ландшафт ресурсларини баҳолаш

Юқорида келтирилган асослар имкон берадики, ландшафтларни баҳолаш умумгеографик мазмунга эга. Чунки Ер юзида инсон таъсиридан холи бўлган ландшафтлар йўқ ҳисобида, улар турли даражада узгартирилган ва йиллар сайин антропогенлашиб бормоқда. Ландшафт ресурсларини баҳолашнинг илдизлари узоқ утмишга бориб тақалади. Лекин баҳолашнинг илмий асослари иқтисодий географик баҳолаш билан уйғун ҳолда 1960 йилларда бошланган. Уларни қисқача таҳлили А.Г.Исаченко (1998), Ш.С.Зокиров (1998) асарларида келтирилган. Қайд қилиш жоизки, дастлабки даврларда ландшафтлар қишлоқ хўжалиги нуқтаи назардан баҳоланган, баҳолаш мезонлари мукамал ишланмаган. Баҳолаш курсаткичи одатда икки поғонали бўлиб, "яроқли", "яроқсиз" деб хулосаланган, холос (Звонкова, 1965; Умаров, 1967). Кейинчалик эса, тармоқ соҳалар учун ландшафт ресурсларини баҳолаш мезонлари ва усуллари бирмунча такомиллаштирилди.

Ландшафт ресурсларини баҳолашда қуйидаги талабларга амал қилиш зарур. Биринчидан, баҳолаш объекти, яъни қайси ҳудуд баҳоланиши аниқ бўлиши лозим.

Чўл-яйлов зонасида баҳолаш объекти сифатида ландшафт типи жуда қўл келади. Масалан, қумли, гилли, шўрхок, гипсли, сувли чўл ландшафт типлари қабилар. Чўл-воҳа зонасида эса шаҳар, қишлоқ, йўл, сув ландшафтлари, агроландшафтлар (пахтазор, бугдойзор, мевазор, узумзор, полиз, бедазор қабилар) ҳисобланади.

Иккинчидан, ландшафт типининг қайси жиҳати, нима баҳоланади? Бу уринда урганиш предмети сифатида иқлим (иссиқлик, намлик, шамоллар), рельеф, ер усти сувлари, тупроқ, усимлик, ҳайвонот, рекреацион, туристик, минерал ресурслари баҳоланади.

Учинчидан, ресурс турининг, яъни айни ландшафтнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятни юксалтиришдаги аҳамияти, бошқача қилиб айтганда, айни ландшафт типи учун истиқболли бўлган ресурс турини инобатга олиш лозим

Масалан, чул-яйлов зонасида яйлов чорвачилиги энг самарали соҳа, усимлик-яйлов ресурсларини баҳолаш ва уларнинг маҳсулдорлигини ошириш биринчи навбатдаги вазифа ҳисобланади.

Ҳозирги даврда ландшафт ресурслари турларини баҳолашнинг бир неча усуллари яратилган. Бу борада санкт-петербурглик ва москвалик олимларнинг етакчилиқ қилиб келаётганлигини тан олиш лозим. Таниқли ландшафтшунос А.Г.Исаченко ландшафт ресурсларини талқин қилишда тушунмовчилик мавжуд, бу экологик муаммолар билан табиий ресурслар ҳақидаги тушунчаларни фарқига бормаслик, деб таъкидлайди ва ландшафтларнинг жамият олидидаги бурчини иккига ажратади. Биринчиси, ландшафтларнинг экологик бурчи. Бу уларнинг инсониятнинг ҳаётий талабларини (макон, ҳаво, иссиқлик, сув, овқат кабилар) қондириши. Бошқача қилиб айтганда, умумий табиий шароитнинг инсон ҳаёти билан боғлиқ хусусиятларидир. Иккинчиси, эса ландшафтларнинг ишлаб чиқариш олдидаги ресурслик бурчи, яъни ишлаб чиқариш тармоқларини табиий ресурслар билан таъминлашдир (2003, 29-бет).

Ландшафтларнинг экологик имкониятларини баҳолаш-жуда мураккаб вазифа, чунки инсоннинг табиий шароит ва унинг ландшафтларига бўлган талаби кўп қиррали ва турлича ўлчамларга эга. Бу борада инсон эҳтиёжлари асосини яратувчи асосий омилларга таяниш лозим. А.Г.Исаченко (2003, 84-бет) табиий муҳитни белгиловчи асосий кўрсаткич деб, иқлимнинг биологик самарадорлиги индексини асос қилиб олади. Бу кўрсаткич Н.Н.Иванов

томонидан тақлиф қилинган бўлиб, $TK = T \cdot K$ формуласига эга. Бу ерда T – ўртача кунлик ҳароратнинг 10° дан юқори бўлган йиллик йиғиндисининг юздан бири. K – намланиш коэффициентини, яъни ўртача йиллик ёғин миқдорининг мумкин бўлган бўғланиш миқдorigа нисбатидир (аниқ мисолда, $T = 1720^\circ\text{C}$, ёғинлар 750 мм/йил , мумкин бўлган бўғланиш 500 мм/йил бўлса, $K = 750/500 = 1,5$ $TK = 17 \cdot 1,5 = 25,5$ бўлади). Иқлимнинг биологик самарадорлиги индекси (TK) ландшафтнинг экологик имкониятини ($ЛЭИ$) белгилловчи кўпгина кўрсаткичлар билан уйғунлашиб кетади. А.Г.Исаченко шу асосда Россия ҳудуди мисолида экологик ландшафт типларининг экологик имкониятларини урганади ва картографик тасвирини яратади (Исаченко, 2003). Олим Россиянинг текислик қисмига хос бўлган 19 та ландшафт типини ажратади ва уларни олти поғонали сифат кўрсаткичлари асосида баҳолайди (7-жадвал). Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, ландшафтларнинг экологик имкониятлари зонал ва азонал қонуниятларга мос ҳолда ўзгаришга эга. Энг юқори кўрсаткич намланиш коэффициенти, $K=1$ бўлган, яъни кенг баргли ўрмонлар ва ўрмон-дашт зоналарига тўғри келади (Шимолий Кавказ ва Кавказолди – Қора денгиз бўйида $TK=24-42$ атрофида).

7-жадвал

Россия ландшафтларининг экологик имкониятлари
(А.Г.Исаченко, 2003, 85-бет)

№	Ландшафтларнинг экологик имкониятлари даражаси	TK	Ландшафтлар типи
1	Жуда юқори	>20	Шимолий Кавказ субтропиколди ўрмонлари, Кавказолди кенг баргли ўрмонлари ва даштлари, кенг баргли ўрмонли, ўрмон даштли, Шарқий

			Европа тайга этаги
2	Нисбатан юқори	16-20	Шарқий Европа тайга этаги (жануби кирмаиди), Ғарбий Сибирь ўрмон даштли, Шарқий Европа оддий даштли, жанубий тайгали (Ўрта Сибир кирмаиди)
3	Ўртача	12-16	Ўрта тайгали (Марказий Ёкутистон кирмаиди), Ўрта Сибирь, Жанубий тайга, Волгаorti ва Ғарбий Сибирь типик даштлари, Шарқий Европа қуруқ даштлари
4	Паст	8-12	Шимолий тайга (Шарқий Сибирь кирмаиди), Марказий Ёкутистон, ўрта тайга, Сибирь қуруқ даштлари, чала чуллар
5	Жуда паст	<8	Шарқий Сибирь шимолий тайгаси, субарктика (ўрмон тундра ва тундра), чуллар (шимолий)
6	Ўта паст (экстремал)	0	Арктика
7	Тури даражали	0-20	Баландлик минтақаларга эга бўлган тоғлар

Мазкур йулақдан ($K=1$ дан) шимол ва жанубга томон ландшафтларнинг экологик имконияти, намланиш коэффициентининг ўзгаришга мос ҳолда пасайиб боради. Келгусида ландшафтларнинг экологик имкониятини баҳолаш усуллари янада такомиллаштириш лозим. Биринчидан, А.Г.Исаченко томонидан текисликлар бўйича тавсия қилинган олти поғонали баҳолаш мезонлари билан экологик имкониятларига кўра жуда хилма-хил бўлган Ер юзидаги ландшафтларни тўлиқ қамраб олиб бўлмайди. Иккинчидан, баҳолаш мезонлари, энг аввало, инсон ҳаёти ва меҳнат фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган маҳаллий (типологик) қуламдаги ландшафтларни қамраб олоғи лозим. Масалан, чул ландшафт типлари (А.Г.Исаченко

бўйича) муътадил, субтропик, тропик минтақаларида учрайди, шунга мос ҳолда уларнинг экологик имкониятлари турли даражада. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг жанубий чуллар зонасига кирувчи ҳудудларда инсон томонидан яратилган шундай гузал, сулим воҳа ландшафтлари борки, уларнинг экологик имкониятларини баҳолаш махсус ёндашувларни талаб қилади.

Ландшафтларнинг инсон ва жамият олидидаги иккинчи бурчи, юқорида қайд қилинганидек, ишлаб чиқариш тармоқларини табиий ресурслар билан таъминлашдир.

Ландшафтларнинг ресурс имкониятларини баҳолашнинг мураккаб томонларидан бири шундан иборатки, табиий ресурслар ландшафтларда алоҳида-алоҳида учрамайди, улар ландшафтларни ташкил қилувчи компонентлар сифатида бўлиб, бир бутун ҳолда намоён бўлади.

Кейинги йилларда ландшафт ресурсларини миқдорий ва сифат кўрсаткичлари асосида баҳолаш оммалашиб кетди. Бозор муносабатлари уларни миқдорий баҳолашни тақозо этмоқда. Ҳанузгача ландшафтларни худди тупроқлар каби кадастрлаш йўлга қўйилмаган, ҳозирча у фақат илмий вазифалар рўйхатидан жой олган ҳолос (Алибеков, 2004).

А.Г.Исаченко ландшафт ресурсларини ялпи (комплекс) миқдорий баҳолаш жуда мураккаб вазифа, чунки ландшафт компонентлари учун ягона ўлчам ва баҳолаш бирлигини топишнинг иложи йўқ, бу ҳолатдан чиқишнинг асосий йўли уларни балл тизими асосида баҳолаш, деб ҳисоблайди ва унга амал қилади (1998, 128-б.). Олим Ладога қўли ҳавзасида мавжуд бўлган 96 та ландшафтларнинг сув, ўрмон, тупроқ, иқлим (қишлоқ хўжалиги) ва минерал ресурсларини 5 балли (жами 20 балл) жадвал асосида баҳолайди (А.Г.Исаченко бўйича ландшафт минтақавий birlikларнинг энг кичиги, табиий географик районга тенг). Унинг ҳисоблашларига қўра, мазкур ландшафтларнинг баҳоси амалда 4-

15 балл атрофида фарқланган. Ушбу маълумотлар тенг туртбурчакли катаklar орқали ландшафтлар картасига туширилган. Баллар йиғиндиси эса картада 5 та шартли белгиларда акс эттирилган (6-7, 8-9, 10-11, 12-13, 14-15 балл). Шунга қарамасдан, тадқиқотчи ландшафт ресурсларини микдорий кўрсаткичларига бағишланган мазкур карталар фақат тасвирий аҳамиятта эга, улар амалиётда жиддий ҳужжат бўла олмайди, деб таъкидлайди (1998, 139-бет).

Ландшафт ресурсларини сифат жиҳатдан баҳолашда А.Г.Исаченко субъект талабига алоҳида эътибор беришни уқтиради.

Бу уринда тадқиқотчи ландшафтнинг субъект талаби учун қулай ва уни чекловчи (ноқулай) сифатларини инобатга олишни тавсия этади ва уни икки (яроқли, яроқсиз), уч (қулай, нисбатан қулай, ноқулай) ва беш поғоналигача бўлган сифат кўрсаткичлари асосида баҳолаш мумкинлигини Ленинград области ландшафтларининг муҳандислик шароитини баҳолаш картаси мисолида асослайди (1998, 146-147-бетлар).

Ўзбекистонда ландшафтларни баҳолаш билан боғлиқ тўнғич тадқиқотлар В.М.Четиркин (1892-1958) Н.Л.Бабушкин ва Н.А.Когай (1964) томонидан амалга оширилган. Улар Урта Осиё ўлкасини табиий географик районлаштириш жараёнида табиий комплексларнинг қишлоқ хўжалиги имкониятларига алоҳида эътибор берганлар. Мазкур олимлар томонидан илгари сурилган ғоялар Т.В. Звонкова (1965), М. Умаров (1967), Ш.С.Зокиров, И.А.Ҳасанов, А.Соатов (1943-2005) каби олимлар томонидан такомиллаштирилди. Ш.Зокировнинг изланишлари Оҳангарон дарёси ҳавзасининг табиий шароити ва уни қишлоқ хўжалиги мақсадларида баҳолашга бағишланган (1998). Тадқиқотчи ҳавза ландшафтларининг обикор, бахорикор ва яйлов чорвачилиги учун энг муҳим бўлган термик ресурслари, тупроқлари ва рельеф

тузилишини (қиялиги) 100 балли тизимда баҳолаган. Табиий комплекслар “яхши”, “ўртача”, “ёмон” ва “жуда ёмон” каби кўп поғонали сифат курсаткичлари бўйича баҳоланган.

И.А.Ҳасанов (1981) Қарши дашти табиий комплексларининг суғорма деҳқончилик (пахтачилик) учун яроқлилик даражасини урганган. Табиий комплекслар даставвал мелиоратив хусусиятларига кўра яроқли ва яроқсиз гуруҳларга ажратилган. Яроқли ҳисобланган ландшафт мелиоратив комплекслар узлаштириш учун қулайлик даражасига кўра “мураккаброқ”, “ўртача мураккаб”, “мураккаб” ва “жуда мураккаб” районларга ажратилган. Тадқиқотчи суғорма деҳқончилик туфайли табиий комплексларда содир бўладиган узгаришларни башорат ҳам қилган.

А.А.Соатовнинг изланишларида Ўзбекистон ҳудудининг табиий шароити шаҳарсозлик мақсадида таҳлил қилинган (1993). Тадқиқотчи Ўзбекистон ҳудудини 46 та “ҳудуд турлари”га ажратган ва уларни 6 поғонали сифат курсаткичлари билан (энг юқори даражада яроқли, ўртача яроқли даражадан юқори, ўртача яроқли, ўртача яроқли даражадан паст, кам яроқли, жуда кам яроқли) баҳолаган. Ушбу тадқиқотлардан хабардор бўлган иқтисодий географлар А.Солиев ва Л.Қаршибоевалар Ўзбекистонда иқтисодий географияни табиий географиядан узоқлашиб кетганлигини афсус билан қайд қиладилар. “Бунинг оқибати бўлса керак, иқтисодий географияда экологик тадқиқотлар, табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш, рекреация, тиббиёт, мелиоратив география каби иқтисодий ва табиий география қиррасидаги фан ва илмий йўналишлар нисбатан суст ривожланган”, деб хулоса қилган эдилар (1999, 177-бет).

Кейинги йилларда ландшафтларнинг табиий шароити ва ресурс имкониятларини дам олиш (рекреация), экологик туризм, яйлов чорвачилигини ривожлантириш мақсад-

ларида баҳолаш жадаллашиб бормоқда. Булар орасида И.Қ.Назаров ва Х.Р.Тошовнинг (2003, 2007, 2008) изланишлари ўзига хос. Тадқиқотчилар томонидан чул зонасида жойлашган Бухоро вилоятининг (майдони 40,3 минг км²) типологик ландшафт карталари яратилди ва шулар асосида вилоят ландшафтларининг маҳаллий сув ва чул-яйлов ресурслари баҳоланган ва карталаштирилган (масштаб 1:500000). Амалга оширилган мазкур тадқиқотлар бир неча босқичдан иборат бўлиб, биринчи босқичда вилоятнинг чул-яйлов зонасида жойлашган ландшафтлар географияга “ёندош” бўлган фан вакиллари – чулшунос олимларнинг изланишларига таянган ҳолда таснифланган ва таснифлаш бирликлари асосланган. Уларнинг картографик тасвири яратилган. Олимлар ландшафт - бу типологик бирликлар учун умумий тушунча, у ўз навбатида ландшафт типи, кичик типи ва турларидан ташкил топганлигини асослайдилар. Бухоро вилоятининг чул-яйлов зонасидаги ландшафтнинг маҳаллий сув ва яйлов имкониятларини баҳолаш учун ландшафт типлари ҳудудий асос қилиб олинган. Ландшафтларда атмосфера ёғинлари туфайли ҳосил бўладиган маҳаллий сув имкониятлари (ўртача кўп йиллик 1951-2000 йиллар бўйича) аниқланган. Ландшафт типлари маҳаллий сув имкониятларига кўра тўрт гуруҳга ажратилган. Улар “вақтинчалик аниқ оқимга эга”, “вақтинчалик сқимга эга”, “вақтинчалик қисман оқимга эга” ва “оқимга эга бўлмаган” каби сифат кўрсаткичлари билан баҳоланган ва уларнинг картографик тасвири яратилган.

Ландшафтларнинг сув ресурсларидан фитомелиорация, чорвачилик мақсадларида фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган. Яйлов имкониятларини баҳолаш учун эса ландшафтларнинг усимликлар билан қопланганлик даражаси асосий мезон сифатида белгиланган. Ландшафтларнинг яйлов имкониятлари уч поғонали (“қониқарли”,

“қисман қониқарли”, “қониқарсиз”) сифат курсаткичлари билан баҳоланган ва уларнинг картографик тасвири яратилган. Яйловларни бойитиш мақсадида тегишли чоратadbирларни амалга ошириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган. Мазкур тавсиялар мутасадди ташкилотларга ҳавола қилинган.

Ландшафт ва унинг ресурслари жамият фаровонлигини моддий ва маънавий пойдевори экан, уни янада мукаммал даражада ўрганиш давр талабидир. Қайд қилиш жоизки, ландшафтлар (маъмурий ҳудудлар) ресурсшунослиги умум-географик мазмунга эга. Ландшафтлар ресурсларини баҳолашда табиий ва иқтисодий географларнинг ҳамкорлиги зарур. Нафақат зарур, мазкур тадқиқотларда иқтисодий географларнинг етакчилик қилиши лозим. Ҳозирги даврда “тупроқлар кадастри”ни амалиётга жорий этилганлиги табиий ресурсларга, жумладан, ландшафт ресурсларига бир томонлама ёндашувининг айнаи ўзидир. Чунки тупроқ ландшафтлар таркибига кирувчи бир компонентдир холос. Ландшафт ресурсларини баҳолаш эса айнаи жойнинг географик ўрни, тарихий, ижтимоий-иқтисодий, экологик ва геосиёсий жиҳатларини ҳам қамраб олади, яъни муаммога тизимли ёндашув амалга оширилади. Шу боисдан ландшафтлар кадастри, тупроқлар кадастридан ўзининг комплекслиги ва илмий жиҳатдан асосли эканлиги билан фарқланади.

Ландшафтлар кадастри амалиётга татбиқ этилганда, нафақат географлар ўз мақсадларига эришадилар, балки табиатда мужассам бўлган ҳақиқат ҳам ўз қарорини топади.

Ландшафтлар ресурсшунослиги бўйича навбатдаги вазифаларни қуйидагича белгилаш жоиз:

1. Ландшафтларнинг (ҳудудларнинг) табиий ресурсларини ўрганиш ва уларни баҳолашнинг назарий- услубий асосларини такомиллаштириш лозим.

2. Мамлакатимиз ҳудудидаги ландшафтларнинг моддий ва номоддий ресурсларини ақс эттирувчи "ландшафтлар кадастри"ни ишлаб чиқиш ва унинг картографик тасвирини яратиш зарур.

3. Мамлакатимиз ҳудудларининг ягона масштабдаги ландшафт типологик карталарини яратиш лозим. Бу ўз навбатида "ландшафтлар кадастри"ни яратишда, табиий ресурсларидан самарали фойдаланишда ва уларни муҳофаза қилишда илмий асос бўлиб хизмат қилади.

4. Ландшафтлар ресурсларини баҳолашда табиий, иқтисодий географлар ҳамда географияга "ёндаш" бўлган фан вакиллари ҳамкорлигини мустаҳкамлаш лозим.

5. Ҳар бир ҳудуд, минтақа ландшафтларининг узига хос имкониятларини ва уларни муҳофаза қилиш зарурлигини кенг оммага тарғиб қилиш чора-тадбирларини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ.

Ландшафтлар ресурсшунослигига бағишланган юқоридаги вазифаларни бажарилиши география фанининг ривожланишига ва ўз навбатида унинг жамият олдидagi нуфузини мустаҳкамланишида муҳим урин тутади.

Таянч тушунчалар:

Табиий шароит, табиий ресурс, моддий ва номоддий ресурс, антропоген ресурслар, тугайдиган ва тугамайдиган ресурслар, тикланадиган ва тикланмайдиган ресурслар, минерал ресурслар, дам олиш (рекреацион) ресурслар, экотуризм, агротуризм ресурслари, ресурсшунослик, географик ресурсшунослик, ландшафтлар ресурсшунослиги, умумгеографик қонуниятлар, ландшафтлар маҳсулдорлиги, ландшафтлар кадастри, намланиш коэффициенти, иқлимнинг биологик самарадорлиги индекси (ТК), ландшафтларнинг экологик имкониятлари (ЛЭИ), ландшафт ресурсларини миқдор ва сифат курсаткичлари буйича баҳолаш.

ландшафт мелиоратив комплекслар (ЛМК), ландшафтлар типи, ландшафтларнинг яйлов имкониятлари, ландшафтларнинг маҳаллий сув ресурслари, ландшафт ресурсларини ифода этувчи куп поғонали сифат курсаткичлари, ландшафт ресурсларини муҳофаза қилиш.

Назорат учун саволлар:

1. Табиий шароит ва табиий ресурс тушунчаларининг мазмун-моҳияти.
2. Табиий ресурс тушунчасининг тарихийлиги нима?
3. Тикланадиган ва тикланмайдиган ресурслар.
4. Ресурсшунослик тушунчасининг мазмун-моҳияти.
5. Географик ресурсшунослик ва ландшафтлар ресурсшунослиги тушунчаларининг мазмун-моҳияти.
6. Табиий ресурсларни ўрганиш ва баҳолаш тарихидан нималарни биласиз?
7. Ландшафтларнинг экологик бурчи, экологик имконияти нималардан иборат?
8. Ландшафт ресурсларини миқдор ва сифат курсаткичлари бўйича баҳолаш усуллари.
9. Ландшафт ресурсларини баҳолашга қўйиладиган талаблар.
10. Иқлимнинг биологик самарадорлиги индексини (ТК) изоҳланг.
11. Россия ландшафтларининг экологик имкониятларини А.Г.Исаченко ишлари бўйича изоҳланг.
12. Ландшафт ресурсларини баҳолаш бўйича ЎзМУ олимлари изланишларини изоҳланг.
13. Чўл ландшафтларининг маҳаллий сув ва яйлов ресурсларини баҳолаш бўйича И.Қ.Назаров, Х.Р.Тошов изланишлари моҳиятини изоҳланг.
14. Ландшафтлар ресурсшунослиги бўйича навбатдаги вазифалар нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. Алибеков Л.А. Приоритетные задачи географической науки в Узбекистане. Известия Узбекского географического общества. Том 24. Ташкент, 2004. стр. 13-17.

2. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Физико-географическое районирование Узбекской ССР ТашГУ. Нов. сер. Геогр. науки. Ташкент, 1964, Вып. 231. Кн. 27.

3. Географический энциклопедический словарь. Москва. "Советская энциклопедия", 1988, 432 стр

4. Глазовская М.А. Геохимия природных и техногенных ландшафтов СССР. Москва, Высшая школа. 1988, 328 стр.

5. Звонкова Т.В. Бухарская область. Природные условия и ресурсы Юго-Западного Узбекистана. Ташкент, «Наука», 1965, стр. 306-336

6. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий ландшафт-шунослик. Тошкент, "Университет", 1998, 68-бет.

7. Исаченко А.Г. Введение в экологическую географию. Учебное пособие. Изд-во С.Петербургского университета, 2003, 192 стр.

8. Исаченко А.Г. География в современном мире. Москва, «Просвещение», 1998, 160 стр.

9. Комар И.В. Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы. Москва, "Наука", 1975

10. Минц А.А. Экономическая оценка природных ресурсов. Москва, "Мысль", 1972

11. Мухина Л.И. Принципы и методы технологической оценки природных комплексов. Москва, 1973

12. Назаров И.К., Тошов Х.Р. Ландшафт-табиий ресурсларнинг худудий мажмуи. Жануби-Ғарбий Ўзбекистон географияси. Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 28-жилд. Тошкент, 2007, 37-39-бетлар.

13. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р. Ландшафтлар ресурсшунослиги: муаммолар ва таклифлар. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 23 жилд. Тошкент, 2003, 18-19-бет.

14. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р. Чул ландшафтларини таснифлашнинг асосий тамойиллари (Бухоро вилояти мисолида). Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 32-жилд. Тошкент, 2008, 18-20-бетлар.

15. Преображенский В.С. Поиск в географии. Москва, "Просвещение", 1986, 224 стр.

16. Соатов А. Анализ физико-географических условий Узбекистана для целей градостроительства. Автореферат. Ташкент, 1993, 25 стр.

17. Солиев А., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. Тошкент, "Зиё" нашриёти, 1999, 181-бет.

18. Тошов Х.Р. Чул ландшафтлари ва уларнинг агроимкониятларидан самарали фойдаланиш (Бухоро вилояти мисолида). География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент, 2008, 26 бет.

19. Умаров М. Природные ресурсы низовьев р. Зарафшан и их использование. Ташкент, Фан, 1967, 174 стр.

20. Ҳасанов И.А. Оценка природных территориальных комплексов Каршинской степи для оросительной мелиорации. Ташкент, "Фан", 1981, 112 стр.

21. Экономическая и социальная география в СССР. Москва, "Просвещение", 1987, 542 стр.

22. Четыркин В.М. Средняя Азия (опыт комплексной географической характеристики и районирования). Ташкент, 1960, 240 стр.

Режа:

1. Географик башорат ва унинг мазмун – моҳияти.
2. Башоратлаш тарихидан.
3. Географик башорат муддатлари.
4. Башоратлаш борасидаги тўсиқлар.
5. Географик башоратлаш методологияси ва усуллари.
6. Дунёвий муаммолар ва уларни башоратлаш.
7. Минтақавий географик башоратлар.
8. Маҳаллий қўламдаги географик башоратлар.
9. Географик башорат ва амалиёт.

1. Географик башорат ва унинг мазмун – моҳияти

Диалектик қонунларга кўра, бутун борлик – табиат, жамият, инсон тафаккури доимий ҳаракатда ва ривожланишда. Шу боис инсон келажақда содир бўладиган ўзгаришларни билишга қизиқиш келади, ҳаётда рўй бераётган ҳодиса ва жараёнларни синчковлик билан кузатади, натижада маълум хулосалар чиқаради.

Башорат – прогноз, юнунча "prognosis" сўзидан олинган бўлиб, олдиндан кўриш, олдиндан айтиш деган маънони билдиради.

Башоратлаш ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларига тегишли. Шу сабабдан башорат тушунчаси барча фанларга тааллуқли.

Илмий башоратлар ичида географик башорат ҳам ўзига хос маъно ва мазмунга эга. Маълумки, география мажмуали (комплекс) фан бўлиб, у йиғирмадан ортиқ тармоқларга эга. Бошқача қилиб айтганда, уни кенг ва тор (асл) маънода талқин қилиш тўғри бўлади. Кенг маънода, у барча тармоқ фанларини ўз ичига олса, тор маънода эса комплекс мазмундаги географик фанлардан иборат.

Географик башорат кенг маънодаги тармоқ фанларни, яъни геоморфологик, иқлимий, гидрологик, биогеографик, аҳоли географияси, қишлоқ хўжалиги, транспорт, социал география каби соҳаларни қамраб олади. Тор(асл) маънодаги географик башорат эса комплекс мазмундаги фанларни, яъни палеогеография, умумий ер билими, ландшафт-шунослик, материклар ва океанлар табиий географияси, ўлкашунослик, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, ҳудудий – маъмурий, ҳудудий – сиёсий ва иқтисодий – ижтимоий ҳудудий геокомплексларга тегишлидир.

Айрим олимлар ана шу комплекс (асл) маънодаги географик башоратларни моҳиятан ҳақиқий географик башоратлардир деб таъкидлайдилар (Жекулин, 1989, 155-б.). Ш.С.Зокиров "... ҳақиқий географик башорат келажакнинг географик тизимлари ҳақида тасаввур бериши керак", деб, ҳисоблайди (1998, 53-б.). Тармоқ географик башоратлар ичида иқлимий, гидрологик башоратлар мазмун – моҳиятига кўра география фанига яқинлиги билан ажралиб туради. Чунки мазкур соҳада изланишлар олиб бораётган мутахассисларнинг аксарияти расмий мутахассислигига (хўжжатларига) кўра географлардир. Кўп ҳолларда географик башоратлашда тармоқ соҳадаги башоратларга эътибор етакчилик қилади. Масалан, иқтисодий географлар Ю.Н.Баженов, А.И.Чистобаевлар аҳоли сонини, хом ашё манбалари, ёқилғи ва энергияни, иқтисодий ривожланишни, ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ жараёнларни ва ниҳоят экологик соҳадаги башоратларни устувор вазифалар деб, қайд қилдилар (1987, 50-б.). Географик башоратларга оид тадқиқотлар тармоқ – географик ёки комплекс географик соҳаларда олиб борилишидан қатъий назар, мураккабликлар туғдиради. Зеро, бу соҳада тадқиқотлар изланувчидан тажриба, юқори малака ва юксак фалсафий мантиқни талаб қилади. Таниқли географ олим В.С.

Жекулин таъбири билан айтганда, "Башорат – географик тадқиқотлар гултожи" (1989, 5-бет)

Ҳақиқатда эса географик башоратга оид асарларнинг аксарияти тажрибали, етук олимлар томонидан яратилганига гувоҳ бўламиз (1-қўшимча). Географик башорат ҳудудлар ва инсоният ривожланишини тўғри ташкил қилиш ва бошқариш учун нихоятда зарур ҳисобланади. Илмий - техника тараққиёти, аҳоли сонининг ўсиб бориши ва ижтимоий талабнинг жадал суръатлар билан ортиб бораётганлиги боис ҳозирги даврда, башорат истиқбол режаларни тўғри белгилаш учун муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, бозор муносабатларига асосланган бошқарув тизимига ўтиш даврини бошидан кечираётган Ўзбекистон Республикаси учун географик башорат стратегик аҳамиятга эга бўлган инвестиция лойиҳалари йўналишини белгилашда ва шакллантиришда ўзига хос ўрин тутди. Бу эса илмий башоратнинг пишиқлиги ва аниқлигига бевосита боғлиқдир.

Қайд қилиш жоизки, илмий башоратлар мутлоқ аниқликка даво қилмайди. У келажакда маълум муддатлардан сўнг содир бўладиган ҳолат, ўзгаришларни тахминий аниқлашга ёрдам беради. Башоратлаш ижтимоий талаб билан боғлиқ бўлган жараён бўлиб, у алоҳида тадқиқотлар йўналишидир.

Географик башоратнинг асосий мақсади айти ҳудуд (табиий, маъмурий, миллий) ресурсларидан самарали фойдаланиш, уларни қўпайтириш ва маҳофаза қилиш, бошқача қилиб айтганда, жамиятни ҳудудларда самарали ташкил қилишни кўзда тутди.

2. Башоратлаш тарихидан

Инсоният пайдо бўлганидан бошлаб, яъни эртанги кун, келажакка қизиқиб келади. Содир бўлаётган ҳодиса ва

жараёнлар, уларнинг турлича такрорланишини инсонлар синчковлик билан кузатганлар. Оддийгина халқ мақолларини, об-ҳавони олдиндан айтиб бериш борасидаги хулоса ва тахминларни ҳам башоратта тегишли дейиш мумкин (5-қўшимча). Халқ орасида фолбинлар (негбин, башоратгўйлар) пайдо бўлган. Ғайритабиий истёдодга эга бўлган бундай кишиларни одамлар эъзозлаган, уларга мурувватлар кўрсатилган. Уларнинг аксарияти халқ ишончига кирган. “Фолбинга ишонма, фолбинсиз ҳам юрма”, деган ҳикматомуз сўзлар бежиз айтилмаган. Халқлар орасида буюк кароматгўй авлиёлар пайдо бўлган, уларнинг башоратлари аксарият ҳолларда тўғри чиққан ва улар кишиларни, ҳатто айрим давлат раҳбарларини қизиқтирган.

Буюк башоратчилардан бири, илми нужум – астрология (юн. *astrum*–юлдуз ва *logos* – фан) фани вакили, франциялик авлиё Мишель Нострадамусдир (1504 - 1566). Унинг 1555 йилда ёзилган “Юз йилликлар” номли китобида умумий Ер билими, минтақавий ва социал географияга тегишли қатор башоратлар мавжуд. М. Нострадамусни астрогография фанининг асосчиси деса бўлади. У Ер юзасидаги минтақаларнинг алоҳида юлдузлар буржлари билан боғлиқлигини асослайди (1-қўшимча).

Башоратлашнинг илмий асослари XX асрнинг ўрталарида шакллана бошлаган. Бу фан футурология деб аталган. Футурология (лот. *futurum* –келажак ва *logos* –таълимот) – кенг маънода: инсоният келажаги, дунёвий муаммолар ҳақидаги тасаввурлар мажмуи; тор маънода ижтимоий жараёнлар ҳақида илмий - техника тараққиётига оид соҳалардаги жараёнларни изчилликда урганиш ва келажакни башорат қилиш ҳамда илмий-техника, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий соҳаларни режалаштириш ва истикболларни белгилаш имкониятини яратадиган фан соҳасидир. Бу

атама 1943 йилда немис социологи О.Флехтхейм томонидан
фанга киритилган. Футурология “келажак фалсафаси” деб
тилга олина бошлади. XX асрнинг охирларига келиб
футурологлар асосан икки йўналишга ажралди: бири
“экологик пессимизм”, иккинчиси – илмий – техникавий
оптимизм. (Фалсафа. Қомусий лугат, Т. 2004 437 б). 1960
йилларда башоратлаш купгина давлатларда режалаш-
тириш ишларига жорий этила бошлаган. Географик
башоратлаш асослари илк бор Москва давлат университети
олимлари Ю.Г.Саушкин (1967, 1968), Т.В.Звонкова, М.А.Гла-
зовская, К.К.Марков, Ю.Г.Симоновлар томонидан ишлаб
чиқилган. Мазкур университетнинг V курс талабаларига
“Рациональное природопользование и географический
прогноз” номли махсус курс ўқитилган. 1987 йилда
Т.В.Звонкова: томонидан илк бор “Географическое прогно-
зирование” номли ўқув қўлланмаси чоп этилган. Т.В.Звон-
кова “Географик башорат мажмуали экологик муаммодир,
унда башоратлашнинг назарияси, усуллари ва амалиёти,
табиий мухит ва унинг ресурсларини муҳофаза қилиш,
режалаштириш, лойиҳаларни экспертиза – тафтиш қилиш
билан узвий боғлиқдир”, -деб қайд қилади. Ўзбекистонда
географик башорат билан шугулланган тўнгич олимлардан
бири А.Рафиқовдир (1939-2003). Унинг илк бор ўзбек тилида
“Географик прогнозлаштириш асослари” ўқув қўлланмаси
Ўзбекистон Миллий университети нашриётида чоп этти-
рилди (2003). Олим, “прогноз”, “прогностика” атамалари
ўзбек тилида “башорат” ва “башоратлаштириш” маъноси-
ни билдирса-да, бу сўзлар тула маънода “прогноз” ва
“прогнозлаштириш”нинг муқобил варианты бўла олмайди.
Кишиларнинг исми ҳам Башорат ва бошқа маъноларни
англаштириш туфайли улардан ҳақиқий атама сифатида
фойдаланиш чегараланган, деб ёзади (Рафиқов, 2003, 5-б.).

Лекин ўзбек тилининг изоҳли луғатида (1–жилд, 2006, 3–жилд, 2007) “башорат” ва “прогноз” сўзлари ўзбек тилининг захирасига (луғат фондига) киритилган. Луғатда башорат сузининг учта маъноси изоҳланган. Шулардан бири “башорат – олдиндан куриш, олдиндан айтиб бера олиш, олдиндан айтилган фикр, тахмин, мўлжал ёки башорат қилмоқ – бирор воқеа - ҳодисанинг натижасини олдиндан кўрмоқ, олдиндан айтиб бермоқ”, деган талқинга эга. Бизнингча, ушбу талқин асосида иш тутиш мақсадга мувофиқ. Бундай ёндашув ўзбек тили ва миллий қадриятларимизга мос тушади ва уни тушуниш осон бўлади. Географик башоратга оид изланишлар тарихи Т.В.Звонкова (1987), Ш.С.Зокиров (1998), В.П.Максаковский (2004), В.Т.Богучарсков(2004)лар томонидан таҳлил қилинган (2-қушимча).

3. Географик башорат муддатлари

Бу борада тадқиқотчилар фикрларида фарқланишлар бор. Жумладан, А.Г.Исаченко ва Б.А.Поповлар географик башорат муддатларини қуйидагича табақалайдилар:

Ўта қисқа муддатли – 1 йилгача, қисқа муддатли 3 – 5 йилгача, ўрта муддатли 10–15 йилгача, узоқ муддатли – бир неча ўн йилликларгача, ўта узоқ муддатли – минг йилликларгача бағишланган башоратлардир (Жекулин, 1989, 155-б.).

Географик тармоқ фанлар соҳасидаги башоратлар ҳам турлича муддатларни қамраб олиши мумкин. Айниқса, об-ҳаво ҳақидаги башоратлар одатда қисқа муддатли 1–3 кунлик, баъзида эса бир ойлик, қисман эса мавсумий муддатларни қамраб олади. Географик башоратлар одатда турли кўламдаги табиий, сиёсий-маъмурий, маъмурий ҳудудларга ҳам тегишли бўлади. Башоратларнинг одатда ўрта ва узоқ муддатларни қамраб олиши эътиборга лойиқ.

4. Башоратлаш борасидаги тўсиқлар

Мамлакатимизда ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш, демократик қонунлар асосида фуқаролик жамиятини қуриш жараёнида географик башоратга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Айниқса, келгуси табиий, иқтисодий-ижтимоий, умумгеографик ўзгаришларни башоратлаш; инсониятни табиатга таъсир кучининг жойлардаги хусусиятларини башоратлаш; тармоқ – географик соҳасидаги башоратларни такомиллаштириш; башоратлашда илмий жамоатчилик фикрларига таяниш каби вазифалар турибди.

Лекин ҳанузгача географик башоратлаш бўйича дунёвий, минтақавий, маҳаллий ҳудудларга бағишланган тўлақонли, мукаммал географик башоратлар жуда кам. Бунинг асосий сабаби башоратлаш борасида қатор тўсиқларнинг мавжудлигидир. Бу тўсиқларни В.С.Преображенский ва Н.И.Коронкевич (1987) тўртта гуруҳга ажратади (8–жадвал).

Буларга қўшимча сифатида мамлакат раҳбарлари ва ҳукуматлари томонидан қабул қилинган янги дастур, қарор, қонунлар географик башоратлашда ўзига хос қийинчиликлар туғдиради, яъни башоратнинг аниқлик даражасини мураккаблаштиради. Масалан, Ўзбекистонда 2009 йил “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили”, деб эълон қилиниши ва бу борада қабул қилинган давлат Дастури қишлоқларимиз қиёфаси, иқтисодий - ижтимоий нуфузини тубдан ва тезкор яхшиланишига асос бўлмоқда.

Изоҳ: Жадвал В.С.Преображенский, Н. И.Коронкевич (1987) буйича тузилди.

5. Географик башоратлаш методологияси ва усуллари

Барча фанларда булгани каби географик башорат учун ҳам методологик асос биринчи навбатда фалсафий-диалектик қонунлар ҳисобланади. Диалектик қонунларни икки гуруҳга ажратадилар.

Биринчиси, борлиқнинг доимо ҳаракатда, уларни ташкил қилган қисмларининг модда, энергия туфайли ўзаро боғлиқлиги ва ниҳоят бир бутунлиги. Иккинчиси, эса борлиқни, аниқроғи, географик тизимларнинг узлуксиз ривожланишда эканлиги.

Бундан ташқари, умумгеографик ва минтақавий қонуниятлар (географик қобикнинг бир бутунлиги, зоналик, азоналлик, секторлик, даврийлик, интразоналлик, рўпаралилик – рўпарасизлик, ҳавза назарияси қонунияти кабилар) ҳам башоратлашда назарий асос бўла олади.

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлардан келиб чиқадиган қонуниятлар ҳам географик башоратлашда методологик асос сифатида хизмат қилиши мумкин. Юқорида қайд қилинган қонуниятлар жуда катта ҳаракатлантирувчи кучга эга. Булар ривожланишнинг мазмун - моҳиятини очиб бериш учун илмий - назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Географик башорат усуллари. Усул – борлиқни билиш воситаси. Географик башорат соҳасида узоқ йиллар хизмат қилган олима Т.В.Звонкованинг маълумотларига кўра (1987), башоратлашнинг 150 дан ортиқ усуллари мавжуд. Булар орасидан амалиётда 5–10 таси кенгроқ қўлланилади. Қуйида уларнинг айримларини келтирамыз.

1. Мантикий усул. Бунда мантикий фикрлаш қудрати асосида бўлғуси жараён, ўзгаришлар башорат қилинади. Бу индуктив, дедуктив усулларни ўз ичига олади. Индуктив усулда жараён ва ҳодисаларнинг бир-бирига боғланиш

сабаблари ўрганилади ва хусусийликдан умумийликка томон ҳулосаланади. Дедуктив усулда эса, бир бутунликдан хусусийликка томон ўзгаришларга эътибор берилади. Мазкур усул башоратлаш стратегиясини белгилаб беради. Индуктив – дедуктив усуллар бир-бири билан ўзвий боғлиқ. Ҳар қандай дедуктив ҳулоса индуктивдан сўнг ниҳоясига етади. Индуктив усул география фани тарихида етакчи бўлиб келган бўлса, ҳозирги даврда математик –мантик усули дедуктив усулнинг ривожига катта йўл очиб беради.

2. Тарихий- генетик усул. Бунда жараён ва ҳодисаларнинг эволюцион ривожланиши йўналишини ҳисобга олиб, бўлғуси ўзгаришларни башорат қилиш, яъни ўтмишни (ретроспектив) ҳисобга олиб келажакни (перспектив) башоратлаш. “Тарих ўтмишнинг ойнаси, келажакнинг ўстозидир” деган тамойилга амал қилиш. “Ер юзасининг ўтмиши географлар учун унинг ҳозирги манзарасини билиш учун калитдир”, -деган эди академик К.К.Марков. Олимнинг бу ҳулосасига қўшимча қилиб, ...ўтмиш, нафақат ҳозирги, балки келажак манзарасини билиш учун ҳам калитдир, дейиш мумкин. Бу усул куп ҳолларда мантикий ва экстраполяция усуллари билан уйғунлашиб кетади.

3. Ўхшатиш усули (аналогия). Маълум жойда узок йиллар давомида рўй берган ҳодиса ва жараёнлар асосида худди шунга ўхшаш бўлган бошқа жойларда рўй бериши мумкин бўлган ҳодиса ва жараёнларни башоратлаш демакдир, яъни уларнинг ўхшашлигидан фойдаланиб, қиёс қилиб иккинчи жойда содир бўладиган ўзгаришларни башоратлашдир. Бундай башоратлар тўлалигича ўзини оқламасада содир бўлиши мумкин бўлган жараёнларнинг умумий йўналишини ва бўлғуси оқибатларни англашга имкон беради.

4.Статистик усул (статистик – математик). Ушбу усул экстраполяция усулига ўхшаб кетса-да, ўзига хосдир. Бунда

рақамларнинг аниқлик даражаси асосий урин тутади. Бундай рақамлар “ўжар”, “қайсар” бўлади, уларни инкор этиб бўлмайди. Рақамлар асосида тузилган турли хил жадвал, диаграммаларни “тилга” киритиб, бўлғуси узгаришлар ҳақида эътиборга лойиқ хулосалар чиқариш мумкин. Масалан, қазиб олинаётган минерал бойликнинг захираси аниқ бўлса, бир йилда қазиб олинаётган курсаткичлар орқали бойликнинг тугаш муддатларини билиш қийин эмас.

5. Иммитацион моделлаштириш усули ҳам башоратлашда қўл келади. Бу мураккаб жараёнларни машинада, чизмаларда, қурилмаларда намоён этилиши. Яъни аслига ўхшатиб ясалган нарса, қурилмалардан фойдаланиб, бўлғуси жараён ва ҳодисаларни башорат қилиш мумкин.

6. Экстраполяция усули. Экстраполяция (лот. ekstra – тез, polio – тўғрилайман) – бирор ҳодисанинг бир қисмини кузатиш натижасида олинган хулосани шу ҳодисанинг бошқа қисмига, келгусига тадбиқ этишни англатади. Бу усулда ҳозирги вазиятдан келиб чиқиб келажак башорат қилинади. Буни баъзан генетик – тарихий усул ҳам дейилади. Айни даврга тегишли статистик маълумотлар келажакка томон йилма – йил сурилиб борилади. Демографияда бу иш “демографик суриш усули” воситасида амалга оширилади. Экстраполяция ички имкониятларга асосланади. Унда ташки омиллар ҳисобга олинмайди. Шу боисдан айрим тадқиқотчилар бу усулни “қўр” усул деб атайдилар.

7. Эксперт усули. Эксперт лотинча сўздан олинган бўлиб, “тажрибали”, “юқори малакали мутахассис” маъносига эга. Одатда экспертлар йирик муаммоларни ўрганиш, башоратлаш учун жалб қилинади. Масалан, фан ва техника тараққиёти, бозор муносабатларига ўтиш, минтақавий иқтисодий, сиёсий–ижтимоий, урбанизация

жараёилари кабиларни башоратлаш учун юқори малакаи мутахассислар жалб қилинади. Улар бир-бирини таниши шарт эмас. Бунда ҳар бир мутахассис ўз тажриба ва малакасидан келиб чиқиб муаммонинг келажагига оид фикрларини эркин холис баён қилади. Эксперт усулини қўллашда иккита ёндашув мавжуд.

Биринчиси, индивидуал – шахсий, яъни “эксперт – ҳисобот” тарзида бўлиб, кун тартибидаги муаммо бўйича эксперт ўзининг эркин холисона фикрини билдиради. Иккинчиси, жамоа усули, бунга 10 тадан 200 тагача экспертлар жалб қилинади. Бу “дельфий” усули сифатида 1964–1965 йилларда АҚШда ишлаб чиқилган бўлиб, у бир неча босқичдан иборат. Ҳар бир эксперт кун тартибига қўйилган муаммо бўйича анкета саволларига алоҳида ёзма жавоб қайтаради. Тўрт босқичдан иборат бўлган бу танлов жараёни охирида энг юқори рейтинг балларига эга бўлган фикр ва хулосалар (вариантлар) қабул қилинади. Мазкур башоратларнинг аниқлик даражаси 2/3 қисмини ташкил қилади (Звонкова, 1987, 37-бет).

Хуллас, башорат усулларины такомиллаштириш, дунёвий, минтақавий ва маҳаллий муаммоларни башоратлашнинг амалий аҳамиятини чуқур англаш, унинг аниқлик даражасини ошириш каби вазифалар давр талаби ҳисобланади.

6. Дунёвий муаммолар ва уларни башоратлаш

Бугунги кунда инсоният олдида ўз ечимини кутаётган қатор муаммолар турибди. Рус олимлари С.Б.Лавров, Ю.Н.Гладков (2000) қуйидагиларни энг муҳим деб ҳисоблайдилар: тинчликни сақлаш, иқтисодий ривожланишни таъминлаш, энергетика, хом-ашё, дунё океани, маданият ва одоб инқироzi, соғлиқни сақлаш, ишлаб чиқаришдаги ҳалокатлар, жиноятчилик ва терроризм,

демократияни тақчиллиги, урбанизация, миллатлараро муносабатлар, демография, озиқ-овқат, қолоқлик ва ниҳоят экологик муаммолар (жами 16 та).

Мазкур муаммолар фанлараро мазмунга эга бўлса-да, география фанининг вазифаларига яқин туради. Комплекс мазмунга эга бўлган бу фаннинг урганиш объектларидан бири географик қобикдир. Бундан ташқари, озон муаммоси, иқлим ўзгариши, чулланиш каби дунёвий муаммолар борки, улар бевосита география фанига тааллуқлидир.

Инсониятнинг дунёвий муаммоларига эътибор ва уни илмий урганиш ҳамда башорат қилишни илк бор АҚШ олимлари бошлаб берган деса тўғри бўлади. Бу борада 1946 йилда етакчи ишбилармонлар, Стэнфорд университети олимлари билан биргаликда Стэнфорд тадқиқот институтини ташкил қиладилар. 1966 йилда Вашингтон шаҳрида “Дунёнинг келажагини урганувчи жамият”га асос солинган (“Общество по изучению будущего мира”). Хуллас, XX асрнинг 60 – йилларида АҚШда инсониятнинг дунёвий муаммоларини ўрганадиган 15 та йирик институт ва ташкилотлар юзага келган.

Шу йўсиндаги ташкилотлардан бири 1968 йили италиялик социолог, йирик жамоатчи-ФИАТ концернининг бошқарувчиси Аурелио Печчеи ташаббуси билан ташкил қилинган “Рим клуби”дир. Мазкур клубнинг Рим шаҳрида асос солиниши бежиз эмас. Чунки Рим шаҳри инсониятнинг энг қадимги маданий-илмий марказларидан биридир.

Шаҳарга милoddан аввалги 754 – 753 йилларда асос солинган. Илмий, иқтисодий ва ижтимоий муҳитнинг тақозоси билан 1303 йилда Рим университети ташкил қилинган. Ушбу халқаро нуфузга эга бўлган олий даргоҳда фаннинг турли соҳалари бўйича мутахассислар тайёрланади ва ҳозирги даврда 180 минг талаба таҳсил олади (УМЭ, 7

жидд. 2004, 331-б.). “Рим клуби” халқаро нодавлат ташкилот бўлиб, унга турли мамлакатларнинг етук олимлари, менежер, иқтисодчи, демографлар, жамоат арбоблари, йирик компания раҳбарлари аъзо сифатида қабул қилинган, уларнинг сони 100 киши атрофида. М.Горбачев унинг фахрий аъзоси, синергетика таълимотининг асосчиси И.Пригожин эса ҳақиқий аъзоси бўлган. Клубнинг штати, расмий бюджети йўқ. Унга дунёнинг йирик компаниялари ҳомийлик қилади (“Фиат”, “Фольксваген” ва бошқалар). Клуб ишини 12 аъзодан иборат, унинг президенти раҳбарлигидаги ижроия қўмита бошқаради (Президенти: Аурелио Печчеи (1968–1984); А.Кинг (1984–1991); Р.Диес – Хохлайтнер (1991 й. дан). Клубнинг расмий идораси айни кунда Париж шаҳрида. Ҳозирги даврда 30 дан ортиқ мамлакатларда Рим клуби ишига кўмак берувчи миллий уюшмалар (ассоциация) мавжуд (Россияда бу ташкилотнинг президенти Д.В. Гвишиани (1989) эди.

Клубнинг асосий мақсади инсоният олдидан юзага келган ва келиши мумкин бўлган дунёвий (асосан, иқтисодий - ижтимоий, сиёсий, экологик) муаммоларни урганиш, муҳокама қилиш, давлат раҳбарлари билан мулоқот ўтказиш, дунё жамоатчилиқ фикрини ушбу муаммоларга қаратиш ва шу йўсиндаги тадқиқотларни рағбатлантиришдир. Клубнинг асосий “маҳсулоти” олимлар, тадқиқотчилар томонидан Рим клуби номига тайёрланган маърузаларидир. Ҳозирги кунда Рим клуби буюртмаси билан 30 дан ортиқ маърузалар тайёрланган ва кенг жамоатчилиқ муҳокамасига ҳавола этилган.

Мазкур маърузалар ичида Д. Медоуз ва унинг ҳамкорлари (АҚШ) томонидан 1972 йилда тайёрланган “Ўсиш чегаралари” (“Пределы роста”) асари халқаро илмий жамоатчилиқ орасида эътиборга эга бўлганлардан биридир. Алармистик (инглизча – alarm, франц.- alarme – ваҳима,

безовталиқ) мазмунига эга бўлган бу асарда муаллифлар дунё бўйича демографик, иқтисодий ривожланишни секинлаштириш ва ниҳоят тургун ўсишни ("нулевой рост") таклиф қиладилар. Унга асос қилиб, сайёрамизда аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиб бораётганлиги (ўша даврда йиллик ўсиш 1,9 % атрофида эди), озиқ-овқат ва саноат ишлаб чиқариш суръатининг ўта тезлиги, минерал ресурсларнинг камайиб бораётганлиги, атроф-муҳитни эса тобора ифлосланаётганлиги асос қилиб олинган эди. Асарда антропоген юкнинг табиатга таъсир кучининг ўсиш чегаралари таҳлил қилинган. Бу сайёрамизнинг экологик ҳолатини башоратлашга бағишланган тўнгич глобал модель эди. Лекин мазкур тадқиқотнинг бир ёқламалиги, минтақавий фарқланишлар ҳамда экологик муҳитни яхшилашга қаратилган ижтимоий кучларнинг инобатга олинмаганлиги кейинчалик танқид остига олинди. Ушбу гоёга қарши борганларнинг сони кам бўлган бўлса-да, у ўз мақсадига эришди, яъни дунё ҳамжамиятининг эътиборини қозонди, келажак ҳақида ўйлашга чорлади. Кейинчалик бу борада янги – янги тадқиқотлар пайдо бўлди (Максаковский, 2008, 38 – 42-бетлар).

Д. Медоуз раҳбарлигидаги тадқиқотларнинг навбатдаги натижаси 20 йилдан сўнг 1992 йилда "Ўсишнинг янги чегаралари" («Новые границы роста») модели таклиф қилинади. Бунда тадқиқотчилар аҳоли, иқтисод ва атроф-муҳитни ягона тизим эканлигини асослайдилар. Уларнинг фикрича, дунёвий ривожланишнинг формуласи қуйидагича: $I = PAT$. Бунда I – атроф – муҳитга бериладиган юк, P – аҳоли, A – фаровонлик, T – технология.

Бу ерда фаровонлик жон бошига истеъмолнинг миқдорини билдирса, технология эса маҳсулот бирлиги кўламида келтирилган зарарни ифодалайди.

Дунё ҳамжамиятини хохлаган ҳудудий қисми экологик вазиятни яхшилашга уз улушини қушиши мумкин. Муаллифлар бошқа тадқиқотчилардан фарқли улароқ мустақил равишда ҳозирги кунда оммавий тус олган барқарор ривожланиш ғоясини илгари сурадилар. Бундан ташқари, қуйидаги тадқиқотчилар томонидан тайёрланган маърузалардан америкалик Дж.Форрестер (1971), М.Месарович ва Э.Пестель (1974), Э.Ласло (1978) голландиялик Ян Тинберген (1975) ва А.Печчеи (1977) каби олимларнинг изланишлари эътиборга лойиқ (3-қушимча).

Рим клуби дастлаб жамият ва табиат ўртасидаги қарама – қаршиликларга эътиборни қаратган бўлса, кейинчалик социал муаммолар унинг асосий эътиборига айланди.

Америкалик географ-олим С. Коэн дунёнинг сиёсий картасида руй берадиган ўзгаришларни башоратлайди. Унинг фикрича, дунёнинг сиёсий-маъмурий бўлиниши бундан кейин ҳам давом этади. 20-30 йилдан сунг мустақил давлатларнинг сони тахминан 300 тага етади. Улар 1900 йилда 57 та, 1938 йилда 71 та, 1959 йилда 92 та, 2000 йилда 193 та бўлган. С.Коэн башорати буйича Европада Фландрия, Валлония, Бретань, Уэльс, Шотландия, Каталония, Басклар давлати, Осиёда – Минданао ороли, Панжоб, Тибет, Африкада- Катанга, Шимолий Америкада – Француз Канадаси каби мустақил давлатлар пайдо бўлади. Австралия, Афғонистон, ЖАР, Судан, Бразилия, Мексика, қисман эса Россия, Хитой парчаланиши мумкин. Дунёнинг сиёсий – маъмурий бўлинишига асосий сабаб миллий уйғониш, сиёсий уз-ўзини бошқаришга, миллийликка интилишдир. Асарда “Бой – Шимол ” ва “Камбагал – Жануб”, ҳамда Европа – Америка ва ислом дунёлари ўртасидаги муносабатлар ҳам тилга олинган (Максаковский, 2008, 41-6.).

Бундан ташқари, Россия олимлари томонидан глобал экологик муаммоларни башоратлашга бағишланган айрим тадқиқотлар ўзига хос (Мильков, 1990, Горшков, 1986). Ю.П.Селиверстов содир бўлаётган дунёвий экологик муаммоларга оптимистик руҳда ёндашади. Унинг фикрича, биосфера инсоният томонидан табиатга курсатилаётган салбий таъсир оқибатларини бартараф қилиш қobiliятини ҳали йўқотгани йўқ. Атмосфера таркибини карбонат ангидриди ва зарарли газлар билан тўлдирилишида инсониятнинг улуши табиий жараёнларга нисбатан жуда кам. Улар сайёрамиз ва унинг таркибий қисмлари учун хавфли эмас. Глобал экологик инкироз йўқ, у Россия Федерацияси миқёсида ҳам намоён эмас, фақат айрим минтақаларда қисман хавф мавжуд. Инсониятнинг ривожланиши жараёнида табиат билан уйғун яшаш тамойилига эришмоқ лозим, деб хулоса қилади олим (Селиверстов, 1995).

Академик – математик Н.Н.Моисеев (1920 – 1999) раҳбарлигида Россия Фанлар Академияси ҳузуридаги ҳисоблаш марказида биосферадаги ўзгаришларни ўрганиш борасида “Гея” номидаги математик моделлар тизими маркази ташкил қилинган эди. Тадқиқотлар натижасида олим биосферадаги экологик мувозанатни бузилганлиги ва инсониятнинг табиатга нисбатан ҳозирги муносабати туфайли глобал инкирознинг рўй бериши аниқ эканлигини қайд қилади. Н.Н.Моисеев, инсоннинг табиатга қарамлиги келажакда камаймайди, аксинча ортади, инсон табиат билан уйғун яшамоғи зарур деб таъкидлайди. Олим “Экологик императив” ғоясини илгари суради, яъни табиат қонунларининг устуворлиги, инсон эса уларга ўз ҳаракатларини мослашга мажбур эканлигини қайд қилади. Туғилишни меъёрлаштириш аҳоли сонини ҳамда табиатга

курсатилган антропоген юк (босим) хажмини 10 марта камайтиришни қайд қилади (Моисеев, 1998).

Хуллас, инсониятнинг келажаги ҳақида ҳозирги кунда сон-саноқсиз башоратлар мавжуд, лекин уларнинг қайси бири тулиқ ўз исботини топади ёки йук, буни вақт кўрсатади. Бундан қатъий назар, футурологлар орасида географлар фаол ва етакчи бўлиши зарур, чунки география фанининг нодир имконияти яъни муаммоларга мажмуали ёндашуви, интеграцион ва синтез қудрати бунга имкон беради.

7.Минтақавий географик башоратлар

Бунга табиий жиҳатдан ўзига хос, бир бутунликка эга бўлган, йирик ҳудудлар ва алоҳида давлатлар доирасидаги географик башоратлар киради. Қайд қилиш жоизки, бу борада тулақонли умумгеографик мазмунга эга бўлган башоратлар жуда кам. Лекин география фанига тегишли тармоқ фан соҳалари бўйича эътиборга лойиқ тадқиқотлар амалга оширилган ва уларга эътибор ортиб бормокда.

Ўрта Осиё иқлимнинг билимдони М.И.Будиконинг (1988) башоратларига кўра, Туркистонда иқлимнинг табиий ўзгариши сабабли намгарчилик ортади. ХХІ асрнинг ўрталарига келиб ёғинлар миқдори қарийб 2 баробар кўпаяди ва натижада Туркистон чўллари намгарчилик бўйича жанубий Украинага ўхшаб кетади. Иқлимдаги бундай ўзгаришлар табиат зоналарининг чегараларига ҳам таъсир этмай қолмайди (Зокиров, 1998, 56-бет). Лекин қайд қилиш жоизки, нуфузли олим М.И. Будиконинг бу башоратлари ҳозирги даврда ўз исботини топмаётир, аксинча Ўрта Осиёда чўлланиш жараёни хуруж қилмокда.

Маълумки, кейинги йилларда Ер шари ва айрим минтақаларда иқлимнинг ўзгариб бораётганлиги унинг салбий оқибатларини намоён бўлаётганлиги ҳақидаги

ташвишли ахборотлар кучайиб кетди. Иқлимнинг узгариши табиий ва антропоген омиллар таъсирида руй беради.

Табиий омилларга космик, яъни Коинот, Қуёш ва Ер муносабатлари, ички геофизик (вулқонлар, ер қимирлаш), ташқи геофизик (Ернинг шарсимонлиги ва унинг таркиби (атмосфера таркиби, ҳаво оқимлари, рельеф, океан ва қуруқликнинг тақсимланиши), биотик (органик дунё ва унинг тақсимланиши) кабилар киради.

Антропоген омилларга эса аҳолининг сони ва унинг иқтисодий ва ижтимоий фаолияти туфайли иқлимий шароитга кўрсатиладиган таъсири киради. Дунё бўйича иқлимий узгаришларга қарши ҳаракатлар XX асрнинг 70 - йилларидан бошланган эди. Мазкур соҳага тегишли расмий ҳужжат-Стокгольм Декларацияси қўпчилик давлатлар иштирокида 1972 йил қабул қилинди. 1979 йилда эса биринчи Жаҳон Иқлим конференцияси бўлиб ўтди. 1980 йилларда бир неча бор ҳукуматлараро энжуманлар ўтказилди. 1988 йилда эса иқлим узгариши бўйича ҳукуматлараро экспертлар гуруҳи (МГЭИК) таъсис этилди. 1992 йилда Рио-де Жанейро саммитида БМТнинг иқлим узгариши бўйича Конвенцияси қабул қилинди (РКИК ООН). 1997 йилда Киото Протоколи имзоланди. 1992 йилда Рио саммитида БМТнинг иқлим узгариши бўйича Доиравий Конвенцияси қабул қилинди. Мазкур халқаро ҳужжатлар 1994 йилда кучга кирди (7-мавзуга қаранг). Ўзбекистон Республикаси эса БМТ ташаббуси билан ўртага қўйилган бу борадаги дастурларни бажарилиши тарафдори.

Иқлимда иссиқ давр, юқори ҳароратли кунлар қўпаймоқда, совуқ ва қорли кунлар сони қисқармоқда. Ўзбекистонда иқлим узгариши бўйича 4 вариантли модель бўйича олиб борилган изланишларга кўра, карбонат

ангидриднинг ҳавода 1% га қўпайиб бориши туфайли 20 - 30 йилда 1961 - 1990 йилларга нисбатан ҳавонинг ўртача йиллик ҳарорати 0,8 - 3,4°, 1,0 - 2,5° ортади. Энг юқори кўрсаткич эса республикамизнинг шимоли-ғарбий қисмида кузатилади, тропик ва мўътадил иқлимий минтақаларнинг чегараси 150 - 200 км шимолга, тоғларда эса иқлимий минтақалар 150 - 200 м юқорига сурилади. Ёғинлар миқдори қисман қўпайса-да, ҳароратнинг кутарилиши туфайли бўғланиш миқдори ортади ва совуқсиз давр 8 - 15 кунга қўпаяди. Бундан ташқари, қиш мавсуми барқарор бўлмаган "вегетацион қиш" тартибига ўтади ва чўл яйловзорларининг ҳосилдорлиги ҳам чорва маҳсулдорлиги ҳам пасаяди. Аҳоли ўртасида юрак, нафас олиш, асаб, буйрак, ошқозон -ичак билан боғлиқ касалликлар қўпаяди. Дарёларнинг серсувлиги СССР варианты бўйича Амударёнинг суви 1/3, Сирдарёники эса 1/5 ҳажмда камаяди, яъни тегишли равишда йиллик оқим 78,5 км³ дан 47,1 км³ ва 37,9 км³ дан 27,3 км³ гача камаяди. Дарёларнинг тўйинишида қорнинг улуши камайиб, ёмғирнинг улуши эса ортади ва унинг ёғиш муддати бир ойга, яъни баҳордан йилнинг илик томонига сурилади. Ёмғирлар билан боғлиқ тошқинлар (сел) ҳамда дарёлар сувининг лойқалиги ортади (Ососкова ва бошқа. 2005, 50-6.).

Келгусида иқлимни муҳофаза қилиш ва унинг салбий таъсирини юмшатиш учун сугорма ва ичимлик сувни тежаш, сув таъминоти тизимларини такомиллаштириш, қишлоқ хўжалигида сувни сарфлашнинг тежамкор технологиясини жорий этиш, қўرғоқчил шароитга мос маданий экинларни экиш, бузилган ерлар ҳамда камбағал-лашиб қолган яйловзорларни фитомелиорация қилиш (бойитиш), ерли аҳолининг экологик маданиятини юксал-тириш каби амалий тадбирларни амалга ошириш зарур.

8. Маҳаллий кўламдаги географик башоратлар

Бунга кичик ҳудудларни, яъни табиий географик район, округ ёки маъмурий – ҳудудий туман, вилоят доирасидаги башоратларни киритиш мумкин. Қайд қилиш жоизки, бундай ҳудудлар катта географик тизимларнинг ажралмас бўлагидир, яъни катта тизим доирасида ривожланаётган кичик тизимдир. Шу боис мазкур ҳудудларни географик башоратлашда асосан учта тамойилга таяниш лозим. Биринчидан, катта “ташқи” тизимдаги ривожланишнинг умумий йўналиши (“тренд”) ва шиддатини яхши билиш зарур. Иккинчидан, башорат қилинаётган ҳудудни ташкил қилган “Табиат-аҳоли – ҳужалик” учбирлигининг узига хос хусусият ва имкониятларни мукаммал билиш шарт. Учинчидан, ушбу ҳудудга нисбатан давлат сиёсатининг моҳияти ва йўналиши нималардан иборат? Юқорида қайд қилинган асосларни мукаммал билган ҳолда таҳлил қилгандагина, географик башорат асосли ва пишиқ бўлади. Баъзан давлатлар томонидан 3 – 5 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган қарорлар башоратлаш учун жуда муҳим урин тутади. Ёки айни ҳудудга нисбатан олиб борилаётган давлат сиёсати ҳам башоратлаш учун жуда зарур. Масалан Қорақалпоғистон Республикаси учун Орол денгизини қутқариш, ҳудуддаги экологик вазиятни ҳамда аҳоли саломатлигини яхшилашга қаратилган давлат сиёсати башоратлашга “ойдинлик” киритади. Юқорида қайд қилинган асосларни мукаммал билган ҳолда таҳлил қилингандагина географик башоратнинг аниқлик даражаси ортади.

Ҳозирги даврда вилоят ҳокимиятлари томонидан иқтисодий-ижтимоий ҳаётни барқарорлаштириш ва ривожлантириш бўйича яқин келажакни кузлаб тармоқлар бўйича сон-саноксиз дастурлар ишлаб чиқилган. Албатта, улар вилоят статистика бўлими маълумотларига асосланади. Лекин уларнинг илмий жиҳатдан асослилиги, пишиқ-

лиги ва кенг оммага етказилиши талаб даражасида эмас. Баъзи бир қарорларнинг илмий асосланмаганлиги йиллар утиб равшан бўлиб қолади ва натижада қилинган катта харажатлар самара бермайди.

Масалан, 2004 йилда Вазирлар Маҳкамаси қарори билан бошқа вилоятлар каби Бухоро вилояти ҳудудида ҳам саноатбоб ёғоч ўрмонзорларини ўстиришга қарор қилинган эди. Жуда кўп арзигули тадбирлар амалга оширилган бўлса-да, лекин кўзланган натижаларга эришиб бўлмади. Чунки бу қарорда чўл иқлимнинг ўзига хос хусусиятлари етарлича инобатга олинмаган эди.

Иккинчи бир мисол, Бухоро вилоят ҳокимлиги томонидан Дамхўжа – Бухоро сув қувурининг иккинчи навбатини қуриб ишга тушириш ўз вақтида режалаштирилган эди (унинг биринчи навбати 1993 йилда ишга туширилган). Лекин Бухоро вилояти аҳолиси учун жуда муҳим бўлган бу тадбир етарлича илмий асосга эга бўлмаганлиги туфайли бажарилмади. Қайд қилиш жоизки, кўпгина олимлар ва маҳаллий ҳокимиятлар томонидан алоҳида ҳудудларга тегишли, тармоқ соҳалар бўйича башоратомуз дастурлар ишлаб чиқилган. Лекин уларга маҳаллий раҳбарлар томонидан эътибор берилиши ва уларни амалиётга тадбиқ этилиши талаб даражасида эмас. Келажакда режалаштирилган дастурларнинг илмий асосланганлигига эътибор бериш зарур.

Географик башорат ва амалиёт

Фан – тараққиёт пойдевори. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат – аксиома. Илмнинг асосий мақсади кундалик амалиётга, аниқроғи, халқларнинг турмуш фаровонлигини яхшилашга хизмат қилишдир. Бунинг учун хоҳлаган кўламдаги ҳудудни самарали ташкил қилиш, унинг табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш зарур. Шу боис географик башорат иқтисодий-ижтимоий

ҳаёт келажagini туғри ташкил қилиш учун жуда муҳим. Илмий изланишлар эса келажакни англаш ва уни башорат қилиш имкониятини яратади. Башорат келажакни туғри режалаштириш ва уни амалга ошириш йўллари очиқ беради. Қайд қилиш жоизки, географик башоратлар ичида катта кўламдаги тизимларнинг бир бўлаги бўлган кичик геотизимлар келажagini башоратлаш устувор аҳамиятга эга. Яъни дунёвий муаммоларни ҳал қилишнинг калити кичик ҳудудларда мужассам. Чунки табиатни ифлослайдиган, уни мувозанатини бузадиган жараёнлар, манбалар кичик ҳудудларда содир бўлади. Ҳар бир кичик ҳудуд самарали ташкил қилинса, антропоген омил билан боғлиқ бўлган дунёвий муаммоларни бартараф қилиш имконияти туғилади. “Кичкина калит катта эшикни очади” деган ҳикмат бежиз айтилмаган. Демак, антропоген омил туфайли содир бўлган дунёвий муаммолар калитини “осмондан” эмас, ердан қидириш керак (Назаров, 2006; Назаров, Тошов, 2007).

Географик башорат пировард натижада ҳудудларни оқилона ташкил қилиш, яъни иқтисодий, ижтимоий ривожланиш келажagi учун хизмат қилиши керак. Масалан, бозор муносабатларига ўтиш даврини бошидан кечи-раётган мамлакатимизда узок муддатли истиқболга мўлжалланган, стратегик аҳамиятга эга бўлган инвестиция лойиҳалари амалга оширилмоқда (И.Каримов, 2010 йил, 29 январь). Мазкур лойиҳалар йўналишини белгилашда ва уларни шакллантиришда географик башоратлар илмий назарий асос вазифасини утамоғи лозим. Географик башоратлар қанчалик пишиқ ва асосли бўлса, келажак учун тузилган режалар ҳам туғри ва самарали бўлади. Апа шундагина географик башорат ўз мақсадига эришади.

Илмий изланиш бу келажакни кўра билиш, бу эса ўз навбатида иқтисодий-ижтимоий ўзгаришларнинг йўна-

лиши ва шиддатини белгилаб беради. Географик башорат худудий иқтисодий-ижтимоий тараққиётни режалаштиришнинг назарий асосидир. У келажакда география фани учун энг устувор вазифалардан бири бўлмоғи лозим. Географик башорат география фанининг илмий-амалий нуфузини оширишнинг истикболли йўлларида биридир.

Таянч тушунчалар:

Башорат, прогноз, прогнозлаштириш, астрология, астрогеография, футурология, диалектика, географик башорат, башорат муддатлари, башорат қилинадиган худудлар қўлами, башоратлаш борасидаги умумий тўсиқлар, умумгеографик тўсиқлар, ахборот билан боғлиқ тўсиқлар, ташкилий – бошқарув тўсиқлари, башоратлаш методологияси, башорат усуллари, мантиқий усул, дедуктив-индуктив усуллар, тарихий-генетик усул, экстраполяция усули, эксперт (дельфий) усули, ўхшатиш усули, иммитацион усул, статистик усул, Рим клуби, дунёвий (глобал), минтақавий, миллий, маҳаллий худудлар келажagini башоратлаш, географик башоратлаш ва амалиёт, башоратлаш ва режалаштириш, инвестицион лойиҳалар.

Назорат учун саволлар:

1. Башорат (прогноз) ва географик башоратнинг мазмун-моҳияти.
2. Футурология нима?
3. Географик башорат методологияси деганда нимани тушунасиш?
4. Географик башорат усуллари.
5. Башоратлаш йўлидаги тўсиқлар.
6. “Рим клуби”, унинг мақсади ва вазифалари.
7. Дунёвий иқтисодий-ижтимоий, сиёсий, экологик муаммоларни башоратлаш.

8. Минтақавий ва (миллий) ҳудудий муаммоларни башоратлаш.
9. Маҳаллий(локал) муаммолар ва уларни башоратлашнинг тамойиллари ва аҳамияти.
10. Географик башоратлашнинг амалий аҳамияти.

1 - қушимча

Мишель Нострадамус (1504 - 1566)

Илми нужум (астрология) фанининг буюк вакилларида бири, франциялик авлиё Мишель Нострадамусдир. У касалманд туғилган, юлдузларга қизиқиб, кузатиб юрган Мишелда, тиббиётга ҳам қизиқиш пайдо бўлади ва натижада у Европадаги машҳур табиблар қаторидан урин олади.

Кейинчалик Мишель Нострадамус Солон шахрига кучиб утади. 1555 йилда “Юз йилликлар” китобини ёзади. Китобда дунёнинг келажаги ҳақидаги башоратларини битади. Унинг айрим подшоҳларнинг ўлими ва булажак подшоҳлар, автомобил, телевизор, II жаҳон уруши, одамзоднинг урушқоқлиги, атом бомбаси ҳақидаги башоратлари ўз исботини топди деса, тўғри бўлади. Кароматгўйнинг одамларни борган сари эринчоқ бўлиб қолишлари, уларнинг ишини “темир махлуқлар” бажаришини, одамзод “темир” қушларда фазони ўзлаштириши ҳақидаги башоратлари эътиборга лойиқ. Нострадамус башарият ҳаётида 3797 йилгача юз берадиган булажак воқеалар ҳақида башоратлар қилган. У шахсий ҳаётдан рози бўлмаган, атрофдаги ҳасадгўй одамлар – каламушларнинг “бижғиб юришига” нафрат билан қараган ва 62 ёшида касалликдан вафот этган.

Машҳур башоратчи таваллудининг 500 йиллиги 2004 йилда жаҳон миқёсида нишонланди (“Даракчи”, 4.03.2004).

Нострадамуснинг оламшумул башоратидан намуналар:

•Одамзод келажакда ичимлик суви муаммоси билан тўкнаш келади, бунга одамларнинг ўзлари сабабчи бўлади.

•1986 йилда Коинотдан комета Ерга еттита янги касалликни олиб келади.

•атом бомбасини яратилиши (1945), инсоннинг илк бор фазога учишини (1961) башорат қилган эди.

•Ер ва Коинот ўзаро боғлиқ бўлган ягона вужуддир. Ер юзасининг ҳар бир бўлаги самовий нурлар ҳамда Қуёш системасидаги сайёралар билан боғлиқ.

Масалан, Ўрта Шарқ, Ўрта ва Жануби – Шарқий Осиё – Чаён буржи билан боғлиқ. Ернинг ҳар бир минтақаси юлдузлар буржидаги у ёки бу бурж билан боғлиқ. Бундай боғлиқликларни астророгеография фани ўрганadi.

•2032 йилда Буюк Британия ҳудудининг бир қисми, Голландия, Дания, Финляндия каби мамлакатларнинг қирғоқолди ҳудудлари аста-секинлик билан сув остида қолади.

•2023 йилда Ер ўз айланиш доирасидан чиқиб кетиши мумкин.

•Инглиз тили 2012 йилда ўз мавқеини йўқотади, дунё маданиятининг европача тарзига барҳам берилади.

•2003 йилда “Буюк Аёллар ҳукмронлиги” даврига қадам қўйилади.

•Ғайриоддий имкониятлар, айниқса, 1 январь, 19 февраль, 7 апрель, 30 май, 30 июль, 17 сентябрь, 5 ноябрда тугилган инсонларда аниқ намоён бўлади.

•2170 йил улкан қурғоқчилик кутилади. Инсоният ўзга сайёраларга кўчиб ўта бошлайди.

•2010 йилда Қора денгиз ўз тубидан юзага кўтарилиб чиқаётган сероводород туфайли ёнғин ичида қолади.

•Юксак маънавиятга эришган янги жамият эрамининг тўртинчи минг йиллигидагина тўлиқ шаклланади.

•Машхур кароматгуй Нострадамус башоратларининг амалга ошиш эҳтимоллиги 95 фоизни ташкил қилади (Нострадамус, 1997, 8-бет).

•3797 – охир замон бўлади.

Дунёвий ва минтақавий муаммоларни башоратлашга бағишланган айрим асарлар

2 - қўшимча

№	Муаллифлар	Асарлар номи
1.	Веденин Ю.А. и др.	Устойчивость природных комплексов и прогнозирование В кн. «Теория и методы прогноза» - Иркутск, 1973
2.	Сочава В.Б.	Прогнозирование – важнейшее направление современной географии Докл.Ин-та географии Сибири и Дальнего Востока, №43, 1974, вып.43, стр.3-5
3.	Сватков Н.М.	Основы планетарного географического прогноза. Москва, 1974.
4	Дьяконов К.Н.	Геотехническая система – методологическая база географического прогноза. Проблемы взаимодействия общества и природы. Москва, 1974.
5.	Давитая Ф.Ф.	Атмосфера и биосфера – прошлое, настоящее и будущее. Ленинград, 1975.
6.	Симонов Ю.Г.	Проблемы географического прогноза. В кн. Географические исследования в МГУ. Москва, 1976.
7.	Николаев В.А.	Проблемы регионального ландшафтоведения. Москва, 1979, 160 стр.
8.	Саушкин Ю.Г.	Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. Москва, 1980, 269 стр.
9.	Будыко М.И.	Климат в прошлом и будущем. Москва, 1980.
10.	Емельянов А.Г.	Комплексное физико – географическое прогнозирование измененной природы.

		Калинин, 1980.
11.	Абдулкасимов А.	Антропогенная трансформация ландшафтов Средней Азии и вопросы ее прогнозирования. География и природные ресурсы, №3, 1980.
12.	Емельянов А.Г.	Теоретические основы комплексного физико – географического прогнозирования. - Калинин, 1982, 84 стр.
13.	Герасимов И.П.	Глобальные и региональные общегеографические прогнозы В кн. «Географический прогноз» Москва, 1986.
14.	Преображенский В.С.	Поиск в географии. Москва "Просвещение" 1986, 224 стр..
15.	Звонкова Т.В.	Географическое прогнозирование. - Москва. «Вышая школа» 1987, 192 стр.
16.	Жекулин В.С.	Введение в географию. Ленинград, Изд-во, ЛГУ 1989, 272 стр.
17.	Мильков Ф.Н.	Общее землеведение. Москва, 1990, 335 стр.
18.	Зокиров. Ш.С.	Антропоген ва амалий ландшафтшунослик. Тошкент, "Университет", 1998, 68-бет.
19.	Рафиқов А.А.	Географик прогнолаштириш асослари. Тошкент, "Университет", 2003, 268-бет.

3 – қўшимча

Дунёвий географик башоратларга бағишланган муҳим асарлар

№	Муаллифлар	Асарлар номи
1	Форрестер Дж.	"Дунёвий ўзгаришлар" ("Мировая динамика"), 1971
2	Медоуз Д. ва бошқалар	"Ўсиш чегаралари" ("Пределы роста"), 1972
3	Месарович М. ва Пестель Э.	"Инсоният бурилиш нуктасида" ("Человечество на поворотном пункте"), 1974
4	Тинберген Ян	"Халқаро тартибни қайта қўриб

		чиқиш" ("Пересмотр международного порядка"), 1976 (Голландия)
5	Шнайдер Б.	"Ялангоёқлилар инқилоби" ("Революция босоногих"), 1988
6	Кинг А., Шнайдер Б.	"Биринчи глобал инқилоб" ("Первая глобальная революция"), 1991
7	Медоуз Д. ва бошқ.	"Усиш чегаралари ортида" ("За пределами роста"), 1992
8		"Олдинда XXI аср: истиқболлар, башоратлар, футурологлар" ("Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи."), Москва. Academia, 2000
9	Фестер Ф.	"Фикрлашга ундаш санъати" ("Искусство заставляют думать"), 2002
10	Медоуз Д. ва бошқ.	"Усиш чегаралари - 30 йилдан сунг" ("Пределы роста - 30 лет спустя"), 2004

4 – қушимча

Башоратчи файласуф

Иоганн Вольфганг Гёте (1749–1832) немис файласуфи, шоири, у башоратчилик қобилиятига ҳам эга бўлган. 1775 йилнинг 7 ноябрида (26 ёш) герцог Карл Август таклифига биноан Веймарга келади. У герцогнинг махфий маслаҳатчиси лавозимини адо этиб, маъмурий- бошқарув санъатига доир муъжизаларни намойиш этишга эришади. Қисқа вақт ичида мукаммал тартиб–интизом урнатиб, давлат хазинасини бойитади. Гёте 1808 йилда Наполеон билан учрашган. Гёте куп воқеаларни олдиндан айтиб берган ва ҳеч қачон адашмаган. Гётенинг табиатида беқарорлик, жиззакилик, енгилтаклик каби хусусиятлар ҳам бўлган. Шу боис атрофдагилар уни бадфёъл одам деб ҳисоблашган. У қўл урмаган касб бўлмаган Гёте оғир сил хасталиги билан оғриган. Аммо, шунга қарамай, у 83 йиллик умрини мутлақо соғлом одамдек яшаб ўтган. Соғлиқни мустаҳкамлаш ва табиатидаги нуқсонларни

енгишда юксак иродасини, сабр–матонатни намойиш этиб, замондошларини хайратга солган (Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф, 2009, 338-бет).

5 - қўшимча

Об-ҳаво ўзгаришини олдиндан айтиб беришда халқ тажрибаси

Инсонларда кузатувчанлик одати кучли. Улар томонидан об-ҳавонинг ўзгаришига оид жуда кўп фикрлар айтилган, хулосалар қилинган. Шулардан айримларини келтирамиз.

1. Янги ой туғилиши арафасида об-ҳаво ўзгаради.
2. Ой ўтов қилса, об-ҳаво айнаиши мумкин.
3. Шафақ тилларанг -сариқ бўлса - эртасига ҳаво очик бўлади.
4. Муридан чиккан тутун тик кутарилса -ҳаво очик бўлади, ер бағирлаб тарқалса, ҳаво айнийди.
5. Шиддат билан ёққан ёмғир тезда тугайди, майин шивирлаб ёғса, узоқ давом этади.
6. Асаларилар учиб кетмай инида гувиллашиб турса, ҳаво айнаиб, ёмғир ёғиши мумкин.
7. Мушук керишиб, деразаларни тирнаши ҳаво айнаишидан дарак беради.
8. Товуқлар баландроқ жойга чиқиб, патларини тозаласа, ёмғирни кутиш мумкин.
9. Қалдирғоч ер бағирлаб учса, ёмғир ёғади.
10. Қушлар чуғурлашиб сайраса, ҳаво яхши бўлади.
11. Қарганинг қариллаши об-ҳавонинг айнаиш аломатидир.
12. Қишда сичкон ва қўнғизларнинг ер-бетига чиқиши ҳавонинг исишидан дарак беради.

13. Бошингиз тепасида тўда-тўда чивин учиб юрса,
ҳавонинг очик бўлишини кутиш керак.

14. Чумчуқларнинг баҳорда гала-гала бўлиб пастлаб
учиши ҳаво айнишидан дарак беради.

15. Мезонда (21сентябрь – 21 октябрь) ёмғир ёғса, қиш
юмшоқ келади.

Адабиётлар

1. Каримов И. Асосий вазифамиз – ватанимиз
тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш
“Халқ сузи”, 2010, 30 январь.

2. Богучарсков В.Т. История географии. Москва-Ростов
на Дону. Изд.-во «МарТ», 2004, 448 стр.

3. Баженов Ю.Н.; Чистобаев А.И. Мир географии. От
проблемы к цели. Горизонты комплексных программ.
Москва, “Мысль” 1987, 239 стр.

5. Будыко М.И. Глобальная экология. Москва, «Мысль»,
1977, 327 стр.

6. Будыко М.И. Климат XX века. Метеорология и
гидрология, 1988 №10, стр.5-24.

7. Бестужев-Лада И.В.Прогнозирование социальных
последствий научно-технической революции.
Международный ежегодник. Будущее науки. Выпуск 18, -
Москва, 1985, с. 244-258.

8. Горшков С.П. Проблема CO₂пересмотр идей. Изд.
Всесоюз. Геогр. о- ва. 1989,т. 119, вып 4. с. 297-305

9. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, изд -
во ЛГУ, 1989, 272 с.

10.Звонкова Т.В. Географическое прогнозирование.
Москва. “Вышая школа”, 192 стр.

11. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий
ландшафтшунослик. Тошкент, «Университет», 1998, 68 бет.

11. Лавров С.Б., Гладкий Ю.Н. Глобальная география. 11 класс. Москва, «Дрофа», 2000, 352 стр.
12. Карл Саган. Мир потеплеет. Будущее науки. (Международный сборник). Москва, 1987, стр. 203-210.
13. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Книга 1, Москва, «Дрофа», 2008, 495 стр.
14. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. Москва, «Высшая школа», 1990, 335 стр.
14. Моисеев Н.Н. Экология в современном мире. Наука и жизнь, 1998, №3, стр 2-10.
16. Назаров И.К., Тошов Х.Р Чул – яйлов ландшафтларини келгусида ривожланишининг асосий йуналишлари (Бухоро вилояти мисолида) Фан ва техника тараққиёти. Самарқанд, 2007, 101-103-бетлар.
17. Нострадамус М. Келажак ҳақида башоратлар. Тошкент, "Ёзувчи" нашриёти, 1997, 40-бет.
18. Ососкова Т.А; Спекторман Т.Ю; Чуб В.Е. Изменение климата. Ташкент, 2005, 54 стр.
19. Преображенский В.С. Коронкевич Н.И. Барьеры на пути географического прогнозирования. Изв. АН СССР, серия географическая . 1987, № 1,стр.5 – 13 .
20. Рафиқов А.А. Географик прогнозлаштириш асослари. Тошкент. "Университет", 2003, 268 бет.
20. Реймерс Н.Ф. Природопользование. (Словарь-справочник). - Москва, «Мысль», 1990, 637 стр.
21. Селиверстов Ю.П. Экологические кризисы: реальность и причины, Мир и Россия. Новые идеи и пути. Спб: РГО, 1995. стр.25-44.
22. Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. – Тошкент, "Янги аср авлоди", 2009, 372-бет.
23. Фалсафа.Қомусий луғат.–Тошкент,"Шарқ", 2004,496 б.
24. Интернет маълумотлари. 2011 й.

Ўқув қўлланмада учрайдиган айрим таянч тушунчаларнинг изоҳли луғати

Арид зона – лотинча *aridus*-қуруқ маъносида. Арид зона бу иқлимий шароити қурғоқчил бўлган географик зона. Одатда бунга чўл ва чала чўл зоналари киритилади (Энцикл. геогр. словарь, 1988, 17-бет). Бу атама немис олими – геоморфолог А.Пенк (1910 йилда) томонидан таклиф қилинган. Арид зонада атмосфера ёғинларининг йиллик миқдори 100-200 мм атрофида бўлади. Мазкур ҳудудлар табиий ҳолатда фақат яйлов чорвачилиги учун яроқлидир. Одатда экстраарид (ёғинлар миқдори 100 мм), арид (100-200 мм), семи арид ёки ярим арид (200-400) биоиклимий зоналарни ажратадилар (Бабаев ва бошқ., 1986).

Географик муҳит ибораси илк бор франциялик географ, социолог Жан Жак Элизе Реклю (1805-1905) томонидан фанга киритилган. Географик муҳит иборасининг синоними “инсонлашган табиат” дир В.В.Вернадский тили билан айтганда, “ноосфера” дир. Инсоннинг табиатга таъсири туфайли турли даражада ўзгартирилган инсон билан бевосита уйғун бўлган табиатдир.

Географик муҳит-географик қобикнинг бир қисми бўлиб, унда инсоннинг яшаши учун табиий шароит мавжуд. Географик муҳит чегараси ойкумена, яъни Ер юзида инсонларнинг тарқалган ҳудудлари чегарасига тўғри келади. Фан ва техниканинг ривожланиши туфайли инсон борган сари узининг яшаш ареалини кенгайтириб бормоқда ва географик муҳит, географик қобик чегарасини қамраб олмақда. Географик муҳит иборасини кейинги йилларда атроф-муҳит тушунчаси эгаллади. Атроф-муҳит (географик муҳит), яъни бирламчи табиат (тунғич табиат) ва инсон

фаолияти туфайли юзага келган сунъий (иккиламчи) табиий шароитнинг қўшбирлигидан иборат. Географик мухит (атроф-мухит) борган сари антропогенлашиб бормоқда, яъни инсон томонидан бошқариладиган геотизимларнинг моҳияти такомиллашиб, қўлами эса ортиб бормоқда.

География фани кенг ва тор(асл) маънода. Маълумки, география фани кўп тармоқли, табиий, иқтисодий-ижтимоий география ва уларнинг ҳар иккаласига тегишли оралик фанлар тизимидан иборат. География фани кенг маънода география фани тизимидаги барча тармоқ фанларни қамраб олади, уларнинг сони 20 дан ортиқ (геоморфология, иқлимшунослик, гидрология, ўсимликлар географияси, зоогеография, аҳоли географияси, саноат географияси, қишлоқ хўжалиги географияси қабилар).

География фани тор(асл) маънода эса бу комплекс мазмунга эга бўлган географик фанлар – ландшафтшунослик (антропоген ландшафтшунослик), минтақалар географияси, ўлкашунослик, мамлакатшунослик, иқтисодий-ижтимоий географик мажмуалар, география назарияси, география тарихи, географик ресурсшунослик (ландшафтлар ресурсшунослиги), геоэкология, тиббиёт географияси, туризм, дам олиш географияси, географик башорат қабилар қиради. Мазкур фанлар тизимли ва умумгеографик синтез асосида ўрганилади.

Геосистема (географик система, географик тизим) – бу атама XX асрнинг ўрталарида тизимлар назариясининг фанларга кириб келиши туфайли 1963 йилда академик В.Б.Сочава (1905-1978) томонидан табиий географик комплекс сифатида таклиф қилинган. Грекча “ge”-ер ва “sistema”-қисмлардан иборат бир бутунлик маъносини билдиради. Ҳозирги даврда геосистема атамаси ҳақида уч хил талқин мавжуд:

1. Геосистема атамасига табиий географик мазмун берилади. Бундай талкинда геосистема табиий ландшафт тушунчасига якин туради. В.Б.Сочава, А.Г.Исаченколар шундай фикрда. Баъзи олимлар табиий компонентларнинг бир томонга йуналган модда ва энергия оқимлари билан боғланган табиий географик тизимларни (дарё, қўл ҳавзаси) геосистема деб аташни таклиф қиладилар.

2. Геосистема деб Ер-бетида мавжуд бўлган табиат-аҳоли-ҳужалик учбирлигини мужассам этган геотизимларни эътироф қиладилар, яъни уларга умумгеографик мазмун берадилар (А.Ф.Асланикашвили, Ю.Г.Саушкин).

3. Учинчи талкинда эса геосистема атамаси тармоқ соҳалар бўйича ажратилган ҳолда талкин қилинади. Масалан, табиий, иқтисодий-ижтимоий геосистемалар каби.

Қайд қилиш жоизки, геотизим тушунчаси асосида табиатдаги борлиқнинг модда, энергия, ахборот алмашинуви туфайли унинг бир бутунлиги ва тизимлар ичидаги тизим эканлиги тушунилади.

Ҳозирги даврда Ер юзида соф табиий геотизим йўқ, ҳисобида, улар турли даражада антропогенлашган ва тобора антропогенлашиб бормоқда. Шу боисдан ҳам геосистемани интеграл, яъни умумгеографик мазмундаги географик тизим деб тушунмоқ лозим. Географлар эртами, кечми шубҳасиз шундай тўхтамга келадилар. Чунки табиатинсон-жамият учбирлигини бир-биридан ажратган ҳолда ўрганиш бир ёқламаликка олиб келади ва тўлақонли географик натижа бермайди.

Геотизимлар қўламига кўра дунёвий (глобал), минтақавий ва маҳаллий (локал) мақомга эга.

Коэволюция. Латинча “ко” – биргаликда, эволюция (evolutio) – авж олдириш, кучайтириш маъносига. Узлуксиз, аста-секинлик билан илгарилама, йўналтирилган тарихий ривожланиш. Табиат ва жамиятнинг ҳамкорликда тад-

рижий, зидд.ятларсиз, сифат ўзгаришларига олиб келадиган ривожланиши. Бошқача қилиб айтганда, табиат ва жамиятнинг бир-бирига мослашув асосида ривожланиши. “Эволюция” атамаси 1762 йилда швейцариялик олим Ш.Бонне (1720-1793) томонидан фанга киритилган.

Ландшафт – тор (асл) ва кенг маънода. Ландшафт географик комплекс. Ландшафт асл (тор) маънода типологик комплексларни ифода этувчи умумий тушунча. Ш.С.Зокиров (1999) ибораси билан айтганда, “кичик ҳудудлар” дир. Ландшафт асл маънода кичик ҳудудий қўламга эга бўлган, сифат кўрсаткичлари билан фарқланиб турадиган тарқоқ ареалларга эга бўлган типологик географик комплексдир. Ушбу комплексларнинг ўхшашлари бошқа жой, минтақаларда ҳам учрайди, яъни такрорланади. Ландшафт ўз навбатида ландшафт типи, ландшафтнинг кичик типи ва ландшафт турларидан иборат. Масалан, қумли чўл ландшафт типи, кўчма қумлар ландшафтлари кичик типи, барханли қум ландшафтлар тури (Назаров, Тошов, 2008). Анъанавий адабиётларда ушбу комплекслар жой типи, урочище, фация каби атамалар билан тилга олиб келинади ва табиий комплекслар сифатида талқин қилинади.

“Ландшафт” тушунчаси кенг маънода эса, умумий ёки катта ҳудудларга тегишли бўлган тушунчадир. Масалан, тоғ ландшафтлари, текислик ландшафтлари, Ой ландшафтлари, сувли ландшафтлар, урмон, дашт, чўл, саванна ландшафтлари каби. Асл маънодаги ландшафтларни ландшафтшунослик фани ўрганади. Антропоген ландшафтшунослик эса, умумгеографик мазмунга эга.

Литоэдафик омил. “Литос” юнонча тош, “эдофос” – тупроқ маъносини англатади. Бу тупроқ ва тоғ жинслари қатламининг ўсимликларнинг ўсиши шароити хусусиятларини белгиловчи тушунча. Чўлшуносл олимлар М.П.Петров (1973), А.Г.Бабаев, З.Г.Фрейкин (1977) чўлларни типлаш-

тиришда ушбу омили табиий географик асос килиб олганлар. Академик М.П.Петров (1964) собиқ Иттифок ҳудудида чулларнинг 9 та эдафик типларини ажратади. Булар: 1) кумли; 2) чағилли-кумли; 3) шағалли-гипсли; 4) тоғ ёнбағирларидаги тошлоқли; 5) Шимолий Оролбўйидаги сур кунғир тупроқли енгил гилли; 6) тоғ олди лёссли; 7) тоғ этаги ва дельталаридаги гилли; 8) палеоген паст тоғлардаги шурланган бедлендли; 9) пастқам ерлардаги шурхоқли чуллардир (52-бет).

Чулланиш – қурғоқчил иқлимли ўлкаларда иқлимнинг қурғоқлашуви ва инсон фаолияти таъсирида экологик мувоzanатни бузилиши, яъни ландшафтлар биомохсулдорлигининг камайиши, тупроқларнинг шурланиши ва унумдорлигини пасайиши кабилардир. Баъзи адабиётларда чулланиш деганда, табиий ва антропоген омиллар туфайли чул ҳудудларининг кенгайиши тушунилади. 1970 йилларда чулларнинг майдони ҳар йили 6 млн. гектарга кенгайиб бораётганлиги қайд қилинган эди (Геогр. энцикл. словарь, 1988, 212-бет). “Чулланиш” атамаси 1949 йилда, Африканинг нам тропик ўрмонларини ўрганган француз геоботаниги А.Обревиль томонидан фанга киритилган.

Экологик вазият (эковазият). Бу табиат ва инсон муносабатлари туфайли юзага келадиган, инсоннинг табиатга утказган таъсири туфайли шаклланган сунъий, яъни “иккиламчи” табиий шароитдир. Бу асосан инсоннинг хўжалик фаолияти туфайли юзага келади. Эковазият моҳиятига кўра қулай ёки ноқулай (салбий) сифатларга эга бўлиши мумкин. Экозамин ва эковазиятнинг қўшбирлиги экологик шароитни ёки атроф-муҳит тушунчасини англатади. Яқин йилларгача инсонлашган табиий муҳит географик муҳит деб тилга олинган эди. Ҳозирги даврда “географик муҳит” тушунчасини четда қолдириб, “атроф-муҳит” тушунчасини оммалашиб кетганлиги ногоеографик фанлар

соҳа вакилларининг эътиборсизлиги ва касбий худбинлигидан бошқа нарсa эмас. "Географик муҳит" тушунчаси "атроф-муҳит" тушунчасидан узининг аниқлиги ва қатъийлиги билан ажралиб туради (А.Г.Исаченко, 1998, 132-бет).

Экологик замин (экозамин). Тирик организмлар, айниқса, инсоннинг яшаши, меҳнат қилиши ва ривожланиши (камол топиши) учун мавжуд бўлган тунғич, ибтидодий ёки бирламчи табиий шароит. Масалан, тундра, урмон, дашт, чул зонаси табиий шароити. Ёки текислик, тоғ, денгиз (сувли) шароит. Инсон мазкур табиий шароит билан уйғун, унга мослашган ҳолда яшашга интилади. Инсоннинг турмуш тарзи, урф-одатлари айнан ушбу шароитга мослашган ҳолда шаклланади. Экозамин инсоннинг яшаши, меҳнат қилиши учун қулай ёки ноқулай бўлиши мумкин. Инсонлар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, чиқиндиларнинг ҳам охирги "тақдири" уларни ураб турган экозаминнинг табиий шароити билан боғлиқ бўлади. Экозамин ва эковазиятнинг "қушбирлиги" экологик шароитни, бошқача қилиб айтганда, географик муҳит ёки атроф-муҳитни ташкил қилади.

И.Қ.Назаров томонидан география фани ва географлар шаънига айтилган ҳикматомуз хулосалар

- 1.География – ҳудудлар фалсафаси (2006).
- 2.География – фалсафа ичидаги фалсафадир (2006).
- 3.Тизимли ёндашувсиз география фани йуқ.
- 4.Географиянинг "нони" ҳудудий ва тизимли ёндашувда.
- 5.Географда "олтита куз" бўлиши керак: улардан тўрттаси уфкнинг тўрт томонига, биттаси атмосфера ва юлдузларга, биттаси эса ерга – она замин ёки литосферага қаратилган бўлмоғи лозим.

6.Амалиётсиз фан – куруқ сафсата, шу жумладан география ҳам.

7.Географ бўлиш осон, лекин ҳақиқий географ бўлиш қийин. Географ “қаерда?” эмас, “нима учун шу ерда, уни қандай қилиб самарали ташкил қилиш керак?” деган саволларга жавоб бериши лозим.

8.Чўлга бир кун чиқиш учун (урганиш учун) бир ой тайёргарлик кўриш лозим.

9.Ҳар бир илмий анжуман - сарҳисоб, илмий чархланиш, ижодий руҳланиш ва келажакка йўлдир.

10.Олим учун тил (тилни билиш) нуфузли ва сермахсул ижод калитидир.

11.География фанининг “кучи” - унинг синтез қудратида.

12.География фанининг бош мақсади – жамиятни ҳудудларда оқилона ташкил қилишнинг географик асосларини ишлаб чиқишдир.

13.География фанининг “математикаси” – ландшафт-шунослиқдир.

14.Маданий ландшафтларни маданиятли инсонлар яратида.

15. Географ – ҳудудлар файласуфи.

16. Географ – ҳудудлар менежери.

17. Географ – ҳудудлар экологи.

18. Карта – ҳудудлар ойнаси.

19. Карта – ҳақиқат ойнаси.

20.Дунёвий муаммоларни ҳал қилишнинг “калити” осмонда эмас, Ерда – Сизнинг қўлингизда.

И.Қ.Назаров ҳаёти ва ижодидаги

муҳим саналар

♦1940 йил, 30 апрелда Бухоро вилояти Шофиркон тумани Тезгузар қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Қурама қишлоғида туғилган. Миллати- ўзбек.

▼1957 йилда Тезгузар қишлоқ фуқаролар йиғини худудидаги 6-ўрта мактабни тутатган.

▼1958-1963 йилларда Ўзбекистон Миллий университети-нинг (аввалги ТошДУ) география факультети табиий география бўлимида таҳсил олган.

▼1963-1965 йилларда Қора денгиз бўйидаги Белгород-Днестровский шаҳрида ҳарбий хизматни утаган.

▼1965-1967 йилларда Шофиркон туманидаги А.П.Чехов номидаги рус мактабида география ўқитувчиси бўлиб ишлаган.

▼1967 йил август ойидан Бухоро давлат педагогика институтига танлов асосида ишга қабул қилинган.

▼1971-1974 йилларда Туркманистон ФА Чуллар инсти-тути аспиранти.

▼1975 йилда Туркманистон ва Россия ФАнинг академиги А.Г.Бабаев раҳбарлигида “Бухоро-Қоракул воҳабуйи қум-лари ва уларни ўзлаштириш масалалари” мавзусида ном-зодлик диссертациясини ҳимоя қилган.

▼1979-1984 йилда йилларда БухДУ қасаба уюшмаси кўмитасининг раиси.

▼1994 йилда унинг “БухДУ да хизмат курсатган доцент” фахрий унвони берилган.

▼1982 йилдан буён Ўзбекистон География жамиятининг Бухоро бўлими раиси.

▼1982-1986; 1992-2010 йилларда БухДУ география кафедраси мудири вазифасида ишлаган.

▼2010 йил 7 июндан БухДУ география кафедраси профессори илмий унвони берилган.

▼У 50 дан ортиқ халқаро, республика миқёсида утказилган анжуманларнинг иштирокчиси.

▼И.Қ.Назаров томонидан 70 дан ортиқ номзодлик, докторлик диссертациялари ва уларнинг авторефератлари-

га тақризлар ёзилган. Бир неча номзодлик диссертацияларга оппонентлик қилган.

▼Унинг илмий раҳбарлигида кафедра уқитувчиси Х.Р.Тошев номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (2008), мустақил изланувчи Г.С.Ҳалимова эса илмий изланишлар олиб бормоқда.

▼И.Қ.Назаров ташаббуси билан кафедра олдида “Глобус” ишлаб чиқариш лабораторияси ташкил қилинган бўлиб, лабораторияда вилоят музейлари, академик лицей, коллежлар ва умумтаълим мактаблари учун рельефли макетлар тайёрлаш йулга қўйилган эди.

▼И.Қ.Назаров 2009-2011 йилларга мўлжалланган “Чўл ландшафтларининг маҳаллий сув ресурслари ва улардан самарали фойдаланиш (Бухоро вилояти мисолида)” мавзусидаги Давлат гранти лойиҳаси совриндори ва раҳбари бўлган. Лойиҳа муваффақиятли бажарилган.

▼Муаллиф томонидан турли нашрларда эълон қилинган мақолалардан ташқари 250 дан ортиқ илмий мақола, рисола, ўқув-услубий қўлланма, монографиялар чоп эттирилган, шулардан 30 дан ортиғи эса Ўзбекистон Миллий энциклопедияси саҳифаларидан жой олган

▼И.К.Назаров 1982 йилда “Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси” медали, 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг фахрий ёрлиғи, 2002 йилда Халқаро “Экосан” жамғармасининг фахрий ёрлиғи билан тақдирланган.

▼И.Қ.Назаров-катта оиланинг сардори, у 6 фарзанд – ўғилни вояга етказган ота, педагог олим, меҳнат фахрийсидир.

МУНДАРИЖА

Кириш	7
1-Мавзу. Фан. Фаншунослик. Географиянинг фанлар тизимидаги ўрни.....	11
2-Мавзу. География фанининг мазмун-моҳияти, урганиш объекти, предмети, тадқиқот усуллари ва томоийллари.....	30
3-Мавзу. Фалсафа ва география	49
4-Мавзу. Табиий географик районлаштириш ва унинг амалий аҳамияти.....	63
5-Мавзу. Ландшафтларни таснифлаш ва амалиёт.....	77
6-Мавзу. География ва экология: муаммолар ва амалиёт	97
7-Мавзу. Иқлим ўзгариши ва чулланиш муаммолари	114
8-Мавзу. Антропоген ландшафтшунослик ва амалиёт.....	137
9-Мавзу. Ландшафтлар ресурсшунослиги.....	150
10-Мавзу. Географик башорат ва амалиёт	169
Ўқув қўлланмада учрайдиган айрим таянч тушунчаларнинг изоҳли лўғати.....	201
И.Қ.Назаров томонидан география фани ва географлар шаънига айтилган хикматомуз ҳулосалар.....	206
И.Қ.Назаров ҳаёти ва ижодидаги муҳим аналар.....	207

CONTENTS

Introduction	7
1-topic. Subject. Subject studying.	11
The role of geography at scie.....	
2-topic. The concept of geography subject, object of learning, its subject, ways and principles of research.....	30
3-topic. Philosophy and geography	49
4-topic. Natural geographic districting and its practical value.....	63
5-topic. Landscape classification and practice.....	77
6-topic. Geography and ecology: problems and pract.....	97
7-topic. Climate change and deserting problems.....	114
8-topic. Anthropogenic landscape studying and practice.....	137
9-topic. Landscape resource studying.....	150
10-topic. Geographic prediction and practice.....	169
Definitions dictionary of the main basic notions used in the text-book.....	201
Wise conclusions told in the honor of geographers and geography subject by I.K.Nazarov	206
Important points of I.K.Nazarov's life and creative activity.....	207

Исроил Қиличевич Назаров

**ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИНГ
АСОСИЙ МУАММОЛАРИ**

Мухаррир:	<i>Абдугафур Искандар</i>
Техник муҳаррир:	<i>Мирзиёд Миродилов</i>
Мусахҳих:	<i>Дилафруз Жураева</i>
Оператор-дизайнер:	<i>Назиржон Тураев</i>

"Мухаррир" нашриёти, Тошкент шаҳри, Элбек кучаси, 8.

Бичими: 60x84 1/16. "Virtex Times Uz" гарнитурасида
офсет босма усулида босилди. 13,5 шарт. б.т. 13,25 ҳисоб-нашри.т.
Адади 1000 нусха. 31-сон буюртма.
Баҳоси келишилган нарҳда.

"STANDART POLIGRAF"

хусусий ишлаб чиқариш корхонасида чоп этилди:
Бухоро шаҳри, Навоий шоҳ кўчаси, 6-уй.
Тел: 223-47-08. E-mail: standartpol@list.ru